**НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ПРИВАТНОГО ПРАВА І ПІДПРИЄМНИЦТВА
ІМЕНІ АКАДЕМІКА Ф. Г. БУРЧАКА
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ**

*Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису*

СЕВЕРИН ІРИНА ДМИТРІВНА

УДК 347.948

ДИСЕРТАЦІЯ

ВИСНОВОК ЕКСПЕРТА ЯК ЗАСІБ ДОКАЗУВАННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Спеціальність 081 – Право
Галузь знань 08 – Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Ірина СЕВЕРИН

Науковий керівник:
Гетманцев Максим Олександрович,
кандидат юридичних наук, старший дослідник

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

Северин І. Д. Висновок експерта як засіб доказування у цивільному судочинстві України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України, Київ, 2026.

Ця кваліфікаційна наукова праця є комплексним дослідженням висновку експерта як засобу доказування в цивільному судочинстві України. І за ступенем гостроти проблеми є актуальною та затребуваною як на теоретичному й практичному, так і на законотворчому рівнях.

Актуальність теми зумовлена розширенням сфери застосування спеціальних знань, розвитком цифрових технологій, появою нових об’єктів цивільних правовідносин та необхідністю підвищення обґрунтованості судових рішень. За таких умов висновок експерта набуває особливого значення для встановлення обставин, пізнання яких потребує використання спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла та інших сферах професійної діяльності.

Уперше на дисертаційному рівні комплексно досліджено еволюційне становлення висновку експерта від найдавніших форм використання спеціальних знань у Стародавньому Китаї, працях Гіппократа та римському судочинстві до його сучасного процесуального закріплення в Україні. Обґрунтовано періодизацію розвитку висновку експерта на українських землях, яка охоплює періоди Русі та феодальної роздробленості, польсько-литовської і козацької доби, перебування українських земель під імперською владою, а також Україну XX–XXI століть. Установлено, що ранні форми залучення «знаючих людей» мали допоміжний характер і стосувалися оцінювання майна, встановлення тілесних ушкоджень, причин смерті та перевірки достовірності документів. Подальший розвиток висновку експерта пов’язаний із поширенням терміна «експерт» у європейській правовій традиції, закріпленням його письмової форми у Статуті цивільного судочинства Російської імперії 1864 року та нормативним оформленням висновку

експерта як засобу доказування в цивільному процесуальному законодавстві УСРР і УРСР. З'ясовано, що спеціальний закон про судову експертизу в УРСР не ухвалювався, а відповідна діяльність регулювалася процесуальним законодавством, відомчими інструкціями та актами про діяльність експертних установ. Водночас ЦПК УСРР 1929 року передбачав надання експертом усного або письмового висновку, а ЦПК УРСР 1963 року, введений у дію 1 січня 1964 року, прямо відносив висновок експерта до процесуальних засобів установлення фактичних обставин справи.

Поглиблено розуміння правової природи висновку експерта як засобу доказування. Зокрема, доведено, що вчені-юристи стосовно розуміння природи висновку експерта розділилися на три групи: перші вважають висновок експерта самостійним доказом, другі – джерелом доказу, а треті – засобом доказування. Підтверджено, що поняття «засоби» і «джерела» в юридичній літературі вважаються тотожними – однаковими за своїм змістом. Установлено, що «засіб» – це спосіб, за допомогою якого експерт підтверджує або спростовує, що наданий для дослідження об'єкт є доказом у справі, а «джерело» – це носій інформації. Тому поняття «засіб доказування» не є тотожним поняттю «джерело доказів».

Підтверджено, що висновок експерта в цивільному судочинстві характеризується взаємопов'язаними ознаками, що стосуються його процесуальної форми, предмета та змісту. Він є письмовим засобом доказування, у якому експерт на підставі спеціальних знань у сфері, відмінній від права, описує проведене дослідження, формулює одержані висновки та надає обґрунтовані відповіді на поставлені питання. Предмет такого дослідження охоплює об'єкти, явища й процеси, пов'язані з обставинами, що мають значення для справи; сам висновок може бути складений як на підставі ухвали суду про призначення експертизи, так і на замовлення учасника справи. Сукупність цих характеристик визначає доказову функцію висновку, однак не надає йому наперед установленої сили. Суд оцінює висновок експерта разом з іншими доказами, беручи до уваги належність, допустимість і достовірність кожного доказу, а також достатність та взаємний

зв’язок доказів у їх сукупності [152]. Відхилення висновку експерта має бути мотивоване в судовому рішенні [152].

Визначено місце висновку експерта в системі доказування як письмово викладених результатів проведених досліджень та обґрунтованих відповідей на питання, для з’ясування яких необхідні спеціальні знання у сфері іншій, ніж право. Обґрунтовано, що його предметом не можуть бути питання права, а доказове значення зумовлюється зв’язком з обставинами, що мають значення для справи. Доведено, що суд досліджує висновок експерта разом з іншими доказами та оцінює його належність, допустимість і достовірність, а також достатність і взаємний зв’язок доказів у їх сукупності. Висновок експерта не має заздалегідь установленої сили й не є обов’язковим для суду, а його відхилення має бути мотивоване в судовому рішенні.

Розмежовано висновок експерта та допомогу й консультації спеціаліста як різні за змістом і процесуальним призначенням форми використання спеціальних знань у цивільному судочинстві. Висновок експерта є результатом дослідження об’єктів, явищ і процесів та містить обґрунтовані відповіді на поставлені питання, тоді як спеціаліст надає консультації, роз’яснення й технічну допомогу під час вчинення процесуальних дій. Доведено, що критеріями їх розмежування є повноваження експерта і спеціаліста, мета залучення, характер виконуваних дій та процесуальне значення отриманих результатів. Допомога і консультації спеціаліста не замінюють висновку експерта. Неповнота або неясність висновку може бути підставою для призначення додаткової експертизи, а його необґрунтованість, суперечність іншим матеріалам справи чи сумніви у правильності – для призначення повторної експертизи.

Розроблено класифікацію помилок у висновку експерта, яка охоплює гносеологічні, методичні, логічні, організаційно-тактичні та процесуальні помилки. Гносеологічні помилки пов’язані з неправильним пізнанням властивостей досліджуваного об’єкта або необґрунтованою інтерпретацією одержаних даних. Методичні помилки полягають у застосуванні непридатного методу, порушенні методики чи недостатності проведених операцій. Логічні

помилки виявляються у внутрішній суперечливості міркувань або невідповідності між дослідницькою та заключною частинами. Організаційно-тактичні помилки стосуються неналежного планування дослідження та неповноти використаних матеріалів. Процесуальні помилки зумовлюються порушенням установленого законом порядку підготовки, проведення або оформлення експертизи.

Досліджено особливості використання висновку експерта у спрощеному позовному провадженні. Обґрунтовано, що спрощення процесуальної форми не повинно зумовлювати зниження стандартів доказування або формальне сприйняття експертного висновку. Диференціація може стосуватися способів його дослідження, але не критеріїв належності, допустимості, достовірності й достатності. За наявності істотних заперечень, суперечностей або потреби в роз'ясненнях суд має забезпечити учасникам справи можливість поставити експертові питання та оспорити фактичну чи методичну основу його висновків.

Обґрунтовано критерії запобігання зловживанню правом на подання висновку експерта, підготовленого на замовлення учасника справи. До них віднесено час подання висновку, причини недотримання процесуальних строків, тотожність предмета, об'єктів і питань дослідження, наявність нових вихідних даних або методик, поведінку учасника справи та здатність нового висновку сприяти встановленню юридично значущих обставин. Подання альтернативного висновку саме по собі не є зловживанням, однак багаторазове ініціювання тотожних досліджень без об'єктивної потреби не повинно використовуватися для затягування розгляду справи.

Запропоновано запровадити в цивільному судочинстві процедуру спільного дослідження конкуруючих експертних висновків. Вона має передбачати визначення судом переліку спірних спеціальних питань, одночасну участь експертів у судовому засіданні, виклад ними позицій щодо методів і результатів дослідження, взаємне коментування аргументів, постановлення однакових та уточнювальних питань, а також повну технічну фіксацію процесуальної дії. Така процедура сприятиме виявленню реальних причин розбіжностей і підвищенню обґрунтованості судової оцінки експертних висновків.

Сформульовано процесуальні засади використання висновку експерта в електронній формі та запропоновано доктринальну категорію «електронний висновок експерта». Під ним розуміється складений у формі електронного документа результат експертного дослідження, що містить передбачені законом відомості, підписаний кваліфікованим електронним підписом експерта та поданий до суду через відповідну підсистему Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи. Визначено вимоги до його формування, подання, надсилання, зберігання, відтворення, дослідження та перевірки цілісності. Обґрунтовано, що електронна форма не змінює правової природи висновку, але посилює вимоги до його автентичності, цілісності, доступності та відтворюваності.

Зроблено висновок, що розміщення правового статусу експерта, спеціаліста та експерта з питань права в чинному Цивільному процесуальному кодексі України в одному розділі разом із правовим статусом технічних учасників процесу – секретарем судового засідання, помічником судді та розпорядником, не відповідає авторитету та значущості їх висновків, наданих суду. Тому запропоновано вказаних учасників процесу розмістити в різних розділах та розширити й деталізувати їхні права і обов’язки.

Уперше на дисертаційному рівні досліджено порядок звернення учасників процесу до приватного експерта для проведення судової експертизи в цивільному процесуальному судочинстві Федеративної Республіки Німеччина (далі – ФРН) та здійснено порівняння з вітчизняним порядком. Установлено, що у ФРН, як і в Україні, це питання не врегульоване в законодавстві й вирішується з урахуванням правових стандартів.

Сформовано послідовний алгоритм оцінки висновку експерта судом, що передбачає встановлення його належності, допустимості та достовірності, а також оцінку достатності й взаємного зв’язку з іншими доказами в їх сукупності. У межах такого оцінювання враховуються дотримання порядку призначення та проведення експертизи, відомості про експерта, відповідність поставлених питань його спеціальним знанням, достатність наданих матеріалів, повнота проведених досліджень, обґрунтованість відповідей і відсутність суперечностей з іншими

матеріалами справи. Доведено, що оцінка висновку експерта за внутрішнім переконанням суду не допускає довільності, а повинна ґрунтуватися на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів. Висновок експерта не має заздалегідь установленої сили, а його відхилення підлягає мотивуванню в судовому рішенні.

Практичне значення результатів дослідження полягає в можливості їх використання під час удосконалення цивільного процесуального законодавства та законодавства про судову експертизу; у діяльності судів, експертних установ, адвокатів та інших учасників цивільного процесу; у подальших наукових дослідженнях проблем доказування і використання спеціальних знань; у викладанні цивільного процесуального права та судової експертології.

Сукупність обґрунтованих у дисертації положень становить цілісну наукову концепцію висновку експерта як самостійного засобу доказування, процесуальна форма, зміст і доказове значення якого визначаються дотриманням вимог цивільного процесуального закону, обґрунтованістю проведеного дослідження, послідовністю викладених висновків та можливістю їх дослідження й оцінки судом. Запропонована концепція спрямована на вдосконалення порядку підготовки, подання, дослідження та оцінки висновку експерта, забезпечення єдності судової практики й належного розмежування повноважень експерта щодо застосування спеціальних знань та повноважень суду щодо оцінки доказів і вирішення справи.

Ключові слова: висновок експерта, диференціація, експерт, затягування цивільного процесу, зловживання процесуальними правами, засіб доказування, оцінка доказів, спеціальні знання, позовне провадження, спрощене позовне провадження, судова експертиза, цивільне судочинство, цивільний процес, цивільна справа.

ABSTRACT

Iryna Severyn. Expert Opinion as a Mean of Evidence in Civil Proceedings in Ukraine. Qualifying scientific work in manuscript form. Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the field of stusy 081 – Law. Scholar F. H. Burchak Scientific

Research Institute of Private Law and Entrepreneurship of the National Academy of Legal Science of Ukraine, Kyiv, 2026.

This qualifying scientific work is a comprehensive study of expert opinion as a meas of evidence in proceeding in civil cases of Ukraine. Given the urgency of the issue, it is relevant and requested at the theoretical, practical and legislative levels.

The relevance of this topic is determined by the expanding scope of specialized knowledge, the development of digital technologies, the emergence of new subjects of civil legal relations and the necessity of increasing the validity of judicial decisions. Under these circumstances, an expert opinion acquires particular significance for establishing facts whose determination requires the application of specialized knowledge in the fields of science, technology, art, crafts, and other areas of professional activity.

For the first time at the doctoral level, a comprehensive study has been conducted on the evolutionary development of an expert testimony, from the earliest forms of specialized knowledge in Ancient China, through the works of Hippocrates and the Roman judicial system, to its modern procedural codification in Ukraine. A periodization of the development of the expert testimony in Ukrainian lands has been substantiated, covering the periods of Kievan Rus' and feudal fragmentation, the Polish-Lithuanian and Cossack eras, the time when Ukrainian lands were under imperial authority, as well as Ukraine in the 20th and 21st centuries. It has been established that early forms of engaging «knowledgeable people» were of an auxiliary nature and concerned the appraisal of property, establishing bodily injuries and causes of death and checking the accuracy of documents. The further development of the expert testimony is the spread of the term «expert» in the European legal tradition, its codification in the 1864 Civil Procedure Code of the Russian Empire and the legal formalization of expert opinions as a mean of evidence in the civil procedural law of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (USSR) and the Ukrainian Soviet Socialist Republic (USSR). It has been established that special law on forensic examination was not adopted in the USSR and related activities were regulated by procedural legislation, departmental instructions and acts governing the activities of the expert institutions. At the same time, the 1929 Code of Civil Procedure of the Ukrainian Soviet Socialist Republic provided for an expert to render an oral or

written opinion, while the 1963 Code of Civil Procedure of the Ukrainian Soviet Socialist Republic, which entered into force on January 1, 1964, explicitly classified the expert opinion as a procedural mean of establishing the factual circumstances of a case.

The legal nature of an expert opinion as a mean of evidence has been examined in depth. In particular, it has been demonstrated that legal scholars are divided into three groups regarding the nature of an expert opinion: the first group considers an expert opinion as an independent evidence, the second group regards it as a source of evidence and the third group views it as a mean of evidence. It has been confirmed that the concepts of «means» and «source» in legal literature are considered synonymous – identical in meaning. It has been established that a «mean» is the method by which an expert confirms or refutes that the object submitted for examination constitutes evidence in the case, while a «source» is a data carrier. Therefore, the concept of «mean of evidence» is not synonymous with the concept of «source of evidence».

It has been confirmed that an expert opinion in civil proceedings is characterized by interrelated features concerning its procedural form, subject matter and content. It is a written form of evidence in which an expert, based on specialized knowledge in a field other than law, describes the research conducted, formulates the conclusions reached and provides reasoned answers to the questions posed. The subject matter of such research encompasses objects, phenomena and processes related to circumstances relevant to the case; the opinion itself may be prepared either pursuant to a court order appointing an expert examination or at the request of a party to the case. The combination of these characteristics determines the evidentiary function of the opinion; however, it does not fail to give statutory force. The court evaluates the expert opinion together with other evidence, taking into consideration the relevance, admissibility and reliability of each piece of evidence, as well as the sufficiency and interconnection of the evidence as a whole [152]. Any rejection of an expert’s opinion must be justified in the court decision [152].

The role of an expert opinion within the system of evidence has been defined as the written presentation of research findings and justified responses to questions that require specialized knowledge in a field other than law. It has been established that an expert

opinion cannot address questions of law and its probative value is determined by its connection with the circumstances relevant to the case. It has been demonstrated that the court examines the expert opinion together with other evidence and assesses its relevance, admissibility, and reliability, as well as the sufficiency and interconnection of the evidence as a whole. An expert opinion does not have predetermined weight and is not mandatory for the court; any rejection of it must be justified in judgement

A distinction is drawn between an expert opinion and the assistance and consultation provided by a specialist as forms of utilizing specialized knowledge in civil proceedings that differ in content and procedural purpose. An expert opinion is the result of an examination of objects, phenomena, and processes and contains substantiated answers to the questions posed, whereas a specialist provides consultation, clarification and technical assistance during the conduct of procedural actions. It has been demonstrated that the criteria for distinguishing between them is the authority of the expert and the specialist, the purpose of their involvement, the nature of the actions performed and the procedural significance of the results obtained. Assistance and consultations provided by a specialist do not replace an expert opinion. An incomplete or unclear expert opinion may serve as grounds for ordering an additional expert examination, while its lack of justification, contradiction with other case materials or doubts regarding its accuracy may serve as grounds for ordering a repeat expert examination.

Classification of errors in expert opinions has been developed, covering epistemological, methodological, logical, organizational-tactical and procedural errors. Epistemological errors are associated with an incorrect understanding of the properties of the object under study or an unfounded interpretation of the data obtained. Methodological errors consist of the application of an unsuitable method, non-compliance with the methodology or the inadequacy of the operations performed. Logical errors manifest themselves in internal contradictions in reasoning or inconsistencies between the research and conclusion sections. Organizational and tactical errors relate to improper planning of the investigation and the incompleteness of the materials used. Procedural

errors result from violations of the legally established procedure for preparing, conducting or documenting an expert examination.

This study examines the specifics of using expert opinions in simplified civil proceedings. It is argued that simplifying procedural formalities should not lead to a lowering of evidentiary standards or a superficial treatment of expert opinions. Differentiation may concern the methods of examining the opinion, but not the criteria of relevance, admissibility, reliability and sufficiency. In the event of substantial objections, contradictions or necessity for clarification, the court must ensure that the parties to the case have the opportunity to ask the expert questions and challenge the factual or methodological basis of his or her opinion.

Criteria has been established to prevent the abuse of the right to submit an expert opinion commissioned by a party to the case. These include the timing of the opinion's submission, reasons for failure to comply with procedural deadlines, the identity of the subject matter, objects and issues under investigation, the availability of new source data or methodologies, the conduct of a party to the case and the ability of the new opinion to contribute to the establishment of legally significant circumstances. Submitting an alternative expert opinion is not in itself an abuse; however, repeatedly initiating identical studies without an objective need should not be used to delay the proceedings.

It is proposed to introduce a procedure for the joint examination of competing expert opinions in civil proceedings. This procedure should provide for the court to identify a list of disputed technical issues, simultaneous participation of experts in the court hearing, their presentation of positions regarding research methods and results, mutual commentary on arguments, posing of identical and clarifying questions, as well as a complete technical record of the proceedings. Such a procedure will help to identify the actual causes of discrepancies and enhance the soundness of the court's evaluation of expert opinions.

The procedural principles for the use of expert opinions in electronic form have been formulated and the doctrinal category of "electronic expert opinion" has been proposed. This term refers to the result of an expert examination prepared in the form of an electronic document, containing the information required by law, signed with the

expert's qualified electronic signature and submitted to the court through the relevant subsystem of the Unified Judicial Information and Communication System. Requirements for its formation, submission, transmission, storage, reproduction, examination and integrity verification are defined. It is argued that the electronic form does not alter the legal nature of the opinion but strengthens the requirements for its authenticity, integrity, accessibility and reproducibility.

It is concluded that placing the legal status of experts, specialists and legal experts in the current Civil Procedure Code of Ukraine in a single section alongside the legal status of technical participants in the proceedings—the court clerk, the judge's assistant and the court administrator—does not correspond to the authority and significance of their opinions submitted to the court. Therefore, it is proposed that these participants in the proceedings are placed in separate sections and that their rights and obligations are expanded and specified in greater detail.

For the first time at the doctoral level, the procedure by which participants in the proceedings may engage a private expert to conduct a forensic examination in civil proceedings in the Federal Republic of Germany has been examined and comparison has been made with the domestic procedure. It has been established that in Germany, as in Ukraine, this issue is not regulated by legislation and is resolved in accordance with legal standards.

A systematic algorithm has been developed for the court's evaluation of an expert's opinion, which involves determining its relevance, admissibility, and reliability, as well as assessing its sufficiency and interconnection with other evidence in its entirety. Within the scope of such an evaluation, the following is taken into consideration: compliance with the procedure for appointing and conducting the expert examination; information about the expert; alignment of the questions posed with the expert's specialized knowledge; sufficiency of the materials provided; comprehensiveness of the research conducted; the soundness of the answers and absence of contradictions with other case materials. It has been established that the evaluation of an expert's opinion based on the court's internal conviction does not allow for arbitrariness but must be based on a comprehensive, complete, objective and direct examination of the evidence available in

the case. An expert's opinion does not have preset authority and its rejection must be justified in the court's decision.

The practical significance of the research findings lies in their potential application in improving civil procedural law and legislation on forensic expertise; in the activities of courts, expert institutions, attorneys and other participants of civil proceedings; in further scientific research on issues of evidence and use of specialized knowledge and in teaching civil procedural law and forensic expertise.

The set of substantiated provisions in the dissertation constitutes a comprehensive scientific concept of the expert opinion as an independent mean of evidence, the procedural form, content and evidentiary value of which are determined by compliance with the requirements of civil procedural law, the soundness of the research conducted, the consistency of the conclusions presented and the possibility of their examination and evaluation by the court. The proposed concept aims to improve the procedure for preparing, submitting, examining and evaluating expert's opinions, to ensure the uniformity of judicial practice and proper separation of the expert's authority regarding the application of specialized knowledge and the court's authority regarding the evaluation of evidence and the resolution of the case.

Keywords: expert opinion, differentiation, expert, delay of civil proceedings, abuse of procedural rights, mean of evidence, evaluation of evidence, specialized knowledge, action proceedings, simplified action proceedings, forensic examination, civil litigation, civil procedure, civil case.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації (статті в наукових виданнях категорії Б):

1. Лопащук І. Д. Правова природа та характеристика основних ознак висновку експерта у цивільному процесуальному праві України. *Приватне право і підприємництво. Збірник наукових праць.* Вип. 20, 2020 р. / Редкол.: Крупчан О. Д. (гол. ред.) та ін. Київ : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України, 2020. 180 с. URL: https://doi.org/10.32849/2409-9201.2020.20.12

2. Северин І. Д. Витоки та історично-правові передумови висновку експерта. *Ірпінський юридичний часопис: науковий журнал*. 2025. Вип. 3 (20). С. 226–237. URL: https://doi.org/10.33244/2617-4154-3(20)-2025-226-237

3. Северин І. Д. Поняття, сутність і характерні ознаки висновку експерта. *Європейський правничий часопис: науковий журнал.* 2025. Вип. 11. С. 109–115. URL: https://doi.org/10.36919/3041-1149(Print).11.2025.109-115

4. Северин І. Д. Експертний висновок як єдність форм і змісту. *Ірпінський юридичний часопис: науковий журнал*. 2026. Вип. 1 (22). С. 115–121. https://doi.org/10.33244/2617-4154-1(22)-2026-115-121

5. Северин І. Д. Висновок експерта як один із засобів доказування в цивільному судочинстві: порівняльний аналіз та проблеми судової практики. *Європейський правничий часопис: науковий журнал*. 2026. Вип. 13. С. 87–92. DOI: https://doi.org/10.36919/3041-1149(Print)13.2026.87-92

*Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації**:***

6. Северин І. Особливості висновку експерта як засобу доказування у цивільному процесі. *Захист прав людини в Україні в умовах воєнного стану*: збірник матеріалів Всеукраїнського науково-практичного круглого столу присвяченого 30-річчю Навчально-наукового інституту права, Ірпінь : Державний податковий університет, 2025.. С. 275–280. URL:

https://dpu.edu.ua/images/2025/Photo_dlya_novyn_2025/Navcalno naukovij%20institut%20prava /11%20listopad%20Navcalno-naukovij%20institut%20prava/Zbirnik% 20materialiv% 20Vseukrainskogo%20kruglogo%20stolu%208.10.25%20r.pdf

7. Северин І. Порівняльний аналіз правового статусу судового експерта в українському і міжнародному судочинствах. *Фінансова політика: теоретичні та практичні аспекти юридичної науки* [Електронне видання] : збірник тез доповідей VIII Міжнародної науково-практичної конференції, тема року: «Сучасний міжнародний правопорядок та міжгалузеві правові процеси», 02 квітня 2026 р. / Державний податковий університет, Навчально-науковий інститут права. Ірпінь, 2026. С. 418–421. URL: https://api-ir.dpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/020a7c35-70ea-449b-b6a8-cc4fbb8e4263/content

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ……..17

ВСТУП……..……18

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИСНОВКУ ЕКСПЕРТА В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ……..32

1.1. Еволюція становлення висновку експерта та його правова природа……..32

1.2. Поняття та ознаки висновку експерта в цивільному судочинстві…….61

1.3. Зміст висновку експерта в цивільному судочинстві …….……..80

РОЗДІЛ 2. ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ПОРЯДОК ОТРИМАННЯ ВИСНОВКУ ЕКСПЕРТА……...92

2.1. Цивільний процесуальний статус експерта як суб’єкта формування висновку…….92

2.2. Судова експертиза як процесуальна форма отримання даних про обставини справи……....118

2.3. Призначення та проведення судової експертизи як передумова формування висновку експерта ……...135

РОЗДІЛ 3. ВИКОРИСТАННЯ ВИСНОВКУ ЕКСПЕРТА В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ ……161

3.1. Вимоги до висновку експерта як засобу доказування та їх значення для його використання в цивільному судочинстві…….....161

3.2. Особливості дослідження та оцінки висновку експерта……176

ВИСНОВКИ……...……198

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ…….....206

ДОДАТКИ…….....232

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

1. **ЄРДР** – Єдиний реєстр досудових розслідувань
2. **ЄС –** Європейський Союз
3. **ЄСІТС** – Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система
4. **ЄСПЛ** – Європейський суд з прав людини
5. **ЗУ** – Закон України
6. **КАС** – Кодекс адміністративного судочинства України
7. **КК** – Кримінальний кодекс України
8. **КПК** – Кримінальний процесуальний кодекс України
9. **КУпАП** – Кодекс України про адміністративні правопорушення
10. **П.** – пункт
11. **ПВСУ** – Пленум Верховного Суду України
12. **Ст.** – стаття
13. **США** – Сполучені Штати Америки
14. **ФРН** – Федеративна Республіка Німеччина
15. **УРСР** – Українська Радянська Соціалістична Республіка
16. **УСРР** – Українська Соціалістична Радянська Республіка.
17. **ЦК** – Цивільний кодекс України
18. **ЦПК** – Цивільний процесуальний кодекс України
19. **Ч.** – частина
20. **ШІ –** штучний інтелект
21. **СЕРЕЈ** – European Commission for the Efficiency of Justice

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Сучасний етап розвитку цивільного судочинства України характеризується системними змінами в суспільних відносин, що зумовлює об'єктивну необхідність подальшого вдосконалення процесуальних форм, засобів і механізмів судового захисту цивільних прав та інтересів. Цифровізація, поява нових об'єктів цивільних прав, поширення електронних форм комунікації, документування й обігу інформації, ускладнення технічних, економічних, інформаційних та інших характеристик юридично значущих фактів закономірно розширюють сферу цивільного процесуального пізнання. Унаслідок цього встановлення обставин, що мають значення для їх правильного вирішення, дедалі частіше не може обмежуватися виключно правовим аналізом і судовою оцінкою доказів, а потребує залучення спеціальних знань у відповідних галузях науки, техніки, мистецтва, ремесла та інших сферах, якими суд у межах здійснення своєї процесуальної діяльності не зобов'язаний володіти. За таких умов висновок експерта набуває особливого значення в механізмі цивільного процесуального доказування, оскільки забезпечує одержання доказової інформації на основі застосування спеціальних знань, необхідної для встановлення обставин, що мають значення для правильного вирішення справи. Належне дослідження та оцінка такого висновку судом безпосередньо впливають на обґрунтованість і законність судового рішення.

Водночас нормативне закріплення висновку експерта в ЦПК України як засобу доказування не вичерпує проблематики його процесуально-правової природи та зумовлює необхідність подальшого доктринального осмислення місця цього засобу доказування в системі цивільного процесуального доказування, особливостей його формування, подання, дослідження й оцінки судом, а також визначення процесуальних меж застосування спеціальних знань під час установлення обставин, що мають значення для вирішення цивільної справи. Наразі в теорії та практиці цивільного судочинства залишаються відкритими питання щодо сутності й меж спеціальних знань, предмета експертного дослідження, процесуальних форм залучення експерта, допустимих меж

поставлених перед ним питань, співвідношення результатів спеціального дослідження із самостійною оцінною діяльністю суду, а також критеріїв перевірки та використання висновку експерта під час доказування. Комплексне вирішення зазначених питань потребує системного доктринального осмислення висновку експерта в межах інституту доказів і доказування в цивільному процесі, з урахуванням взаємозв'язку процесуальних підстав залучення спеціальних знань, порядку призначення та проведення експертизи, формування висновку експерта, його подання і дослідження судом, а також оцінки такого висновку за правилами цивільного процесуального законодавства. Такий підхід дає підстави розглядати висновок експерта не лише як самостійний засіб доказування, а і як процесуально оформлений результат застосування спеціальних знань у межах цілісного механізму цивільного процесуального доказування, спрямованого на встановлення обставин, що мають значення для правильного вирішення справи.

Особливої теоретичної та прикладної ваги набуває проблема визначення меж компетенції експерта і суду. Потреба у спеціальних знаннях не може бути підставою для перенесення на експерта повноважень, що за своєю природою належать до виключної компетенції суду, насамперед правової оцінки встановлених фактів та їх юридичної кваліфікації. Найбільш виразно ця проблема проявляється під час формулювання питань загального змісту, в яких експертно-дослідницький компонент поєднується з юридично-правовим. Відсутність чіткої методології їх розмежування створює ризик виходу експертного дослідження за межі спеціального пізнання та фактичного вторгнення у сферу здійснення правосуддя. Це зумовлює необхідність наукового обґрунтування механізму виявлення, виокремлення та процесуально коректного формулювання таких питань, які стосуються спеціального дослідження фактів експертом, а судом – щодо їх правової оцінки.

Самостійного доктринального осмислення потребує й правова природа доручення, на підставі якого здійснюється експертне дослідження. Ототожнення доручення із цивільно-правовим договором про надання експертних послуг не враховує принципової відмінності між приватноправовою домовленістю щодо

надання послуги та процесуально спрямованою підставою здійснення дослідження, результат якого призначений для використання в доказуванні. Процесуальне значення такого доручення полягає не лише в ініціюванні експертної діяльності, а й у визначенні предмета, об'єктів і меж дослідження, фіксації поставлених питань та створенні можливості перевірити відповідність проведеного дослідження його первісно визначеним параметрам. Саме тому відмежування процесуального доручення від цивільно-правового договору є необхідною передумовою забезпечення прозорості походження експертного дослідження, його перевірюваності, можливості відстежити та процесуальної добросовісності.

Додаткового значення зазначена проблематика набуває в умовах цифровізації судочинства. Функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (далі – ЄСІТС), розвиток електронного документообігу та нормативне визнання електронних доказів формують нове технологічне середовище здійснення цивільного процесу, до якого має бути адаптований і висновок експерта. Проте механічне перенесення традиційної паперової форми висновку в електронний формат не до кінця вирішує коло процесуальних питань, пов'язаних із його створенням, поданням, дослідженням та оцінюванням. Це зумовлює необхідність формування спеціальних процесуальних засад функціонування висновку експерта в цифровому середовищі та доктринального обґрунтування категорії «електронний висновок експерта» як результату експертного дослідження, сформованого в передбаченій законом електронній формі й інтегрованого в процесуальний механізм електронного судочинства.

Так, вибір теми дисертаційного дослідження «Висновок експерта як засіб доказування у цивільному судочинстві України» зумовлений необхідністю системного наукового переосмислення процесуальної природи, місця та функціонального призначення висновку експерта в механізмі цивільного процесуального доказування. Комплексне дослідження цієї проблематики дає змогу поєднати доктринальний аналіз категорій доказового права з дослідженням процесуальної форми застосування спеціальних знань, визначити закономірності

формування та використання висновку експерта, встановити межі компетенції експерта і суду, а також сформувати теоретичне підґрунтя для подальшого вдосконалення правового регулювання відповідних відносин у цивільному судочинстві.

Варто також відмітити, що ця робота є першим дисертаційним дослідженням висновку експерта як засобу доказування після оновлення Цивільного процесуального кодексу України у 2017 році.

У вітчизняній науці цивільного процесуального права проблема висновку експерта як засобу доказування є певною мірою дослідженою. Окремі аспекти цієї проблематики вивчали як вітчизняні науковці, серед яких: В. І. Бобрик, С. С. Бичкова, Л. С. Буряк, Ж. В. Васильєва-Шаламова, А. Р. Воробчак, В. Г. Гончаренко, Л. В. Гуцаленко, О. Ф. Дорошенко, О. О. Кармаза, Н. О. Кіреєва, Т. І. Лежух, Л. Г. Михальчишина, І. В. Пиріг, Ю. О. Пілюков, Б. В. Романюк, Ю. Ю. Рябченко, В. М. Сидорчук, Л. Д. Удалова, С. Я. Фурса, П. В. Цимбал, Ю. С. Червоний, В. С. Шапіро, В. Ю. Шепітько, А. С. Штефан, М. Й. Штефан, М. Є. Шумило, М. Г. Щербаковський, В. Д. Юрчишин та інші.

Крім того, проблематика надання, використання, визначення допустимості та належності, а також оцінки експертних доказів (expert evidence (англ.), експертної думки (expert opinion evidence (англ.), показань експертів (expert testimony (англ.) і письмових експертних звітів (expert reports (англ.) у цивільному судочинстві отримала ґрунтовне опрацювання в зарубіжній процесуальній доктрині, зокрема у працях D. Dwyer, R. Verkerk, G. Edmond, T. Bekker, A. P. Ferguson, T. Ward, N. Andrews, G. Meggitt, A. F. Greenbaum та R. Jacob, та ін.

Проте, попри вагомий науковий доробок, присвячений різноманітним аспектам висновку експерта в цивільному судочинстві, сучасні тенденції його розвитку, зокрема в контексті диференціації позовного провадження, цифровізації судової діяльності, адаптації судочинства та експертної діяльності до умов підвищеної небезпеки, появи нових видів засобів доказування й розширення переліку судових експертиз тощо, зумовлюють потребу в системному дослідженні висновку експерта як засобу доказування в цивільному судочинстві.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Тему дисертації «Висновок експерта як засіб доказування у цивільному судочинстві України» затверджено на засіданні вченої ради Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України «__»_____ 202____ року (протокол № ____).

Це наукове дослідження виконано відповідно до тем фундаментальних наукових досліджень Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України «Теоретичні та практичні проблеми реалізації завдань цивільного та господарського судочинства в Україні» на 2021–2024 роки (державний реєстраційний номер: 0121U100029) та «Адаптація національних засобів захисту приватних прав, свобод та інтересів до стандартів Європейської конвенції з прав людини» на 2025–2027 роки (державний реєстраційний номер: 0125U000028).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є з'ясування сутності висновку експерта як засобу доказування в цивільному судочинстві та його значення для здійснення правосуддя, а також розроблення пропозицій і рекомендацій з удосконалення цивільних процесуальних відносин, пов'язаних з висновком експерта, та практики його застосування.

Для досягнення поставленої мети в дисертаційному дослідженні поставлені такі завдання:

- з'ясувати еволюцію становлення висновку експерта як засобу доказування в цивільному судочинстві України та його правову природу;
- з'ясувати поняття та визначити ознаки висновку експерта як засобу доказування в цивільному судочинстві України;
- розкрити цивільний процесуальний статус експерта як учасника судового процесу та визначити його роль у формуванні висновку експерта як засобу доказування в цивільному судочинстві України;
- розкрити сутність судової експертизи як процесуальної форми одержання відомостей про обставини, що мають значення для справи;

- визначити процесуальний порядок призначення та проведення судової експертизи як передумову формування висновку експерта в цивільному судочинстві;
- визначити вимоги до висновку експерта як доказу та розкрити їх значення для його використання в цивільному судочинстві України;
- визначити особливості дослідження та оцінки висновку експерта в цивільному судочинстві України.

Об'єктом дослідження є правовідносини, що виникають під час підготовки, формування, використання (зокрема, оцінки) висновку експерта як засобу доказування в цивільному судочинстві України.

Предметом дослідження є висновок експерта як засіб доказування в цивільному судочинстві.

Методи дослідження. Для досягнення мети дисертаційного дослідження та виконання поставлених у ньому завдань автором використано такі загальнонаукові та спеціально-наукові методи.

Діалектичний метод є методологічною основою дисертаційного дослідження й використовувався для виконання всіх завдань дисертації (розділи 1, 2, 3), а також під час формування висновків, пропозицій та рекомендацій за результатами дослідження.

Історико-правовий метод використовувався для розкриття та аналізу витоків та становлення інституту висновку експерта (підрозділ 1.1).

Порівняльно-правовий метод слугував для порівняння норм кримінального процесу та цивільного процесу України в частині висновків експерта (підрозділи 1.2, 1.3), процесуального становища судового експерта, спеціаліста і експерта з правових питань (підрозділи 2.1, 2.2) та правового статусу судово експерта в Україні і в законодавствах світу (підрозділи 2.2, 3.1,3.2).

Логіко-семантичний метод застосовано для поглиблення понятійно-категоріального апарату дослідження, зокрема для визначення сутності та ознак висновку експерта в цивільному судочинстві, аналізу його внутрішньої структури,

а також для розмежування процесуального статусу експерта, спеціаліста та експерта в галузі прав (підрозділи 1.2, 1.3, 2.1–2.4, 3.1, 3.2).

Системний метод допоміг з'ясувати структуру, зміст та правову природу висновку експерта як засобу доказування в цивільному судочинстві (1.2, 1.3).

Метод нормативного моделювання використано для формулювання пропозицій і рекомендацій щодо вдосконалення законодавства України та ефективного використання висновку експерта в цивільному судочинстві України (підрозділ 2.1–2.4, 3.1,3.2).

Наукова новизна отриманих результатів. Дисертація за своїм характером і змістом є першим дослідженням висновку експерта як засобу доказування в цивільному судочинстві України після істотного оновлення цивільного процесуального законодавства у 2017 році. У роботі сформульовано низку теоретичних положень і висновків, що містять наукову новизну та виносяться на захист.

Уперше:

1) сформульовано процесуальні засади формування, подання, дослідження та оцінювання висновку експерта в електронній формі з використанням функціональних можливостей Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи. Обґрунтовано доцільність запровадження в цивільному процесуальному праві категорії «електронний висновок експерта», під якою запропоновано розуміти складений у формі електронного документа результат проведеного експертного дослідження, який підписаний кваліфікованим електронним підписом експерта та поданий до суду через відповідну підсистему ЄСІТС. Визначено, що його належна процесуальна форма має забезпечувати можливість ідентифікувати експерта, перевірити цілісність та автентичність документа, зафіксувати час його створення і подання, зберегти додатки й об'єкти дослідження, а також повноцінно ознайомити з ним усіх учасників справи;

2) обґрунтовано правові межі використання систем штучного інтелекту як допоміжного інструментарію під час проведення судових експертиз у цивільних справах. Доведено, що застосування таких систем не може підміняти спеціальні

знання, професійне судження та особисту дослідницьку діяльність експерта. Водночас результати автоматизованого опрацювання даних можуть набувати доказового значення лише після їх перевірки, критичного осмислення та підтвердження експертом. Сформульовано положення про збереження персональної процесуальної відповідальності експерта за повноту, обґрунтованість і достовірність висновку незалежно від ступеня автоматизації експертного дослідження. Запропоновано закріпити обов'язок відображати у висновку експерта факти використання систем штучного інтелекту із зазначенням їх функціонального призначення, мети, обсягу та етапів застосування, характеру отриманих результатів, способів їх перевірки експертом, а також впливу автоматизованого аналізу на формування проміжних і кінцевих висновків;

3) розроблено алгоритм судового оцінювання висновку експерта за критеріями достовірності, наукової обґрунтованості та доказової переконливості. Обґрунтовано перехід від формальної перевірки процесуальних реквізитів, відображених у висновку експерта та порядку застосування спеціальних знань, до змістовно-методичного оцінювання, спрямованого на встановлення логічної, наукової та процесуальної спроможності висновку підтверджувати обставини предмета доказування.

Запропонований алгоритм охоплює: 1) перевірку належності процесуального статусу експерта, наявності в нього необхідної компетентності й відсутності обставин, що виключають його участь у справі або можуть поставити під сумнів його неупередженість; 2) перевірку відповідності висновку експерта встановленим цивільним процесуальним законодавством вимогам щодо порядку призначення, одержання та подання до суду; 3) установлення достатності, належності, достовірності та незмінності об'єктів і вихідних даних, наданих для дослідження; 4) перевірку відповідності поставлених експертові питань межам його спеціальних знань і відсутності у висновку експерта відповідей на питання права; 5) ідентифікацію застосованих методів і методик, з'ясування сфери їх призначення, умов застосування, наукової апробації та придатності для дослідження конкретних об'єктів; 6) перевірку дотримання судовим експертом установленої послідовності

дослідницьких операцій та повноти опису перебігу дослідження; 7) оцінювання логічного зв'язку між вихідними даними, проміжними результатами й кінцевими висновками експерта; 8) виявлення припущень, методичних обмежень, похибок, альтернативних пояснень та інших чинників, здатних вплинути на достовірність результату; 9) зіставлення висновку з іншими доказами у справі та з'ясування причин виявлених суперечностей; 10) визначення форми висновку експерта – категоричної, імовірнісної, альтернативної або такої, що містить висновок про неможливість вирішення поставленого питання, та її відповідності фактичним результатам дослідження; 11) формулювання судом мотивованого висновку щодо достовірності, переконливості та значення експертного висновку в сукупності з іншими доказами;

4) розроблено процесуальний механізм запобігання зловживанню правом під час самостійного замовлення та подання висновку експерта суду. Указаний механізм заснований на паритетності між правом сторони на доказування і вимогою добросовісного здійснення процесуальних прав. Обґрунтовано, що наявність такого зловживання має встановлюватися не за самим фактом подання повторного чи альтернативного висновку, а за сукупністю об'єктивних критеріїв.

Запропоновано комплекс процесуальних запобіжників, що охоплює обов'язок мотивувати несвоєчасне подання до суду висновку експерта, який підготовлено на замовлення сторони процесу, або необхідність нового дослідження, зазначити нові обставини, до суду, дані, методики чи недоліки попереднього висновку, перевірку судом зв'язку такого доказу з предметом доказування та його потенційного значення для справи, забезпечення іншим учасникам часу для підготовки заперечень, а також застосування наслідків недобросовісної процесуальної поведінки. Доведено, що збіг питань експертного дослідження сам по собі не свідчить про дублювальний характер нового висновку.

Удосконалено:

5) критерії системного розмежування на теоретичному рівні процесуальних функцій експерта і спеціаліста в цивільному судочинстві за метою їх залучення, способом реалізації спеціальних знань, характером здійснюваної діяльності,

формою процесуальної фіксації її результатів та їх значенням у доказуванні. Обґрунтовано, що спеціаліст виконує консультативно-технічну функцію, сприяючи суду в належному здійсненні окремих процесуальних дій, тоді як експерт здійснює самостійне спеціальне дослідження об’єктів і вихідних даних, результатом якого є науково обґрунтований висновок експерта як самостійний засіб доказування. Визначено, що основним критерієм розмежування цих учасників є не формальний поділ їхньої діяльності на технічну й аналітичну, а наявність у діяльності експерта самостійного спеціального дослідження, завершеного процесуально оформленим результатом, придатним для встановлення обставин, що входять до предмета доказування;

6) класифікацію помилок у висновку експерта шляхом їх поділу на гносеологічні, методичні, організаційно-тактичні та процесуальні залежно від природи їх виникнення, характеру впливу на зміст, обґрунтованість і достовірність висновку, а також можливості їх усунення. Такий поділ дав змогу розробити диференційовану модель цивільних процесуальних наслідків стосовно виявлення таких помилок, зокрема щодо оцінки доказового значення висновку експерта та застосування передбачених цивільним процесуальним законодавством засобів перевірки й усунення його недоліків. Обґрунтовано, що неповнота або неясність висновку, усунення яких можливе шляхом продовження первинного дослідження, можуть бути підставою для додаткової експертизи, тоді як істотні методичні, гносеологічні чи логічні помилки, що породжують обґрунтовані сумніви у правильності висновку, – для повторної експертизи. Запропоновано алгоритм судового реагування, який охоплює кваліфікацію помилки, визначення її істотності, перевірку можливості усунення та вибір пропорційного процесуального наслідку;

7) динамічну модель спеціальних знань у цивільному судочинстві, відповідно до якої їх зміст визначається не лише традиційними галузями науки, техніки, мистецтва чи ремесла, а й розвитком цифрових технологій та появою нових об’єктів цивільного обороту. Доведено, що дослідження віртуальних активів, технологій розподіленого реєстру, електронних правочинів і цифрових об’єктів

інтелектуальної власності зумовлює необхідність модернізувати предмет, об’єкти і методичне забезпечення наявних експертних спеціальностей, розвитку комплексних міждисциплінарних досліджень та, за наявності належного наукового підґрунтя, формування нових напрямів судової експертизи.

Набули подальшого розвитку:

8) критерії оцінювання висновку експерта в цивільному судочинстві з урахуванням нормативних вимог щодо достовірності та достатності доказів, а також засади їх оцінювання за внутрішнім переконанням суду. Доведено, що за наявності суперечливих, альтернативних або сформульованих у ймовірнісній формі експертних висновків, предметом судової оцінки має бути не лише категоричність кінцевої відповіді експерта, а й порівняльна доказова переконливість кожного висновку, яка визначається його науковою обґрунтованістю, методичною коректністю, повнотою дослідження, відповідністю вихідним даним та узгодженістю з іншими доказами у справі. Запропоновано розглядати зазначений підхід як спеціальний алгоритм оцінювання висновків експертів за умов їх конкуренції, відповідно до якого суд установлює, який із них у сукупності з іншими доказами забезпечує більш обґрунтоване та переконливе пояснення обставин, що входять до предмета доказування, без надання переваги висновку лише з огляду на його категоричну форму;

9) позиція щодо диференційованого підходу до судового дослідження висновків, отриманих за результатами додаткової та повторної експертиз. Обґрунтовано, що додатковий висновок має оцінюватися в системному зв’язку з первинним за критеріями повноти усунення його неясності чи неповноти, тоді як повторний – шляхом порівняльної перевірки вихідних даних, застосованих методик, перебігу дослідження, аргументації та причин розбіжностей між експертними позиціями. Доведено відсутність наперед установленої доказової переваги повторного висновку над первинним та необхідність мотивованого обґрунтування судом переваги одного з них;

10) позиція, що доказова сила висновку експерта має визначатися не авторитетом експерта, належністю його до певної установи чи категоричністю

сформульованих відповідей, а сукупністю взаємопов’язаних характеристик, як-от належність вихідних даних, методологічна обґрунтованість дослідження, відтворюваність його перебігу, повнота врахування альтернатив та узгодженість одержаних результатів з іншими доказами у справі;

11) позиція щодо доцільності запровадження в цивільному судочинстві України адаптованого інституту одночасного допиту експертів із суперечливими висновками за зразком concurrent expert evidence (англ.) або hot-tubbing (англ.) – «одночасне заслуховування експертів» або «паралельне надання експертних висновків». Запропоновано процесуальний порядок його проведення, що охоплює попереднє визначення судом спірних спеціальних питань, одночасне заслуховування експертів, їх взаємне коментування методик, вихідних даних і результатів дослідження, постановлення однакових та уточнювальних питань і повну технічну фіксацію процедури. Доведено, що такий механізм сприятиме безпосередньому виявленню причин розбіжностей між висновками та підвищенню обґрунтованості їх судової оцінки, не підміняючи повторної або додаткової експертизи;

12) позиція щодо використання висновку експерта у спрощеному позовному провадженні та запропоновано диференційований підхід до визначення способу його дослідження залежно від складності спору, значення спеціальних знань, повноти письмового висновку і потреби в допиті експерта. Доведено, що спрощена форма розгляду справи не зменшує доказового значення висновку експерта і не послаблює вимог до його судової оцінки, а лише зумовлює застосування більш процесуально економної процедури його дослідження;

13) позиція щодо впровадження комплексних критеріїв розмежування питань факту і питань права у висновку експерта, в основу якого покладено характер необхідної пізнавальної діяльності, відповідно до якої експерт установлює фактичні властивості, ознаки та закономірності об’єкта із застосуванням спеціальних знань, тоді як суд тлумачить правові норми і здійснює юридичну кваліфікацію встановлених обставин. Розроблено алгоритм поділу змішаних питань на експертно-дослідницький та юридично-кваліфікаційний складники.

Обґрунтовано можливість відокремити належно встановлені експертом фактичні дані від його правових суджень без автоматичного відхилення висновку загалом;

14) позиція щодо доцільності запровадження уніфікованої форми звернення учасника цивільної справи до експерта або експертної установи щодо проведення експертизи на замовлення сторони – доручення на проведення судової експертизи. Визначено його правову природу як письмового процесуально значущого документа, що фіксує замовника, предмет і межі дослідження, питання експертові, перелік та походження переданих об’єктів і матеріалів, умови їх дослідження, строк виконання та призначення висновку для подання до суду. Обґрунтовано відмежування такого доручення від цивільно-правового договору про надання експертних послуг і визначено його значення для забезпечення прозорості, перевірюваності й процесуальної добросовісності експертного дослідження.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що отримані автором висновки та підготовлені рекомендації і пропозиції можуть бути використані у:

- *законотворчій діяльності* – для вдосконалення положень процесуального законодавства України, що регламентують порядок формування, подання, дослідження та оцінювання висновку експерта;
- *правозастосовній* – для розроблення та вдосконалення механізмів ефективного використання висновку експерта як засобу доказування в цивільному судочинстві;
- *науково-дослідній сфері* – як теоретична основа для подальших теоретичних і практичних досліджень висновку експерта як засобу (джерела) доказування в процесуальному судочинстві України;
- *освітньому процесі* – під час викладання навчальних дисциплін, таких як «Цивільний процес», «Цивільне право», а також у процесі підготовки підручників і навчальних посібників із цих дисциплін.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним науковим дослідженням автора, у якому узагальнено та сформульовано положення,

висновки, пропозиції і рекомендації на підставі особистого опрацювання та аналізу науково-практичних джерел, емпіричних матеріалів та вітчизняного й закордонного законодавств.

Апробація матеріалів дисертації. Результати дослідження, основні висновки, положення і рекомендації, викладені в дисертації, обговорювались на засіданні відділу приватного права та процесу Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України та були апробовані на таких наукових заходах: на Всеукраїнському науково-практичному круглому столі, присвяченому 30-річчю Навчально-наукового інституту права Державного податкового університету «Захист прав людини в Україні в умовах воєнного стану (08 жовтня 2025 року, місто Ірпінь); на VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Фінансова політика: теоретичні та практичні аспекти юридичної науки» (2 квітня 2026 року, місто Ірпінь).

Публікації. Основні результати та висновки дисертації викладено у п’яти публікаціях у фахових виданнях України, а також у тезах двох наукових всеукраїнських та міжнародних науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація містить вступ, 3 розділи, що налічують 8 підрозділів, висновки, список використаних джерел (198 найменувань на 25 сторінках) і 3 додатки (на 9 сторінках). Загальний обсяг дисертації становить 241 сторінку.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИСНОВКУ ЕКСПЕРТА В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

1.1. Еволюція становлення висновку експерта та його правова природа

Ускладнення структури та змісту суспільних відносин у процесі історичного розвитку людства зумовлювало зростання потреби в достовірній, точній і достатній за обсягом інформації, необхідній для ухвалення обґрунтованих та своєчасних рішень. Задоволення цієї потреби супроводжувалося розвитком наукового пізнання, удосконаленням технологій і методів дослідження, що забезпечувалося взаємозв'язком фундаментальних і прикладних наукових досліджень, поглибленням спеціалізованих знань та професійною підготовкою фахівців відповідних галузей [116, с. 227].

Наукові відкриття переважно є результатом тривалого й послідовного дослідницького процесу, закономірності якого визначаються історичними умовами, рівнем розвитку наукового пізнання та накопиченим досвідом практичної діяльності. Систематизація й поглиблення наукових знань, що набували істотного значення для виконання прикладних завдань, у поєднанні з формуванням професійного середовища фахівців, здатних забезпечити їх практичне використання, створювали передумови для інституціоналізації відповідних напрямів наукової та професійної діяльності. У межах таких інституційних утворень відбувалися узагальнення, систематизація та подальший розвиток спеціалізованих знань, а також розроблення науково обґрунтованих підходів до їх застосування у практичній діяльності. Зазначені процеси зберігають своє значення й на сучасному етапі розвитку науки. Одним із результатів такої інституціоналізації стало становлення судової експертизи як спеціалізованої сфери науково-практичної діяльності, спрямованої на дослідження об'єктів, явищ і процесів із використанням спеціальних знань для встановлення обставин, що мають значення для судового розгляду. Результати відповідних досліджень набувають процесуального вираження у висновку експерта, який складається відповідно до вимог законодавства, відображає зміст і результати проведеного дослідження та

містить науково обґрунтовані відповіді на питання, поставлені перед експертом судом або учасником цивільного судочинства, на замовлення якого проводилася експертиза (ст. 102 ЦПК) [116, с. 227; 152].

Для висвітлення генезису та становлення висновку експерта, а також його правової природи необхідно попередньо з'ясувати праворозуміння та етимологію окремих термінів, які будуть використані в цьому дисертаційному дослідженні.

Як зазначав В. К. Матвійчук, «така послідовність викладення проблеми, сприятиме уникненню різночитання термінів» [77, с. 25] та визначення меж дослідження проблеми.

На наш погляд, такими термінами, які потребують етимологічного й семантичного (семасіологічного) розуміння в нашій дисертаційній праці, є «джерело», «джерело права», «засіб», «доказ», «речові докази, «доказування», «засіб доказування», «правова природа», «висновок», «висновок експерта» та ін.

Етимологія – це розділ мовознавства, що визначає походження та пояснення походження слова, а семантика – це розділ мовознавства, що вивчає значення слів і виразів, а також значення слова та виразу [77, с. 37].

Термін «джерело» досить лаконічно, але зрозуміло трактується у Тлумачному словнику української мови і означає «2. перен. Те, що дає початок чому-небудь, звідки щось постає. / Першопричина чогось. Біля джерел цивілізації. 3. спец. Писемна пам'ятка, документ, оригінал, на основі якого побудоване наукове дослідження. «писемна пам'ятка, документ, на основі якого будується нове дослідження» [138], а у Великому тлумачному словнику української мови також «те що дає початок чому-небудь, звідки постає, черпається щось; основа чогось; вихідне начало. Про того або те, від кого або звідки довідуються про що-небудь» [19].

Тоді як термін «засіб» у Тлумачному словнику української мови має два значення. Перше, засіб – це «якась спеціальна дія, яка дає можливість здійснити що-небудь, досягти чогось, спосіб». І друге значення: засіб – це «те, що служить знаряддям у якій-небудь дії, справі» [138].

«Доказ» у Великому тлумачному словнику української мови тлумачиться як «незаперечний досвід або факт, який підтверджує істинність чого-небудь; підтвердження», а також як «предмет або обставина, які свідчать про чию-небудь провину». Тут же термін «речові докази» тлумачиться як «пов'язані із злочином предмети, що дають можливість розкрити його» [19].

Водночас «доказування» в Тлумачному словнику трактується як «підтверджувати істинність, правильність чого-небудь фактами, незаперечними доводами; доводити» [138].

Термін «висновок» відповідно до тлумачення у Словнику української мови означає остаточну думку про що-небудь, логічний підсумок, зроблений на основі спостережень, міркувань або розгляду певних фактів» [125].

Водночас, за Філософським енциклопедичним словником, «висновок – це структурний складник міркування (або умовиводу); висловлення, в якому фіксують нове знання і яке отримують внаслідок його виведення (висновування) за допомогою певних логічних правил з інших висловлень – засновників міркування» [143].

Також у Словнику української мови дається тлумачення, що таке «експертний висновок» («висновок експерта»), а саме: «документ, що містить результат проведеної експертизи. Експертний висновок – це докладний опис проведених досліджень, а також зроблені висновки й обґрунтовані відповіді на поставлені судом питання» [125].

Етимологія термінів «право» і «правовий» дається у Тлумачному словнику української мови, де під терміном «правовий, правова, правове», розуміються поняття, які «стосуються безпосередньо права…», а під поняттям «право», своєю чергою, «1. ...здійснювана державою форма законодавства, залежна від соціального устрою країни. 2. Система встановлених, або санкціонованих державою загальнообов'язкових правил (норм) поведінки…» [138].

Наступним терміном, який потребує етимологічного з'ясування, є «висновок експерта». У Словнику української мови вказується, що слово «експерт» запозичене і походить від латинського слова expertus – досвідчений, знавець («який

знає через досвід»), в основі якого лежать дослідження (розгляд), що проводяться експертом-фахівцем або компетентною особою (спеціалістом) з якихось справ чи питань, який запрошується зацікавленою особою для отримання відповіді, яка потребує спеціальних знань [125].

У вказаному вище словнику висновок – це остаточна думка про що-небудь, логічний підсумок, зроблений на основі спостережень [125].

Уяснивши так етимологію окреслених вище термінів, можна досконало простежити історичний розвиток та становлення висновку експерта як підсумкового результату аналітичної діяльності експерта й невід'ємної частини інституту експертизи, а також визначити межі дослідження його правової природи.

Як зауважує Л. М. Демидова, дослідження будь-якої проблеми повинно проводитися через аналіз її історичного розвитку. Зокрема, вона акцентує на тому, що всяке правове положення, яке діє в державі, неодмінно бере витоки з минулого народу [29].

Висновок експерта як засіб доказування в цивільному судочинстві є відносно новим елементом вітчизняної юридичної науки та інституту експертизи, оскільки в тому розумінні, яким ми його сприймаємо та використовуємо зараз, він з'явився в законодавстві України лише на початку XX ст. Хоча в завуальованому вигляді цей процесуальний засіб є досить давнім, а історичне коріння його простягається на багато віків углиб людської історії – у часи за тисячі років до виникнення Русі [47, с. 45] у часи появи «знаючих», або «обізнаних людей».

Історико-правові дослідження засвідчують, що залучення осіб, які володіли спеціальними знаннями в певних сферах людської діяльності, практикувалося в судочинстві задовго до нормативного закріплення їхнього самостійного процесуального статусу. Для позначення таких осіб у науковій літературі використовують історично сформовані поняття «обізнані особи» та «знаючі люди», які в контексті дослідження доцільно застосовувати як узагальнювальні характеристики носіїв спеціальних знань у відповідні історичні періоди. Водночас їх участь у здійсненні правосуддя не завжди супроводжувалася чітким розмежуванням процесуальних функцій свідка та особи, залученої для надання

спеціальних пояснень чи суджень. Залежно від особливостей історичного етапу та правової системи такі особи могли виступати у процесуальній ролі свідків без виокремлення самостійного правового статусу експерта чи спеціаліста, притаманного сучасним моделям судочинства [116, с. 227].

Одні з найдавніших документально засвідчених практик використання спеціальних знань для встановлення юридично значущих обставин пов'язують із судовою та адміністративною діяльністю Стародавнього Китаю. Історичні джерела свідчать, що вже в період правління династії Цінь (221–206 рр. до н. е.) відбитки рук використовували під час дослідження обставин правопорушень, а згодом відбитки пальців набули поширення як засіб засвідчення документів та підтвердження їх автентичності. Такі практики відображають ранні форми використання ідентифікаційних ознак у юридичній діяльності та створюють історичні передумови для подальшого розвитку досліджень, спрямованих на встановлення достовірності документів і виявлення ознак їх можливого підроблення [116, с. 227].

У Стародавній Греції, зокрема в IV ст. до н. е., розвиток писемної культури супроводжувався формуванням різних способів рукописного письма, дослідження особливостей якого в історичній перспективі створювало передумови для становлення наукових підходів до аналізу рукописних документів та визначення їх характерних ознак у суді [116, с. 227].

Проте справжнє документальне підтвердження про залучення «обізнаних людей» для вирішення конкретних питань, які потребують спеціальних знань, ми знаходимо в працях Гіппократа (близько 460–370 рр. до н. е.) Зокрема, у його відомій роботі «Епідемія» (орієнтовно 430–400 рр. до н. е.) [24] записано, що «лікар повинен уміти визначати попередні обставини, знати теперішній стан і передбачати майбутнє». Це, на наш погляд, може свідчити про те, що в часи Гіппократа активно використовувалися спеціальні знання для встановлення фактичних обставин. Такий підхід за своєю сутністю відповідає фактично сучасному розумінню експертної діяльності. Участь «знаючих людей» у судових процесах у часи Гіппократа також убачається з аналізу змісту й інших його праць, у яких містяться

згадки про застосування медичних знань під час дослідження тілесних ушкоджень на трупах, а також трупів дітей щодо їх життєздатності на момент смерті. Це не могло здійснюватися без втручання суду. Зокрема, такою працею Гіппократа є «Про рани голови» (орієнтовно 400–370 рр. до н. е.) [25], у якій він звертає увагу на необхідність установлення механізму утворення ушкоджень, що є одним із ключових завдань сучасної судово-медичної експертизи. Тому, на наше переконання, ці згадки є тим самим першоджерелом (витоком), коли людство вперше використало в судових процесах висновки експерта.

Однак є категорія вчених, які дотримуються іншої думки і вважають, що вперше до експертного висновку в сучасному його розумінні суспільство й суди звернулися вже у Стародавньому Римі, у I ст. н. е., в епоху правління одіозного імператора Нерона. І пов'язане це було з поняттям почерку як певного показника достовірності чи недостовірності документів. Оскільки саме почерк тоді вже використовувався як один з аргументів доказу для спростування або підтвердження надійності тієї чи іншої особи. Це підтверджується, зокрема, листом імператора Нерона, у якому сказано: «Я боюся цієї особини тому, бо її почерк показує, що в неї – зрадницька натура» [48]. Звичайно, дехто може піддати критиці такий аргумент, апелюючи тим, що лист імператора – це не нормативний документ і не вираз, отриманий з виступу учасника суду. Проте, як показує дослідження, він не виник на порожньому місці, оскільки сама манера його стилю написання має юридичні ознаки. А враховуючи те, що в історії людства траплялися непоодинокі випадки, коли слова і вирази – Рескрипти (Rescripta), Декрети (Decreta), Едикти (Edicta) – імператора ставали юридичними прецедентами й мали обов'язкову силу для судів, то можна припустити, що такий вираз імператора Нерона міг використовуватися тодішніми судами як результат так званої експертної оцінки сторони процесу. Зараз це б називалося висновком експерта за результатами судово-психологічної експертизи.

Важливий етап нормативного закріплення способів використання спеціальних знань у судочинстві пов'язаний із правлінням імператора Східної Римської імперії Юстиніана I (527–565 рр.), за якого здійснено масштабну

систематизацію римського права. Її результатом стало формування кодифікаційного комплексу, відомого під назвою «Звід цивільного права» (Corpus iuris civilis), основними складниками якого були Кодекс Юстиніана (Codex Iustinianus), Дигести (Digesta) та Інституції (Institutiones), укладені протягом 529–534 років і згодом доповнені Новелами (Novellae). Особливе значення для історії використання спеціальних знань у судовому доказуванні мають положення законодавства Юстиніана, що регламентували перевірку справжності письмових документів шляхом порівняння почерку. Зокрема, нормативне закріплення відповідних процедур передбачало можливість зіставити рукописні записи й підписи для з'ясування достовірності документів, поданих під час судового розгляду. Отже, законодавство Юстиніана відображає один із ранніх етапів правового регулювання використання результатів дослідження почерку в процесі встановлення юридично значущих обставин та оцінювання письмових доказів [116, с. 227].

Проте варто зауважити, що ототожнення зазначених історичних форм дослідження документів із судовою експертизою та висновком експерта в їх сучасному розумінні є методологічно необґрунтованим, оскільки відповідні практики ще не ґрунтувалися на сформованій системі науково обґрунтованих методів і процедур експертного дослідження. Обмеженість тогочасного методичного забезпечення об'єктивно ускладнювала перевірку достовірності отриманих результатів, створюючи передумови для помилкових суджень щодо досліджуваних обставин та, відповідно, підвищуючи ризик ухвалення необґрунтованих судових рішень [116, с. 227].

Хоча в античному праві поняття судового експерта ще не набуло сучасного процесуального змісту, окремі функції, пов'язані з використанням спеціальних знань для встановлення юридично значущих обставин, були відомі римській правовій практиці. У латинській термінології для характеристики осіб, які володіли відповідним досвідом і фаховою обізнаністю, використовувалося поняття periti (від peritus – досвідчений, обізнаний, вправний), яке в історико-правовому контексті може розглядатися як одне з термінологічних підґрунть сучасного поняття

експерта. До кола таких осіб могли належати землеміри, будівельники, лікарі та інші фахівці, спеціальні знання яких були необхідними для з'ясування обставин, що виходили за межі загальної обізнаності учасників судового розгляду [116, с. 227].

Як твердить щодо цього Г. Г. Мумінова-Савіна, що «випадки запрошення до суду експертів були відомі ще в давньоримському судовому процесі, де в такій ролі виступали землеміри та спеціалісти з почерку» [81, с. 14].

Досліджуючи становлення висновку експерта у світі, не можна при цьому обійти історію його появи та розвиток на теренах сучасної України [116, с. 227].

Для зручності дослідження цього питання нам необхідно насамперед визначитися з періодизацією (етапами) історії розвитку права на території України-Русі. Більшість науковців виокремлюють ці етапи залежно від розвитку державності. Але для зручності скористаємося власною періодизацією розвитку права на території сучасної України, що перегукується з періодизацією розвитку державності та права на території України, яку запропонували свого часу П. Л. Фріс та П. П. Музиченко: 1) період Русі і феодальної роздробленості (IX ст. – перша половина XIV ст.); 2) період Польсько-литовської доби (із середини XIV ст. до середини XVII ст.); 3) період Козацької доби (з кінця XV до кінця XVIII ст.), 4) період перебування під імперською владою (з кінця XVIII до початку XX ст.); 5) Україна XX–XXI ст. [26; 80, с. 71; 116, с. 227; 144, с. 10].

Визначившись так з історичною періодизацією, вважаємо за необхідне розпочати дослідження початків та історичного розвитку висновку експерта як елемента судової експертизи на території сучасної України з періоду Русі й феодальної роздробленості (IX ст. – перша половина XIV ст.).

На думку Ю. В. Педоси, першою правовою пам'яткою, яка увібрала в себе окремі ознаки, притаманні сучасній судовій експертизі, є договір між Руссю і Візантією 911 року, в якому містяться згадки про участь певних осіб (фахівців) у визначенні вартості викраденого, наявності тілесних ушкоджень та причин смерті [90; 116, с. 228].

Проте аналіз писемних пам’яток права, що діяли на українських землях до XVI ст., зокрема «Руської Правди» (XI–XII ст.), правових грамот, літописних джерел та інших нормативних актів, не дає достатніх підстав стверджувати про існування самостійного процесуального інституту судового експерта в його сучасному розумінні. Водночас зазначені джерела засвідчують участь у судочинстві осіб, які виконували окремі функції, пов’язані з установленням юридично значущих обставин. Зокрема, такими особами були видоки та послухи, процесуальне значення яких визначалося характером їхньої обізнаності щодо обставин спору, а в окремих випадках – участю в підтвердженні правдивості тверджень сторін. Однак ототожнення зазначених учасників судового розгляду з носіями спеціальних знань у сучасному процесуальному значенні потребує застереження, оскільки їхня діяльність переважно полягала у виконанні свідоцьких та інших доказових функцій, а не у проведенні спеціальних досліджень. Водночас залучення осіб, обізнаних із фактичними обставинами земельних, майнових та інших правовідносин, відображає історичні форми використання людських знань і практичного досвіду під час вирішення судових спорів [26; 116, с. 228].

Наступний етап розвитку права та судочинства на українських землях охоплює період від середини XIV до середини XVII ст. і пов’язаний із їх перебуванням у складі Великого князівства Литовського та Корони Польської, а з 1569 р. – Речі Посполитої. Визначальною особливістю цього періоду стало поєднання руської правової традиції з поступовим поширенням литовського й польського законодавства, що супроводжувалося змінами в організації судової влади та правовому регулюванні суспільних відносин. У складі Великого князівства Литовського окремі українські землі певний час зберігали елементи місцевого самоврядування, власні правові звичаї та особливості судочинства. Подальша трансформація їхнього правового становища відбувалася під впливом Кревської унії 1385 р., яка започаткувала династичне зближення Литви й Польщі, та Люблінської унії 1569 р., унаслідок якої було утворено Річ Посполиту. Водночас території сучасної України перебували в неоднакових політико-правових умовах: Волинь, Київщина та Східне Поділля належали до Великого князівства

Литовського, Галичина й Західне Поділля – до Корони Польської, тоді як Буковина переважно входила до складу Молдавського князівства, а Закарпаття перебувало під владою Угорського королівства. Поряд зі звичаєвим правом, положеннями «Руської Правди» та церковними статутами князів Володимира і Ярослава поступово утверджувалися нові джерела правового регулювання, зокрема Судебник великого князя Казимира 1468 р. і три редакції Литовського статуту – 1529, 1566 та 1588 рр. Останні стали результатом систематизації різних правових традицій, включно з руським звичаєвим і писаним правом, що зумовило поширення в історико-правовій науці поняття «литовсько-руське право» для характеристики відповідної правової системи [26; 96, с. 409; 116, с. 228].

Судочинство на українських землях у литовсько-польську добу характеризувалося відсутністю чіткого процесуального розмежування порядку розгляду цивільних і кримінальних справ та переважанням позовної форми провадження, заснованої на змагальних засадах і провідній ролі сторін в ініціюванні судового розгляду та доказуванні обставин справи [116, с. 228].

«Знаючі люди» в Польсько-литовську добу становили категорію допоміжних осіб, які суди використовували для перевірки достовірності документів, а також для опитування громади з метою встановлення тих чи інших фактичних обставин у справі, що розглядалася.

За дослідженнями Ю. В. Педоси, судебники 1497 та 1550 років, Литовські статути 1529, 1566 та 1588 років суди як «обізнаних людей» залучали лікарів для вирішення питань медичного характеру, а «дяків» – для вирішення політичних, адміністративних, фінансових та інших питань [90; 116, с. 229].

У контексті впливу європейських наукових надбань на законодавство Речі Посполитої, яке поширювалося на частину України, доречно згадати, що в цей період у Європі, а саме в 1604 році, француз Франсуа Дімесль (Дімаль) випустив свою найвідомішу працю «Поради щодо пізнання підробних рукописів та підписів для того, щоби бачити і виявляти всілякі підробки та про те, як розпізнати і розшифрувати скриті та таємні письмена». Фактично ця наукова праця сприяла появі першої методологічної бази для інституту судової експертизи, яку тодішні

так звані експерти стали використовувати для підготовки висновків з питань, що були поставлені перед ними [186].

Із XVII ст. вивчати письмові документи у Європі стали професійні графологи. Засновником графології вважають французького абата Жана-Іполіта Мішона. Найвищої активності у своєму розвитку графологія – наука про почерк – досягла у XIX–XX ст. Особливо після публікацій праць французького юриста Альфонса Бертільона та французького «Шерлока Голмса» Едмона Локара [186].

Доцільно зазначити, що правобережна частина України в цей час перебувала під владою Речі Посполитої (Польщі) до кінця XVIII ст. і була приєднана до Росії лише внаслідок другого (1793 р.) та третього (1795 р.) поділів Речі Посполитої.

Отже, з огляду на ці історичні відомості, ми впевнено можемо припустити, що таких спеціалістів у сфері графології також залучали суди, які діяли на правобережній частині України, для дослідження документів з ознаками підроблення, і компетентні висновки за результатами їхніх знань лягали в основу рішень судів.

З метою дослідження становлення висновку експерта на українських землях, де вплив європейських правових та суспільних трансформацій був менш вираженим, слід звернутися до більш ранніх етапів історичного розвитку. Так, у середині XVII ст. на окремих центральних та східних теренах українських воєводств Речі Посполитої виникла Українська козацька держава – Гетьманщина (неофіційна назва). Її поява пов’язана з визвольною війною українського народу проти поляків та турків. Ця держава проіснувала до 1775 року [116, с. 230].

Законодавство Гетьманщини базувалося на козацькому звичаєвому праві, а також на правових актах та універсалах, які видавали гетьмани та козацькі урядовці. Також в Україні козацької доби використовували норми Литовського статуту та церковного звичаєвого права. Як свідчать історичні джерела, у козацьку добу в Україні офіційно такого інституту, як судова експертиза, не існувало, а отже, не було поняття висновку експерта в тодішніх судових процесах.

Кардинально ситуація змінилася на Лівобережній Україні після 1654 року, коли на цю частину дедалі більше стало поширюватися законодавство Московської

держави. Паростки її експертної науки, яка в цей час досить активно почала розвиватися та закріплюватися в законодавстві сусідньої держави, природно стали поширюватися й на українські землі [116, с. 230].

Як показує дослідження, у Військовому статуті Петра I (1716 р.) уперше в кримінальному законодавстві, дія якого поширювалася на територію сучасної лівобережної України, закріплено положення, яким наказувалося залучати лікарів для проведення судово-медичної експертизи. Це робилося для проведення ними дослідження пошкоджень на одязі й тілі потерпілого та для встановлення причинно-наслідкового зв'язку між діями винного й настанням злочинного результату. Результати експертизи подавали до суду у вигляді письмового свідчення, а достовірність їх підтверджувалася присягою виконавця (фахівцем) [114; 116, с. 230].

У період перебування України під імперською владою (з кінця XVIII ст. до початку XX ст.), на відміну від кримінального, вітчизняне цивільне судочинство як однин із видів судового захисту прав [155, с. 9], активно не розвивалося. Це можна пояснити тим, що саме в цей період проходило становлення абсолютизму в тих імперських державних утвореннях (Російська та Австро-Угорська імперії), законодавство яких поширювалося на територію сучасної України, а тому керівні династії цих імперських формувань не були зацікавлені в активному розвитку цивільного матеріального та цивільного процесуального права, які б захищали права пересічного громадянина в суді [75; 76].

Проте зовсім іншою була ситуація із цивільним правом у центральній Європі. Зокрема, у XVII ст. у Франції та Німеччині в судових актах офіційно починає вживатися термін expert. Уже в XIX ст. це поняття остаточно закріпилося в процесуальних законодавствах багатьох країн Європи. Власне, як зазначають Томас М. Сковгольт, Метью Гансон, Лен Дженнінгс та Табіта Грієр, слово «експерт» походить від латинського experiri, що є «похідним від слова «досвід» і буквально перекладається як «досвідчений у…» або «маючий досвід»». Тобто експерт у своєму первісному значенні – це той, який володіє майстерністю в певній галузі, і його знання ґрунтуються на накопиченому досвіді в цій сфері. Одна з

перших відомих письмових згадок про слово «експерт» з'явилася 1374 року у творі Джеффрі Чосера «Тройл II». Чосер, зокрема, описував експертів як тих, хто здобув майстерність шляхом накопичення відповідного досвіду, наприклад, у науці і коханні. У цій же роботі, як зазначають вищезгадані автори, Чосер та науковці його епохи небезпідставно вважали, що призначити можна різні експертизи і в різних галузях, проте експерт за своєю суттю залишається незмінним, через наявність у нього достатньо набутого досвіду, завдяки якому він може розвинути та вдосконалити необхідні навички [197].

Крім того, на зрізі XVIII та XIX ст. в англійському праві закріпляється поняття expert witness (англ.), тобто експерт-свідок.

Незважаючи на зародження абсолютизму, європейські вчені активно працювали над удосконаленням цивільного законодавства. Як наслідок, у 1810 році затверджено Кодекс Наполеона (Цивільний кодекс (Code civil (фр.)), який став фундаментальним законодавчим актом Франції та був результатом масштабної кодифікації. Кодекс Наполеона дав поштовх для подібної кодифікації і в інших країнах світу.

Зрештою, тогочасні європейські правові реформи не могли не вплинути на законодавство Російської імперії, яке поширювалося на територію сучасної України. Як наслідок, 20 листопада 1864 року в Росії пройшла Судова реформа, яка затвердила Статут кримінального судочинства (1864 р.) та Статут цивільного судочинства (1864 р.), що призвело до суттєвих змін у порядку здійснення кримінального і цивільного судочинства. Статут цивільного судочинства увібрав у себе основні принципи кодифікації цивільного процесу у Франції і, як зазначає В. Г. Лаврик, «фактично ґрунтувався на Цивільному процесуальному кодексі Французької республіки 1806 року» [69; 116, с. 231]. Доцільно зауважити, що саме ця реформа вперше відокремила цивільне судочинство від кримінального.

Аналіз Статуту цивільного судочинства 1864 року показує, що терміни «експертиза» та «висновок експерта» в ньому ще не містилися, але вперше з'явився прообраз поняття «засоби доказування», який був закріплений у Главі IX і мав назву «Про перевірку доказів» (ст. ст. 499–565). Один із способів отримання та

використання доказів у процесі доказування в цій Главі мав назву «Висновки обізнаних людей» (Відділення 3, ст. ст. 515–533), а фактично експертів у теперішньому нашому розумінні. Зокрема, у ст. 515, Відділенні 3, Глави IX прописано, що суд може за клопотання сторони процесу або за власною ініціативою вимагати висновок обізнаних (знаючих) людей про певний предмет, розгляд якого або оцінка потребують особливих наукових, технічних або господарських відомостей. Цікавою щодо цього є ст. 525 Статуту, зі змісту якої вбачається, що висновки дослідження, проведені обізнаними людей, повинні подаватися суду в письмовій формі. Якщо предмет дослідження простий і не становить складності, а також якщо обізнана людина є малограмотною або не володіє мовою судочинства, суд міг вимагати надати словесні висновки, що записуються у протокол судового засідання, який ними (обізнаними людьми) підписувався [116, с. 231].

Особливості використання спеціальних знань у цивільному судочинстві цього періоду визначалися положеннями австрійського процесуального законодавства, відповідно до якого експерти залучалися для з'ясування обставин, встановлення та оцінювання яких потребували спеціальної фахової обізнаності. У тогочасній правовій літературі свідчення та судження експертів розглядалися в контексті особових доказів, оскільки їх зміст сприяв суду в дослідженні фактичних обставин справи та оцінюванні доказового матеріалу [54]. Водночас відсутність у певних історичних джерелах безпосередніх згадок про письмове оформлення результатів експертних досліджень не свідчить про виключно усний характер їх надання. Австрійське цивільне процесуальне законодавство передбачало можливість підготувати письмовий висновок експерта з подальшим наданням усних роз'яснень під час судового розгляду. Для вирішення питань, що потребували спеціальних знань, могли залучати фахівців різних професій, зокрема лікарів, психіатрів, оцінювачів майна та спеціалістів у сфері будівництва й нерухомості. Залучення перекладачів і священнослужителів потребувало окремого розгляду з урахуванням характеру виконуваних ними процесуальних функцій [75; 116, с. 231].

У листопаді (за старим стилем у жовтні) 1917 року в Росії стався державний переворот, який ліквідував Російську імперію. Зважаючи на цю ситуацію, в Україні розпочалися революційні зміни, націлені на створення незалежної української держави. Це призвело до проголошення Української Народної Республіки, яка прагнула до повної незалежності від Росії. Однак, як зазначив В. В. Комаров, «з 1917 до 1921 р. судове законодавство України розвивалося драматично. Судове будівництво тих часів мало фрагментарний характер, оскільки цей період відзначався швидкоплинністю політичних процесів, які унеможливлювали створення засад незалежності української державності і, зокрема, судової системи. На добу Центральної Ради припадає ідея формування власної національної судової системи. Певні особливості формування судової системи мали місце з приходом до влади П. Скоропадського. Після падіння Гетьманату й приходу до влади Директорії також постала проблема створення судового апарату. Особливості створення судової системи мали місце і на території Західноукраїнської Народної Республіки. Дослідники відзначають, що в той час складної геополітичної ситуації, в якій опинилась Україна, необхідно було вести воєнні дії проти більшовиків, білогвардійців, анархістів, Антанти й поляків, і це призводило до певних аномалій у судоустрої Української Народної Республіки» [58, с. 14; 116, с. 232]. Тому, ураховуючи ті реалії, які охопила Україну, говорити про якісь здобутки вітчизняної експертної науки не доводиться.

Після ліквідації більшовиками української державності та входження України до складу Радянського Союзу в 1922 році, а західних земель – до складу Польщі в 1923 році (офіційне визнання), вітчизняне законодавство розвивалося під впливом російського та польського законодавств відповідно [116, с. 232].

У 1924 році на тій частині України, яка входила до складу Радянського Союзу, ухвалено перший український Цивільний процесуальний кодекс, який став фундаментальним явищем у розвитку законодавства і цивільного процесу України. Не деталізуючи процес, зазначимо, що засобами доказів у ньому ЦПК були пояснення сторін, зізнання, свідчення, речові докази, огляд на місці, писемні докази, а також, що для нас важливо, висновки знавців (суд міг за власною

ініціативою або на прохання сторін проводити необхідні перевірки за поданими доказами, викликати знавців (експертів) [43; 116, с. 232]. Тут уперше український законодавець уживає термін «експерт», який був тотожним терміну «знавець» [116, с. 232].

Відповідно до приписів статті 172 ЦПК 1929 року, «для з'ясування питань, що виникають за розгляду справи та потребують спеціальних знань, суд може призначити експертів» [42, с. 201]. Тут уперше український законодавець уживає термін «експерт», без згадки про «знавців» або «обізнаних людей». Але повністю від терміна «знавці» не відмовляється. Це підтверджує зміст ст. 141, де, зокрема, цей термін законодавець знову згадує, вказуючи на те, що «суд може на свій почин або на заяву сторін проводити потрібні перевірні дані щодо поданих доказів через <…> виклик знавців (експертів)…» [42, с. 201; 116, с. 232].

Крім того, у ст. 175 цього Кодексу «експерти дають свої висновки словесно або на письмі, з уподоби суду. Словесні висновки записуються до протоколу і їх підписує експерт. У разі надання писаного висновку суд має право зобов'язати експертів дати словесне пояснення свого висновку» [42, с. 201; 116, с. 232].

В іншій частині України, яка була під протекторатом Польщі, у 1929 році публікується проєкт Цивільного процесуального кодексу Польської Республіки (Kodeks postępowania cywilnego (пол.), що був затверджений Президентом Республіки Польща 29 листопада 1930 року та набрав чинності в 1933 році [194]. Попри те що для встановлення фактичних обставин нерідко необхідне застосування спеціальних знань у формі експертизи [21], указаний кодекс не містив класичного визначення понять «експерт» та «судова експертиза». У Польській Республіці експерти умовно прирівнювалися до «зовнішнього засобу фахових знань», до якого звертаються суд чи прокурор за необхідності для ухвалення правильного рішення. І такої тенденції дотримуються в законодавстві Польщі донині [32;116, с. 233].

У 1963 році в Українській РСР затверджено новий Цивільний процесуальний кодекс. Відповідно до ст. 27 ЦПК, доказами в цивільній справі були будь-які

фактичні дані, на підставі яких у визначеному законом порядку суд міг установити наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін, та інші обставини, що мали значення для правильного вирішення справи [116, с. 227; 149]. Ці дані встановлювалися, зокрема, таким засобом доказування як висновок експерта [149].

Новітній етап розвитку судово-експертної діяльності в Україні пов'язаний із відновленням державної незалежності в 1991 р. та подальшим формуванням національної нормативно-правової основи її здійснення. Визначальне значення в цьому процесі мало ухвалення Закону України «Про судову експертизу» від 25 лютого 1994 р. № 4038-XII, яким закріплено правові, організаційні та фінансові засади судово-експертної діяльності. Подальший розвиток відповідного правового регулювання супроводжувався ухваленням і вдосконаленням нормативно-правових актів, що визначають порядок призначення та проведення судових експертиз, процесуальний статус експерта й особливості використання результатів експертних досліджень у судовому доказуванні [116, с. 233].

Узагальнення історико-правових передумов становлення інституту висновку експерта дає підстави розглядати його розвиток як тривалий процес поступового переходу від емпіричних способів застосування спеціальних знань до науково обґрунтованих експертних досліджень, результати яких набули самостійного процесуального значення. Цей процес відбувався у взаємозв'язку з розвитком науки, удосконаленням методів пізнання та еволюцією правового регулювання судочинства. Його сучасним результатом стало нормативне закріплення висновку експерта як засобу доказування, правова природа, порядок формування, подання, дослідження й оцінювання якого визначаються положеннями процесуального законодавства України [116, с. 233].

Поряд із дослідженням еволюційного розвитку та історичного становлення висновку експерта як засобу доказування в цивільному судочинстві, особливої уваги в цій дисертаційній роботі потребує також дослідження його правової природи.

Методологічне осмислення правової природи висновку експерта як самостійного засобу доказування в цивільному судочинстві передбачає необхідність комплексного дослідження його гносеологічних, процесуальних та функціональних характеристик. У цьому контексті заслуговує на увагу методологічна позиція А. М. Слюсара, відповідно до якої «теоретичні знання мають тлумачити об'єкт дослідження всебічно, визначати його внутрішні закономірності, ґрунтуючись при цьому на логіко-методологічних принципах і правилах» [126, с. 8]. Застосування такого підходу до дослідження інституту висновку експерта дає підстави розглядати його не лише крізь призму нормативно визначеної процесуальної форми, а й у взаємозв'язку зі специфікою використання спеціальних знань, характером експертного дослідження, особливостями формування доказової інформації та процесуальними гарантіями її перевірки й оцінювання судом.

Відповідно до поширеної точки зору, з'ясування правової природи будь-якого юридичного поняття (категорії, терміна, явища тощо) вимагає отримання відповіді питання: що це за поняття (інститут, категорія, термін, явище, тощо) з позиції права та як його можна відмежувати від інших подібних понять.

Термін «правова природа» є досить поширеним у юриспруденції, але доволі складним у його розумінні. Його в доктринальній науці часто поєднують із терміном «правове явище», намагаючись поєднати ці поняття. Однак варто визнати, що зручність використання такої прив'язки, як правило, відтісняє дійсну сутність поняття «правова природа». Як наслідок, на практиці термін «правова природа» майже завжди сприймається поверхово, тобто без аналізу сутності, а лише в первісному значенні – як така, що «вийшла з права». Тому нерідко правильність використання цього поняття в науковому обігу виявляється досить сумнівною. Як показує аналіз наукових праць, ним на практиці часто зловживають, використовуючи як клішований мовний зворот (штамп), що вживається майже в усіх випадках, коли є труднощі у виборі назви наукової проблематики. Водночас масштаби та галузева географія використання терміна «правова природа» вкрай значні.

Як убачається зі спеціалізованої літератури, «природа» не є спеціальним юридичним терміном. Оскільки за межами права під поняттям «природа» розуміють, як правило, природу речей, а саме їхню основну якість або суттєву та істотну ознаки, а «правову природу» – лише елементом природи речей. Наприклад, відомий ірландський (за іншою інформацією – шотландський) філософ часів формування схоластики Йоан Скотт Еріуген під природою речей розумів субстанцію чи сутність, знання про які охоплюються станом їх існування та категоріальними характеристиками. Проте в межах порушеного питання, на наш погляд, наукове значення має дефініція щодо цього, яку запропонував В. Майхофер. Він уважав, що природа речей уміщує «всяке конкретне природне право окремо взятого правового становища справ: інститутів, та, водночас, абстрактне природне право загальних правових засад – принципів, які виводяться з тваринних чи моральних сутнісних визначень «природи людини» (чи її розуму)» [4, с. 103–104; 195, с. 53]. Він, як філософ права, роз'яснює таку свою позицію тим, що, на його думку (із чим не можна не погодитися), «абстрактні природно-правові визначення з природи людей збігаються з конкретними природно-правовими висновками з природи речей» [4, с. 104; 195, с. 54]. Як зауважила щодо цього І. В. Бесага, «природа речей у В. Майхофера трактується як «інституційний наслідок з природи людини» [4, с. 104].

Як зауважив І. І. Котюк: «То ж природним є те, що на всіх етапах розвитку юридичної науки цим питанням приділялася значна увага як у контексті дослідження загальних проблем визначення поняття та встановлення його сутності, так і у тих наукових розвідках, спеціальним предметом яких були власне правовідносини як правова категорія, співвідношення останніх з іншими видами суспільних відносин, структура, під стави виникнення та механізм їхнього функціонування [61, с. 399].

У цьому аспекті О. Д. Крупчан та В. В. Проценко зазначили, що «вивчення правової природи, змісту, внутрішньої структури того чи іншого інститут права припускає як попередню умову вирішення принципово важливого питання: чи припустимо говорити про те, що той чи інший правопорядок, що діє в окремій

юрисдикції, здатний надати інституту, що розглядається ознаки, які дозволяють відрізнити цей правовий інститут від аналогічного йому, але існуючого і діючого в іншому правопорядку, чи ні» [68, с. 103].

Доповнюючи сказане, О. Г. Яновська, зауважує, що «визначення юридичної (правової) природи будь-якого явища дає можливість встановити його реальний зміст, місце в системі схожих правових явищ, тобто є воно самостійним чи похідним, а також, який механізм варто застосувати для його вдосконалення. Правова природа – це сукупність тих особливостей, які відображають сутність конкретного явища і дають можливість відмежувати його від схожих правових явищ» [180].

За таких обставин доцільно зауважити, що з'ясування «правової природи певного явища необхідно здійснювати від дослідження його походження і до аналізу того, що вкладається в його зміст сьогодні» [180].

З огляду на викладене, можна зробити висновок, що «правова природа» відмежовується від «природи речей» походженням: перша належить до світу людських приписів, друга – до об'єктивної реальності. Тобто «правова природа» є сукупністю сутнісних характеристик, які визначають місце певного юридичного явища в системі права. «Правова природа» за своєю сутністю поняття мінливе, яке залежить від волі законодавця. І як показує дослідження, фактично, вона є штучною конструкцією. Натомість «природа речей» – це об'єктивна, природна сутність явища, яке існує незалежно від волі людини чи держави – на підставі законів природи або усталених соціальних закономірностей. Природа речей певною мірою це природне обмеження для права. Тобто «правове» – це те, що безпосередньо стосується права.

Так, об'єднавши два вирази – «правова» і «природа», – можна надати узагальнювальне авторське визначення поняття «правова природа»: це розкриття юридичної сутності (характеру, властивостей та місця в правовій системі) явища, у якому визначено, чим воно є, як функціонує і взаємодіє з іншими схожими правовими елементами, включно з його зв'язком із суспільством та державою, його обов'язковістю та джерелами.

У вітчизняній юридичній літературі правова природа висновку експерта характеризується неоднозначно, що зумовило формування кількох наукових підходів до визначення його місця в системі судового доказування. Залежно від того, яка думка щодо висновку експерта – інформаційна, процесуальна чи функціональна – визнається визначальною, у правовій доктрині його розглядають як самостійний доказ (В. В. Топчій, М. М. Ясинок), як джерело доказів (А. Р. Воробчак, В. Д. Юрчишин), як засіб доказування (І. А Бірюков, С. С. Бичкова, В. І. Бобрик, Л. С. Буряк, С. Я. Фурса, О. С. Чернявська А. С. Штефан, М. Й. Штефан), а також одночасно як джерело доказів і засіб доказування (В. К. Лисиченко, В. В. Циркаль).

Зокрема, В. Д. Юрчишин зазначає, що «в юридичній літературі висновок експерта визначається по-різному: як доказ, як джерело доказів і як засіб доказування [178]. А в «деяких випадках висновок експерта одночасно вважають джерелом доказів і засобом доказування» [178]. «Також, за словами В. Д. Юрчишина, деякі вчені вважають, що висновок експерта одночасно є і засобом доказування, і доказом <...>, або одночасно і джерелом доказів, і доказом…» [178].

Так, у доктринальній науці є різні позиції щодо правової природи висновку експерта. Проте їх можна розділити на три основні групи або позиції.

До першої групи варто зарахувати таких учених, як В. В. Топчій, М. М. Ясинок та ін., які вважають, що висновок експерта є доказом.

Однак ми не погоджуємося з такою позицію, оскільки, як і Л. В. Гуцаленко, Л. Г. Михальчишина, В. М. Сидорчук та І. К. Пентюк, вважаємо, що лише «фактичні дані, які внаслідок проведеного дослідження виявлені експертом, надають його висновку доказового значення у справі» [27, с. 129]. Тому сам висновок не може бути апріорі доказом.

І взагалі в цьому аспекті варто зауважити, що в цивільній процесуальній доктрині проблема визначення сутності судового доказу традиційно належить до дискусійних, що зумовлено неоднаковим розумінням співвідношення його

інформаційного змісту та процесуальної форми. Як наслідок, у результаті тривалої наукової дискусії сформувалися три основні концептуальні підходи до тлумачення поняття доказів. Відповідно до першого, доказами визнаються фактичні дані, тобто відомості про обставини, що мають значення для встановлення фактів, які входять до предмета доказування. Другий підхід ґрунтується на розумінні доказу як нерозривної єдності його змістовного та формального компонентів, а саме: відомостей про факти та передбаченої процесуальним законом форми їх одержання, закріплення, подання, дослідження й оцінки. Третя концепція виходить із необхідності чітко розмежовувати доказову інформацію та засоби доказування, розглядаючи їх як взаємопов'язані, але не тотожні елементи процесу доказування [73, с. 67].

Тобто у вітчизняній науці є три панівні концепції щодо розуміння поняття «доказ», а саме: 1) доказ як фактичні дані [73, с. 67; 153, с. 128]; 2) доказ як фактичні дані й засоби доказування [73, с. 67; 153, с. 154], тобто подвійна теорія розуміння доказів; 3) доказ як єдність фактичних даних і засобів доказування, що їх містять [73, с. 67; 165, с. 276].

Таке розмежування має не лише термінологічне, а й методологічне значення, оскільки безпосередньо впливає на визначення місця окремих засобів доказування у структурі цивільного процесу. Зокрема, під час характеризування висновку експерта принципово встановити, чи слід розглядати його як самостійний доказ, як процесуальне джерело доказової інформації або як засіб доказування, за допомогою якого відомості, отримані із застосуванням спеціальних знань, набувають належної процесуальної форми та можуть бути використані судом під час встановлення юридично значущих обставин.

Водночас наявність зазначених підходів свідчить про відсутність у доктрині уніфікованого розуміння співвідношення змісту висновку експерта та його процесуальної форми. У межах концепції висновку експерта як доказу акцент переноситься передусім на відомості про обставини, що мають значення для вирішення справи. Визнання його джерелом доказів, своєю чергою, передбачає розуміння висновку як процесуальної форми існування та передавання доказової

інформації. Натомість кваліфікація висновку експерта як засобу доказування ґрунтується на його функціональному призначенні у процесі встановлення юридично значущих обставин із використанням спеціальних знань.

Крім того, як ми вже встановили в процесі дослідження, під доказом розуміються «будь-які фактичні відомості, які отримані у процесуально передбаченому порядку та на підставі яких суд встановлює наявність чи відсутність фактів та обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників процесу, і мають значення для об'єктивного вирішення судової справи» [152]. Отже, докази – це такі предмети, відомості, документи тощо, які лише дотично стосуються висновку й слугують для нього «сировиною» для дослідження. Такими доказами можуть бути: документи, які містять ознаки підробки, відомості з конкретною інформацією на електронних носіях, аудіо- й відеозаписи тощо. Тобто письмові докази, речові докази, електронні докази, сигналограми (ідентифіковані голоси і зовнішність) та ін.

Так, судовий доказ – це одержана у встановленому законом порядку інформація про юридично значущі обставини, що надійшла з належного процесуального джерела та перебуває у змістовному зв'язку з предметом доказування і здатна використовуватися судом для встановлення відомостей, які необхідні для вирішення цивільного спору [71].

У цивільному процесі докази доцільно розуміти як процесуально допустимі носії та засоби пізнання відомостей про обставини, що мають значення для правильного розгляду й вирішення справи [71].

З огляду на викладене, можна зробити логічний умовивід, що висновок експерта – це точно не доказ у розумінні цього поняття.

Підтвердженням цього є позиції С. Я. Фурси та Т. В. Цюри, які вважають, що доказ є елементом доказування, який «містить інформацію про обставини справи, з існуванням якої особа пов'язує виникнення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків». А засобом доказування, у свою чергу, є сукупність окремих доказів» [148 с. 13].

До другої групи належать учені-криміналісти А. Р. Воробчак, Ю. О. Пілюков, В. Д. Юрчишин та ін., які дотримуються позиції, що висновок експерта є джерелом доказів. Відмінність між засобом доказування і джерелом доказування розглянемо нижче.

До третьої групи, яку представляють І. А Бірюков, С. С. Бичкова, В. І. Бобрик, Л. С. Буряк, С. Я. Фурса, О. С. Чернявська А. С. Штефан, М. Й. Штефан та ін., входять послідовники позиції, що висновок експерта є самостійним засобом доказування.

Їхню позицію розділяє також О. І. Лук'янчук, яка пише, що «доказами в цивільному, господарському процесі та адміністративному судочинстві є будь-які дані, на підставі яких суд установлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Висновок експерта є одним із засобів, за допомогою якого встановлюються такі дані» [74].

На нашу думку, для цивільного судочинства найбільш обґрунтованим є підхід, якого дотримується остання група, за яким висновок експерта слід розглядати саме як засіб доказування, оскільки така характеристика найбільш точно відображає його процесуальне призначення та узгоджується з необхідністю розмежовувати доказову інформацію, джерела її походження і процесуальну форму її використання судом. Водночас зміст висновку експерта становлять відомості про факти, одержані в результаті застосування спеціальних знань, які після їх належного процесуального оформлення, подання, дослідження та оцінки можуть бути використані судом при встановленні обставин, що входять до предмета доказування.

Дискусійність правової природи висновку експерта виявляється не лише у відмінностях щодо його кваліфікації як доказу, джерела доказів чи засобу доказування, а й у неоднаковому визначенні його місця в системі судових доказів. У доктрині висловлюються підходи, відповідно до яких висновок експерта належить до особистих або, навпаки, до змішаних доказів, що зумовлено

поєднанням у його структурі результатів спеціального дослідження та їх інтелектуальної інтерпретації експертом [92, с. 126].

Не менш дискусійним є питання про процесуальне значення висновку експерта. Частина науковців, посилаючись на особливий порядок його формування, використання спеціальних знань і специфіку змісту, відводить йому окреме місце серед інших засобів доказування. На наш погляд, така концепція не має достатнього нормативного та доктринального підґрунтя. Особливості способу одержання доказової інформації не трансформують висновок експерта у засіб доказування з наперед визначеною або підвищеною доказовою силою. Його процесуальна специфіка характеризує механізм формування відповідної інформації, але не змінює загальних засад її судової оцінки.

З огляду на це, висновок експерта доцільно розглядати як рівнозначний іншим засіб доказування, який не має для суду наперед установленого значення та підлягає перевірці й оцінці в сукупності з іншими матеріалами справи. Саме такий підхід узгоджується з принципом вільної оцінки доказів й унеможливлює фактичне надання експертному висновку привілейованого процесуального статусу. Отже, особливості його формування та змісту зумовлюють специфіку дослідження й оцінки, але не створюють підстав для виокремлення висновку експерта із загальної системи засобів доказування за критерієм юридичної сили чи наперед визначеної переконливості.

Прихильники, які уналежнюють висновок експерта до особистих доказів, пояснюють свою позицію тим, що висновок експерта загалом є результатом особистого суб’єктивного мислення та дослідження. І для переконливості порівнюють висновок експерта і показання, які надаються в процесі судового розгляду. Зокрема, вони зазначають, що на відміну від показань учасників судового процесу, де фіксуються лише суб’єктивно сприйняті факти, у висновку експерта важливою є власна оцінка отриманих у процесі дослідження фактичних даних.

Зазначене кореспондується з ідеями відомого науковця Ганса Кельзена, який у своїй науковій праці «Чиста теорія права» («Pure Theory of Law)» вказав, що

«факт у праві – це інтерпретована подія, тобто не «чиста реальність», а вже оцінений або юридично сформований феномен» [192].

Водночас прихильники позиції, які наполягають на тому, що висновок експерта за свою правовою природою є змішаним доказом, оперують тим, що, на їхнє переконання, він поєднує в собі як фактичне джерело інформації, що несе в собі об'єкт дослідження, так й оцінне, яке отримано через спеціальні знання експертом.

На підставі дослідження й аналізу вважаємо, що ближчими до істини в цьому питанні є ті, які уналежнюють висновок експерта до змішаного засобу доказування. Але називати цей засіб доказування змішаним, на наше переконання, буде неточним, оскільки висновок експерта поєднує в собі як інформацію, яку експерт отримав унаслідок дослідження об'єкта в процесі судової експертизи, так і зроблений ним особистий аналіз цього об'єкта, з використання спеціальних знань, а тому його варто назвати синтезувальним (об'єднувальним) засобом доказування.

Для більш широкого розуміння цієї проблематики доцільно в межах порушеного питання також проаналізувати кримінальне судочинство.

Відповідно до ч. 1 ст. 65 КПК (у редакції 1960 року), «доказами в кримінальній справі є всякі фактичні дані, на підставі яких у визначеному законом порядку орган дізнання, слідчий і суд встановлюють наявність або відсутність суспільно небезпечного діяння, винність особи, яка вчинила це діяння, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи» [67]. А згідно із ч. 2 ст. 65 цього Кодексу, «ці дані встановлюються: показаннями свідка, показаннями потерпілого, показаннями підозрюваного, показаннями обвинуваченого, висновком експерта, речовими доказами, протоколами слідчих і судових дій, протоколами з відповідними додатками, складеними уповноваженими органами за результатами оперативно-розшукових заходів, та іншими документами» [67]. Але незважаючи на те, що законодавець чітко не оперує в цій статті поняттями «джерело доказів» або «засіб доказування», з огляду на її зміст, ми можемо впевнено зробити висновок, що ч. 1 ст. 65 КПК (у редакції 1960 року)

вказує що є доказами у справі, а ч. 2 ст. 65 КПК відповідно визначає, що саме є засобом доказування [67].

Однак у подальшому законодавець змінив свою позицію – і в ч. 2 ст. 84 чинного КПК (2012 р.) замість поняття «засоби», за допомогою яких підтверджуються докази, він увів поняття «джерело», яке, як показують дослідження, є не зовсім точним з погляду його значення [66].

Водночас значна частина вчених-правників розглядає поняття «засіб» і «джерело» як тотожні, тобто такі, що мають однакове змістове наповнення. Однак обґрунтованість такого підходу видається дискусійною. Як установлено в першому підрозділі дисертації за результатами етимологічного аналізу відповідних термінів, поняття «джерело» і «засіб» не є рівнозначними. Засіб доцільно розуміти як спосіб, прийом або спеціально організовану дію, застосування яких розширює пізнавальні можливості дослідження матеріальних джерел і сприяє одержанню, перевірці та інтерпретації доказової інформації. У цьому значенні висновок експерта є не первинним джерелом фактичних даних, а процесуальним засобом їх формування та введення до сфери судового доказування. За допомогою спеціальних знань експерт досліджує надані судом або учасниками справи об’єкти й матеріали, встановлює фактичні дані, що мають значення для вирішення справи, та викладає результати проведеного дослідження в передбаченій законом процесуальній формі.

Тобто поняття «засіб» передбачає як саме дослідження доказової бази, так і фіксацію результатів цього дослідження у вигляді висновку експерта. І цей алгоритм здійснюється в певний напрацьований спосіб і в певному порядку. Натомість під поняттям «джерело» розуміють «виток» або «першооснову», тобто, з огляду на «чистоту» етимології цього поняття, джерело – це істинні відомості, які становлять собою вже завершений факт – аксіому (догму), яка не потребує додаткового дослідження. Це, звичайно, чітко відрізняє «засіб» від «джерела». Якби визнання висновку експерта процесуальним джерелом доказів означало безумовну достовірність викладених у ньому результатів, суд мав би сприймати встановлені експертом дані як істинні та доведені, не здійснюючи їх самостійної перевірки й оцінювання в сукупності з іншими доказами у справі. Проте такий

підхід не відповідає змісту судового доказування. Висновок експерта не має наперед установленої доказової сили, а тому підлягає безпосередньому дослідженню та оцінюванню судом за загальними правилами доказового процесу. При цьому суд аналізує не лише сформульовані експертом підсумкові висновки, а й дослідницьку частину документа, зокрема вихідні дані, використані матеріали, обрані методи, послідовність проведених операцій, повноту дослідження, логічну обґрунтованість міркувань і відповідність отриманих результатів поставленим питанням. Тобто суд у кримінальному процесі, коли звертається до висновку експерта як до процесуального джерела доказу, фактично виходить за межі етимології терміна «джерело». Але це стосується лише кримінального процесуального законодавства, а саме статті 84 КПК. Зовсім по-іншому це передбачено в ст. 76 ЦПК України. У ньому висновок експерта є засобом (способом) встановлення доказів, під якими законодавець розуміє «будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи». Отже, формально передбачається, що суд, отримавши висновок експерта, не лише догматично використовує його результати, а й ретельно досліджує, яким чином (способом) були вони отримані. І лише після цього визначається чи наданий суду доказ є достовірним, належним та допустимим. Тому, зважаючи на вищевикладене та безпосереднє розуміння етимології цих двох виразів – «засіб» і «джерело, – вважаємо, що законодавець-цивіліст є більш точним у використанні саме терміна «засіб». Він є ширшим за поняття «джерело» і охоплює не лише результативну частину, а й вектор дослідження загалом. Це має вагоме значення для всебічного, об’єктивного й повного дослідження судом усіх обставин справи. Така позиція є правильною ще й тому, що побудована вона на розумінні етимології термінів «засоби» і «джерело». Оскільки під «засобом» у тлумачних словниках української мови розуміється все те, що полегшує вчиняти ту чи інші дію або полегшує розуміння того чи іншого явища. Тоді як під терміном «джерело» розуміють носія інформації. А носіями інформації, як показують дослідження, можуть бути лише докази в повному їх розумінні.

Найвлучніше розмежувала «засоби» від «джерела» Ж. В. Васильєва-Шаламова. Вона вказала, що не слід змішувати поняття «засіб доказування» і «джерело доказів». Оскільки «доказ з джерела береться», а в «засіб доказування», як в особливу процесуальну форму, він «наряджається» [16, с. 179]. Доказ – це зміст, а засіб доказування – це спосіб його реалізації.

З огляду на викладене, обґрунтованою видається позиція науковців, які пов'язують правову природу висновку експерта в цивільному судочинстві з його процесуальним статусом, визначеним ЦПК України. За статтею 76 Кодексу, висновок експерта є одним із засобів установлення фактичних даних у справі поряд із письмовими, речовими й електронними доказами та показаннями свідків [118, с. 67; 152].

Отже, проведене дослідження засвідчує, що становлення висновку експерта як засобу доказування є результатом тривалої еволюції різних форм використання спеціальних знань у судочинстві. Його розвиток відбувався в тісному взаємозв'язку з ускладненнями суспільних відносин, диференціацією наукового знання, удосконаленнями методів експертного дослідження та генезисом процесуальної діяльності судового експерта. Сучасного вигляду та стану висновок експерта набув лише після новочасної кодифікації цивільного права в XIX ст. та активного розвитку цивільного процесу як галузі права в першій половині XX ст.

Натомість сутність правової природи висновку експерта полягає в нормативно опосередкованій трансформації спеціального знання в доказове знання суду. Саме ця властивість визначає його особливе місце в механізмі цивільного процесуального доказування та дає підстави розглядати висновок експерта як єдність результату спеціального дослідження, процесуальної форми його об'єктивації та самостійного засобу встановлення обставин цивільної справи. Правова природа висновку експерта в цивільному судочинстві нормативно закріплена в Цивільному процесуальному кодексі України, положеннями якого його віднесено до самостійних засобів доказування поряд із письмовими, речовими й електронними доказами, а також показаннями свідків.

1.2. Поняття та ознаки висновку експерта в цивільному судочинстві

У цивільному судочинстві український законодавець наразі досить точно визначився з поняттям висновку експерта та закріпив його в ч. 1 ст. 102 ЦПК України. Відповідно до приписів цієї статті, висновок експерта – це «докладний опис проведених експертом досліджень, зроблені у результаті них висновки та обґрунтовані відповіді на питання, поставлені експертові, складений у порядку, визначеному законодавством» [152].

Утім, варто визнати, що в доктринальній науці немає одностайної думки щодо однозначного визначення поняття «висновок експерта». З огляду на це та для власного розуміння цього поняття, методологічно коректним буде дослідити та озвучити позиції окремих науковців щодо цього.

Отже, кожна судова експертиза завершується складанням висновку експерта, у якому викладаються її результати, тобто аргументи (argumentum (лат.), під якими розуміються «істинні судження в письмовому виді, за допомогою яких у процесі логічного доведення встановлюється істинність тези (положення, істинність якого обґрунтовується). Основними видами аргументу є: аксіоми, визначення понять, закони науки, очевидні положення, факти та інше» [134].

Як показує наше дослідження, у сучасній науковій юридичній літературі визначення поняттю «висновок експерта» дають майже всі автори, наукові праці яких стосуються судової експертизи. Проте, на жаль, ці визначення є однотипними і трактуються односкладно, а дискусійні моменти позбавлені будь-якої явної та глибокої креативності й перспективи. Водночас «поняття» – це спосіб розуміння та/або абстрактного уявлення про пізнання предметної галузі через усвідомлення істотних характеристик її об’єкта. А поняття «висновок експерта» є тією базовою категорію (дефініцією) цього дослідження, яка послідовно використовуватиметься для розкриття його предмета та обґрунтування основних наукових положень. Висновок експерта – це та базова дефініція, яку ми використовуватимемо в процесі всього дослідження.

С. В. Васильєв пропонує розглядати поняття висновку експерта, поєднуючи два підходи. Перший полягає в урахуванні того, як загальні вимоги цивільного

процесу до доказів виявляються у висновку експерта [14, с. 135; 119, с. 111]. Другий передбачає виокремлення ознак, що визначають його процесуальну специфіку, зокрема, використання спеціальних знань експерта як необхідної передумови формування висновку; проведення дослідження та надання висновку за його результатами; оформлення висновку як особливого процесуального документа з визначеною структурою і змістом; законодавче закріплення процесуального становища експерта як джерела цього виду доказів; проведення експертизи як установленого законом способу одержання висновку експерта [14, с. 135; 119, с. 111; 128, с. 111].

В «Енциклопедії судової експертизи» висновок експерта характеризується як письмовий документ, у якому відображено перебіг і результати експертного дослідження [40, с. 19; 119, с. 110]. Його оформлення підпорядковане вимогам процесуального законодавства України. Таке розуміння узгоджується із ч. 1 ст. 102 ЦПК України, яка визначає зміст висновку через опис проведеного дослідження, отримані результати та обґрунтовані відповіді на поставлені експертові питання [119, с. 111; 156, с. 55, 56].

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови слово «висновок» тлумачиться як підсумкове судження або логічний результат, сформований на підставі спостережень, міркувань чи аналізу фактів [19]. Експертний висновок, своєю чергою, визначено як документ, що фіксує результат проведеної експертизи [19; 119, с. 111].

Словник української мови поняття «висновок» трактує аналогічно як і Великий тлумачний словник, а саме: як остаточну думку про що-небудь, логічний підсумок, зроблений на основі спостережень, міркувань або розгляду певних фактів [125]. Проте взагалі не трактує словосполучення «висновок експерта».

Не містить визначення поняття «висновок експерта» й Закон України «Про судову експертизу», але розкриває зміст і порядок його задіяння та використання в судовому процесі [105; 119, с. 111].

Цивільний процесуальний кодекс України 1963 року не містив окремого визначення поняття «висновок експерта». Водночас він визначав докази як

фактичні відомості, за допомогою яких суд у передбаченому законом порядку встановлював наявність або відсутність обставин, важливих для вирішення справи, та передбачав їх одержання з пояснень сторін і третіх осіб, показань свідків, письмових і речових доказів та висновків експертів. Окремо Кодекс установлював вимоги до змісту експертного висновку: він мав містити опис проведених досліджень, сформульовані на їх підставі результати та обґрунтовані відповіді на запитання суду [119, с. 112; 149].

Проте Ж. В. Васильєва-Шаламова вважає, що у ст. 60 ЦПК України 1963 року законодавець розкрив поняття висновку експерта, зарахувавши його до засобів доказування. Такий підхід видається дискусійним, оскільки це уналежнення характеризує процесуальне призначення висновку, але саме по собі не становить його визначення, оскільки не розкриває змісту та специфічних ознак цього поняття [17; 119, с. 110].

У кримінальному судочинстві, у ч. 1 ст. 101 КПК України, під висновком експерта» розуміється «докладний опис проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, яка залучила експерта, або слідчим суддею чи судом, що доручив проведення експертизи» [66].

Більш ширше, глибше та різноманітніше трактують поняття «висновок експерта» вчені-юристи.

Зокрема, Ж. В. Васильєва-Шаламова звернула увагу, що «в юридичній літературі висловлювалася думка про те, що висновок експерта – це висновок, зроблений залученою до участі у справі досвідченою особою на підставі дослідження наданих матеріалів з поставлених судом питань, які вимагають застосування спеціальних знань» [16].

Досить оригінальним, на наш погляд, але граматично складним для розуміння є визначення висновку експерта, яке дав В. М. Бараняк. На його думку, висновок (експерта) з погляду прийнятого у теорії поділу доказів на початкові і похідні слід розглядати як початковий доказ, що замінює у конкретній справі самого експерта, від якого він виходить. Висновок експерта, на його переконання,

за ознакою механізму формування фактичних даних належить до особистих доказів, оскільки зміст його становить повідомлення у формі висновків, які отримані експертом в результаті дослідження певних матеріалів і об'єктів на основі спеціальних знань» [3]. Однак таке визначення правової природи висновку експерта, на наш погляд, є досить дискусійним

Більш глибокою і деталізованою є позиція деяких правників (Ж. В. Васильєва-Шаламова та ін.), які вважають, що цивільне процесуальне законодавство і вчені-юристи терміном «висновок» позначають як документ, у якому експерт фіксує перебіг дослідження та його підсумки, так і результат проведеного дослідження, тобто відповідь експерта на поставлені йому питання. Тому у висновку експерта варто розрізняти зміст (висновок, обґрунтований проведеним дослідженням, установленням і професійною оцінкою експертом фактів) і форму (висновок як акт). Вони обидва однаково важливі при визначенні доказової сили фактичних даних, що містяться у висновку експерта. Якщо висновок експерта суд визнає недостовірним, не заснованим на науковому дослідженні або не буде дотримана форма, незважаючи на обґрунтований і об'єктивний висновок, то це не дасть змоги визнати висновок засобом доказування, а фактичні дані, що становлять його зміст, доказом [16]. Таку позицію ми розділяємо і підтримуємо.

Натомість більш лаконічно і стисло, але водночас досить змістовно надає визначення висновку експерта Л. С. Буряк, яка пише, що висновок експерта можна визначити як засіб доказування, у якому закріплено інформацію особливого роду, що одержують визначеним цивільним процесуальним законом способом від спеціального суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин у визначеній законом процесуальній формі [10]. Розділяючи позицію автора, вважаємо, що висновок експерта повинен ґрунтуватися також на наукових, технічних чи інших спеціальних знаннях.

Г. М. Пилипенко під висновком експерта розуміє письмове повідомлення про перебіг і результати проведеного експертом (обізнаною особою) дослідження та його висновки з вирішуваних питань [92].

На переконання О. Д. Несімко, «висновок експерта – це докладний опис проведених експертом досліджень, зроблені у результаті них висновки та обґрунтовані відповіді на питання, задані судом. Доказова цінність висновків експерта залежить від його логічної форми. Значущість експерта полягає в тому, що в результаті проведення експертизи він надає суду нову інформацію, встановлює факти, відповідно до яких суд робить певні висновки» [84].

Цікавим є визначення висновку експерта, який озвучила К. А. Сопова. Вона вважає, що висновок експерта – це єдиний доказ, передбачений законодавством, який є результатом вивідного знання експерта. На основі дослідження об'єктів, наданої інформації за допомогою простої логіки експерт здобуває нове знання у вигляді конкретних висновків [16; 129]. Але, як уже зазначали вище, ми не погоджуємося з позицією тих науковців, які вважають, що висновок експерта є окремим доказом. На наш погляд, як й українського законодавця-цивіліста, висновок експерта є засобом доказування в цивільному процесуальному судочинстві.

Водночас порівняльний аналіз зарубіжного цивільного процесуального законодавства засвідчує відмінності у визначенні правової природи, змісту та форми висновку експерта. Так, відповідно до ч. 1 ст. 84 ЦПК Республіки Вірменія, «висновок експерта – це письмовий документ, отриманий з метою виявлення та роз'яснення питань, що вимагають спеціальних знань у сферах науки, техніки, мистецтва, ремесла або в будь-якій іншій галузі, що видається за допомогою надання відповіді на питання, висунуті ухвалою про призначення експертизи» [158]. Водночас вірменський законодавець зараховує висновок експерта безпосередньо до доказів [158].

Натомість ЦПК Грузії, Республіки Казахстан та Республіки Молдова не містять окремого визначення поняття висновку експерта, однак установлюють вимоги до його змісту [159; 160; 184].

Загалом, як пояснюють зарубіжні дослідники, висновок експерта – це документ, який добровільно подається до суду суб'єктом, відмінним від сторони у

справі. Він не містить процесуальних елементів і не вказує, яку роль повинен відігравати суд [183, с. 1654–1655].

Розглянемо докладніше ознаки висновку експерта, які характеризують цей самостійний засіб доказування та визначають його специфіку.

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що значення мають як ознаки висновку експерта, так і його зміст. Останній становить обґрунтований умовивід, сформований за результатами експертного дослідження та спеціальної оцінки досліджених об'єктів і даних, що стосуються фактів та обставин справи [152].

Зокрема, така ознака, як письмова форма закріплення результатів дослідження, які були отримані в процесі експертизи у висновку експерта, має бути істотною, оскільки вона відрізняє цю процесуальну дію від інших подібних. Наприклад, від висновку спеціаліста, який надає свій висновок в усній формі чи у вигляді наукової довідки. Висновок спеціаліста майже завжди є усним і має переважно техніко-консультативний характер. Щодо надання інших висновків спеціалістом як спробу підмінити висновок експерта, то, як влучно зауважили Ю. Ю. Нізовцев та І. В. Кучинська, «такий висновок спеціаліста має зауваження з боку наукової спільноти» [83, с. 325]. Зміст, і форма висновку однаково важливі для суду при визначенні доказової сили фактичних даних, що містяться в ньому. Отже, якщо висновок експерта суд визнає недостовірним, не заснованим на науковому дослідженні або не буде дотримана форма, то це не дасть змоги визнати висновок засобом доказування, а фактичні дані, що становлять його зміст, доказом [16; 17].

Іншою істотною ознакою висновку експерта є застосування судовим експертом спеціальних знань як пізнавальної основи експертного дослідження та сформульованих за його результатами висновків.

Принцип jura novit curia (лат.) – «суд знає закони» передбачає, що суд, вирішуючи спір, застосовує належні норми права. Цей принцип покладає на суд обов'язок самостійно вирішувати спір шляхом застосування правильних норм, а не обмежуватися лише правовою позицією однієї із сторін. Із цього випливає, що

ефективне застосування принципу jura novit curia (лат.) передбачає володіння судом достатніми знаннями щодо розглядуваної справи [108].

Проте на практиці часто виникають ситуації, коли суд не в повному обсязі володіє необхідними знаннями для винесення об'єктивного та обґрунтованого рішення у справі. Тому що будь-яка особа, включно з висококваліфікованим суддею, не може мати всебічних знань у всіх сферах, навіть володіючи спеціальними правовими компетенціями та базовими знаннями з інших дисциплін.

Тому в певних випадках для належного вирішення спору цих знань виявляється недостатньо, і тоді виникає потреба у спеціальних компетенціях, що доступні лише висококваліфікованим фахівцям у відповідній науковій, технічній чи професійній сфері. Саме в таких ситуаціях суд призначає експертизу, що забезпечує залучення експерта, який володіє необхідними спеціальними знаннями, для винесення обґрунтованого та законного рішення у справі, а також сприяє реалізації принципу jura novit curia в сучасній судовій практиці [108].

Як зазначають В. Д. Понікаров, С. М Попова та Л. М. Попова, судова експерта призначається у випадках, коли для вирішення конкретних питань потрібні спеціальні знання в різних галузях науки: економічні, наукові, технічні та інші [98, с. 83]. Цими спеціальними знаннями володіє саме судовий експерт.

Учені-юристи характеризують спеціальні знання переважно двома ознаками, а саме: а) не мають широкого поширення та не належать до загальновідомих; б) відмінні (відмежовуються) від знань у сфері права [165, с. 16–21; 184].

За першою ознакою спеціальні знання відмежовуються від інших знань професійною підготовкою, спеціалізованою освіченістю в певній галузі, яка не пов'язана з правовою галуззю, і процесуальною формою. Під процесуальною формою в цьому разі розуміється, що ці знання можуть використовуватись лише у точно встановлених законом межах і формах.

За другою ознакою спеціальні знання, на основі яких проводиться експертне дослідження (експертиза), відмежовуються від знань у галузі права за предметом дослідження. Пряма вказівка на це розмежування міститься безпосередньо в ч. 2 ст. 102 ЦПК [152].

Так, спеціальними є знання прикладного характеру, які недоступні широкому загалу людей і застосовуються лише фахівцями, які ними володіють, і лише в конкретних випадках, наприклад, під час проведення судової експертизи.

Як свідчить наше дослідження, визначення поняття «спеціальні знання» у законодавчих актах не окреслено. Проте низка визначень наявна в юридичній літературі, де під «спеціальними знаннями» розуміють «знання, які лежать в основі тих чи інших спеціальностей і спеціалізацій. До спеціальних знань як атрибуту судової експертизи не належать юридичні знання, за винятком знань у галузі криміналістичної техніки як розділу криміналістики, що можуть використовуватися при проведенні криміналістичних експертиз» [37, с. 5; 82, с. 76].

Ж. В. Васильєва-Шаламова під «спеціальними знаннями» розуміє сукупність професійних знань, навичок та вмінь, отриманих у результаті спеціальної освіти та/або досвіду роботи, що відповідає сучасному розвитку певної галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, є достатньою для компетентного (кваліфікованого) вирішення питань, які цікавлять суд у конкретній справі [15, с. 73–74].

Дещо по-особливому трактує це поняття В. В. Коваленко, який уважає, що спеціальні знання – це наукові й практичні знання та навички, які відповідають сучасному рівню розвитку відповідних галузей людської діяльності (крім знань у галузі права), використовуються, зокрема, під час судово розгляду і мають на меті сприяти суду в збиранні та дослідженні доказів [52].

У контексті дослідження сутності спеціальних знань заслуговує на увагу позиція, висвітлена В. В. Лісовим, відповідно до якої спеціальні знання охоплюють сукупність професійних теоретичних знань, практичних умінь і навичок, набутих у процесі спеціальної освіти та/або професійної діяльності, які відповідають сучасному рівню розвитку відповідної галузі науки, техніки, мистецтва чи ремесла та є достатніми для проведення експертного дослідження і формулювання компетентного висновку з питань, що виникають під час судового розгляду конкретної справи [72, с. 151]. Оскільки, як показують дослідження, саме таке визначення не обмежує використання спеціальних знань лише проведенням експертного дослідження і виходить цілком допустимо за межі висновку експерта.

В аспекті зазначеного варто також зауважити, що дослідження електронних доказів у справі в багатьох випадках потребує застосування спеціальних знань, якими володіє судовий експерт. Це зумовлено специфікою цифрової інформації, особливостями її створення, зберігання, оброблення та відтворення, а також необхідністю встановити технічні характеристики електронних даних, що виходить за межі загальних знань учасників судового процесу. У таких випадках спеціальні знання експерта забезпечують можливість належного дослідження електронних доказів, установлення їх технічних властивостей та формування науково обґрунтованих висновків щодо обставин, які мають значення для справи.

Ст. 100 ЦПК України зараховує до електронних доказів не лише електронні документи, а й вебсайти, повідомлення, метадані, бази даних та інші відомості, зафіксовані в цифровій формі [152]. Водночас надання таким відомостям процесуального статусу доказу саме по собі не усуває необхідності встановлювати обставини, від яких залежить достовірність одержуваної з них доказової інформації. Ідеться, зокрема, про походження цифрових даних, їх цілісність та автентичність, час і спосіб створення, наявність або відсутність модифікацій, а також можливість установити їх зв’язок з певним користувачем, інформаційною системою чи технічним засобом. Дослідження таких характеристик у багатьох випадках виходить за межі загальнодоступних знань і потребує застосування спеціальних знань у галузях інформаційних технологій, програмного забезпечення, телекомунікацій, криптографічного захисту інформації, цифрової ідентифікації та аналізу метаданих. Отже, цифровізація доказової інформації не лише розширює перелік потенційних об’єктів доказування, а й закономірно ускладнює зміст спеціального пізнання, необхідного для їх належного дослідження.

Така ж тенденція простежується й у розвитку судової комп’ютерно-технічної експертизи. Зокрема, Р. Л. Степанюк і В. Г. Колесник, досліджуючи напрями її трансформації, звертають увагу на розширення кола об’єктів експертного дослідження завдяки хмарним даним, інформації бортових комп’ютерів транспортних засобів, пам’яті та програмному забезпеченню безпілотних систем. Як наслідок, ускладнення технічної природи таких об’єктів, відповідно, зумовлює

необхідність розвитку й удосконалення експертних методик з урахуванням технологічних змін [132, с. 289–305]. Крім того, наведене дає підстави розглядати розвиток судової експертизи не як механічне розширення переліку її об’єктів, а як процес адаптації спеціальних знань, методів і засобів дослідження до якісної зміни інформаційного середовища, у якому виникають юридично значущі факти.

Подальше ускладнення предмета експертного пізнання в цивільному судочинстві, як засвідчують результати проведеного дослідження, може бути пов’язане передусім із поширенням віртуальних активів та технологій розподіленого реєстру. Законодавче визначення віртуального активу як нематеріального блага, що є об’єктом цивільних прав, має вартість та виражене сукупністю даних в електронній формі [99], принципово змінює характеристики об’єкта, щодо якого можуть виникати цивільно-правові спори. У таких правовідносинах юридично значущі властивості об’єкта можуть бути нерозривно пов’язані не з його матеріальним носієм, а зі структурою цифрових даних, способом їх фіксації, криптографічними механізмами доступу та послідовністю операцій у відповідній інформаційній системі [99].

Тому, на наш погляд, у спорах, пов’язаних із такими об’єктами, предметом спеціального дослідження може ставати сукупність цифрових даних, фактичний контроль над якою визначається, зокрема, криптографічним ключем, відповідним записом у розподіленому реєстрі та послідовністю електронних транзакцій. М. О. Менчинська та Б. Є. Лук’янчиков звертають увагу на специфічні властивості блокчейн-систем як джерел електронної інформації та на необхідність належної фіксації їхніх даних, перевірки автентичності й залучення спеціальних знань у сфері цифрових технологій [78, с. 343–349]. За таких умов функція експерта полягає не у вирішенні питання про належність відповідного цифрового активу певній особі в юридичному розумінні, а в установленні технічно значущих фактів, необхідних суду для подальшої правової оцінки, зокрема, характеристик цифрового запису, його цілісності, послідовності операцій, способу ідентифікації користувача, технічних ознак доступу чи модифікації даних.

Таке ускладнення доказової діяльності характерне й для цивільних спорів, пов'язаних з електронними правочинами та цифровими об'єктами інтелектуальної власності. Установлення технічних обставин формування і передавання електронного документа, перевірка його цілісності, часу створення, способу підписання та технічного зв'язку електронного підпису з відповідними даними можуть потребувати застосування спеціальних знань різної галузевої спрямованості. До того ж почеркознавчі знання можуть бути релевантними лише тоді, коли предметом дослідження є графічне відображення власноручного підпису, оскільки перевірка кваліфікованого чи іншого електронного підпису за своєю природою передбачає насамперед дослідження його технічних і криптографічних характеристик. Аналогічно дослідження програмного коду, цифрових творів, вебконтенту, мультимедійних матеріалів або результатів, створених із застосуванням алгоритмічних систем, може потребувати поєднання знань у сфері інформаційних технологій, мистецтвознавства, товарознавчої чи економічної оцінки та інших спеціальних галузей. Водночас установлення змісту норм авторського права, визначення наявності або відсутності порушення суб'єктивного права та правова кваліфікація відповідних обставин належать до компетенції суду, а не експерта.

Тому зазначена диференціація спеціальних знань закономірно актуалізує міждисциплінарний характер експертного пізнання. Зокрема, передбачена статтею 112 ЦПК України можливість проведення комплексної експертизи експертами з різних галузей знань створює процесуальну передумову для дослідження цифрових об'єктів, властивості яких неможливо належно встановити в межах лише однієї галузі спеціальних знань [152]. У цьому сенсі комплексна експертиза набуває особливого значення не як формальне об'єднання кількох експертних досліджень, а як процесуальна форма інтеграції різних видів спеціального пізнання для встановлення взаємопов'язаних фактичних характеристик складного цифрового об'єкта.

Викладене дає підстави запропонувати дієву модель розвитку спеціальних знань у цивільному судочинстві, відповідно до якої їх зміст, предметна

спрямованість і методичний інструментарій мають змінюватися відповідно до технологічної еволюції та трансформації об’єктів цивільних правовідносин. Такий підхід, однак, не передбачає автоматичного виокремлення нової експертної спеціальності у відповідь на появу кожного нового цифрового явища. Первинною формою адаптації судово-експертної діяльності до технологічних змін має бути розширення та уточнення предмета, об’єктів і завдань уже наявних видів експертиз, удосконалення їх методичного забезпечення, а також розвиток комплексних і міждисциплінарних досліджень.

Виокремлення самостійного напряму судової експертизи натомість має бути результатом не самого факту появи нового технологічного об’єкта, а досягнення відповідною сферою спеціального пізнання необхідного рівня наукової та методичної автономності. Обґрунтованість такого виокремлення потребує наявності самостійного предмета дослідження, сталої практичної потреби у виконанні відповідного класу експертних завдань, науково апробованих методів їх вирішення, критеріїв перевірки та оцінювання одержаних результатів, а також належної системи професійної підготовки експертів. Саме такий підхід узгоджується із закріпленими Законом України «Про судову експертизу» засадами об’єктивності та повноти експертного дослідження [106] і дає змогу забезпечити поступову адаптацію судово-експертного забезпечення цивільного судочинства до цифрової трансформації без зниження вимог до наукової обґрунтованості, перевірюваності та доказової цінності висновку експерта.

Крім того, важливим етапом цифрової трансформації цивільного судочинства стало ухвалення Закону України від 03.10.2017 № 2147-VIII «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів», яким було здійснено системне оновлення процесуального законодавства та запроваджено низку правових механізмів, спрямованих на підвищення ефективності судового захисту й удосконалення процесуальної форми [70, с. 10]. Зокрема, однією зі значущих новел у сфері доказування стало нормативне визнання електронних доказів самостійною

категорією доказів та закріплення відповідних положень у Розділі I, § 5, глави 5 ЦПК України «Докази та доказування» [152]. І, як уже зазначалося вище, що чинна ст. 100 ЦПК визначає електронні докази через інформацію в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, які мають значення для справи [152].

Необхідність такого законодавчого врегулювання зумовлена тим, що електронна інформація фактично використовувалася в цивільному судочинстві й до її спеціальної процесуальної регламентації, однак законодавство не містило цілісної нормативної конструкції електронного доказу та достатньо визначеного порядку його використання в доказовій діяльності [70, с. 10]. У цьому розумінні реформа цивільного судочинства 2017 року мала значення не лише як формальне розширення законодавчого переліку доказів, а і як нормативне визнання цифрової форми існування доказової інформації та її включення до процесуального механізму доказування.

Окрім того, відповідно до ЦПК України, електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, які мають значення для справи. До неї законодавець зараховує, зокрема, електронні документи, зокрема текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи, вебсайти (сторінки), текстові, мультимедійні й голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі [70, с. 10; 152]. Така законодавча конструкція характеризується відкритістю, оскільки правове значення пов’язується не з конкретним технічним носієм або різновидом електронного документа, а зі здатністю цифрової інформації містити відомості про юридично значущі обставини. Це дає змогу процесуальному законодавству охоплювати нові форми цифрових даних без необхідності нормативно закріплювати вичерпний перелік їх технічних різновидів [70, с. 10].

Водночас ЦПК України регламентує і форми подання електронних доказів до суду. Вони можуть подаватися в оригіналі або в електронній копії, засвідченій електронним підписом відповідно до вимог закону; учасникам справи також надано можливість подавати електронні докази в паперових копіях, посвідчених у

передбаченому законом порядку. Принципово важливим при цьому є законодавче застереження, відповідно до якого паперова копія електронного доказу не перетворюється внаслідок такого відтворення на письмовий доказ [70, с. 10]. Отже, спосіб візуалізації цифрової інформації не змінює її первинної процесуальної природи як електронного доказу

Практичне значення цього положення виявляється у способах дослідження електронної інформації судом. Дані електронного документа можуть бути відтворені в паперовій формі, якщо таке відтворення дає змогу належним чином сприйняти їх зміст, тоді як цифрова інформація, властивості якої неможливо повноцінно зберегти або відобразити на паперовому носії, потребує дослідження у відповідному електронному середовищі чи за допомогою технічних засобів [79, с. 10]. Так, цифровізація доказування об'єктивно зумовлює диференціацію не лише форм подання доказової інформації, а й способів її процесуального дослідження.

Адже саме в цій площині постає питання про електронну форму висновку експерта. Попри сформовану нормативну модель електронного доказування та функціонування електронного документообігу в судовій системі, ЦПК України не встановлює спеціального процесуального режиму висновку експерта, створеного, оформленого, надісланого та поданого до суду як електронний документ [152]. Ідеться не про відсутність загальної юридичної можливості використання електронних документів у судовому процесі, а про недостатню спеціальну регламентацію електронної форми саме такого засобу доказування, як висновок експерта.

Ця відмінність має принципове методологічне значення. Загальна можливість електронної взаємодії із судом уже забезпечена процесуальним законодавством та відповідною інформаційною інфраструктурою. Зокрема, ст. 14 ЦПК України передбачає функціонування Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи, а судові експерти належать до суб'єктів, для яких реєстрація електронного кабінету є обов'язковою [152]. Процесуальне законодавство також допускає подання документів та доказів в електронній формі з використанням відповідної судової інформаційної системи [103; 152]. Отже, на

нормативному та технічному рівнях уже сформовано передумови для електронного обігу документа, в якому фіксуються результати експертного дослідження.

Проте слід визнати, що наявність такої передумови сама по собі ще не формує спеціального процесуального режиму електронного висновку експерта. Адже технічна можливість створити, підписати та передати документ в електронній формі не тотожна нормативній регламентації порядку його існування як самостійного засобу доказування. Тому саме це розмежування дає змогу точніше визначити характер наявної прогалини: вона полягає у відсутності не правових засад електронного документообігу як такого, а спеціалізованої процесуальної конструкції, яка б ураховувала особливості формування, подання, надсилання, зберігання, дослідження та оцінювання висновку експерта в електронній формі [152].

Загальну нормативну основу для вирішення зазначеного питання становить Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг». Відповідно до ст. 5 цього Закону, електронним є документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включно з його обов'язковими реквізитами [100]. Закон визначає організаційно-правові засади створення й використання електронних документів та регулює, зокрема, питання їх передавання, одержання, перевірки цілісності та зберігання. Електронний документ може бути створений, переданий, збережений і перетворений електронними засобами у візуальну форму [100].

Однак механічне поширення загального режиму електронного документа на висновок експерта не охоплює всіх процесуально значущих аспектів його використання. Причина полягає у специфічній правовій природі висновку експерта: його значення не вичерпується документарною формою фіксації відомостей, оскільки зміст такого висновку є результатом проведеного із застосуванням спеціальних знань експертного дослідження і використовується судом у процесі доказування. З огляду на це, запровадження електронної форми висновку експерта не може бути з теоретико-правових позицій зведено до простої заміни паперового матеріального носія електронним.

На цій підставі загальний правовий режим електронного документа доцільно розглядати як базовий, але недостатній нормативний рівень регулювання електронного висновку експерта. Його спеціальний процесуальний режим має формуватися на перетині норм про електронний документообіг, правил функціонування електронної судової системи та положень цивільного процесуального законодавства, що визначають правову природу, зміст, порядок подання, дослідження й оцінювання висновку експерта. Такий підхід дає змогу уникнути ототожнення електронного висновку експерта з будь-яким електронним документом і водночас забезпечує збереження його процесуально-доказової природи незалежно від форми матеріалізації.

Відповідно, електронний висновок експерта пропонується розглядати не лише як цифровий спосіб оформлення традиційного висновку, а і як електронну процесуальну форму реалізації результату експертного дослідження, функціонування якої потребує узгодження загальних правил електронного документообігу зі спеціальними вимогами цивільного процесуального законодавства. За такого розуміння предметом спеціальної нормативної регламентації мають бути не лише вимоги до його електронного оформлення та підписання, а й увесь процесуальний цикл такого документа: його формування, подання або надсилання, надходження до суду, зберігання, забезпечення цілісності, доступу учасників справи, дослідження судом та подальше оцінювання в сукупності з іншими доказами.

Саме тому подальший розвиток правового регулювання форми висновку експерта в цивільному судочинстві доцільно пов’язувати з нормативним закріпленням можливості його повноцінного функціонування в електронному середовищі. Така модель не змінює доказової природи висновку експерта, а адаптує процесуальну форму його існування до цифрової інфраструктури сучасного цивільного судочинства. Вона також кореспондує із завданням забезпечення своєчасного розгляду і вирішення цивільних справ та може сприяти скороченню часових й організаційних витрат, пов’язаних із передаванням результатів експертного дослідження [133, с. 107].

Також варто зазначити, що функціональні переваги електронної форми висновку експерта виявляються на різних етапах його процесуального обігу. Використання засобів електронної взаємодії уможливлює оперативне передавання висновку від експертної установи або експерта до суду, забезпечення процесуального доступу до нього учасників справи та подальше використання документа в електронному судовому середовищі [133, с. 107]. Водночас швидкість передавання не повинна розглядатися як самодостатнє обґрунтування електронної форми висновку експерта. Оскільки її процесуальна цінність полягає передусім у створенні цілісного цифрового механізму обігу результатів експертного дослідження за умови збереження вимог до автентичності, цілісності, належної ідентифікації експерта, доступності документа для дослідження та можливості його повноцінної судової оцінки.

Як влучно зауважили Ж. В. Васильєва-Шаламова та І. А. Ковальчук, «електронні докази на сьогоднішній день є актуальною темою для наукового дослідження, яка активно обговорюється також практиками… Електронні докази характеризуються специфічною правовою природою, яка відрізняє їх від інших засобів доказування» [18, с. 68].

Крім того, вказані науковці виокремили низку особливостей, а саме: «електронним доказам не властива матеріальна форма; для дослідження електронних доказів необхідні програмні та технічні пристрої; наявність технічного носія інформації; особливий процес створення та зберігання інформації; наявність метаданих, тобто об’єкту, який вміщує закодовану інформацію [18, с. 68].

З огляду на цифрову трансформацію процесуальної форми та поступове перенесення доказової діяльності в електронне середовище, доктринально обґрунтованим видається запровадження до понятійного апарату цивільного процесу категорії «електронний висновок експерта». У цьому разі під електронним висновком експерта доцільно розуміти результат експертного дослідження, сформований як електронний документ із дотриманням установлених процесуальним законодавством вимог до змісту висновку експерта, засвідчений кваліфікованим електронним підписом експерта та поданий до суду засобами

відповідної підсистеми ЄСІТС, призначеної для електронної процесуальної взаємодії та обміну документами.

За такого підходу кваліфікований електронний підпис не повинен розглядатися виключно як технічний реквізит електронного документа. У структурі електронного висновку експерта він набуває також процесуально-посвідчувального значення, оскільки забезпечує можливість ідентифікувати підписувача, підтвердити походження документа від конкретного експерта та перевірити незмінність електронних даних після його підписання. На наше переконання, саме поєднання встановленої законом змістової форми висновку із засобами електронної ідентифікації та контролю цілісності документа дає підстави відмежовувати електронний висновок експерта від звичайної електронної копії його паперового аналога.

Також звідси випливає необхідність формування спеціальних процесуальних вимог до електронної форми такого висновку. Вони мають забезпечувати можливість достовірної ідентифікації експерта та перевірки чинності його електронного підпису; фіксацію дати і часу створення та подання документа; контроль його цілісності й автентичності; збереження змістового та функціонального зв’язку між дослідницькою частиною висновку й доданими до нього ілюстраціями, таблицями, цифровими моделями та іншими матеріалами; фіксацію відомостей про об’єкти, одержані та досліджені експертом; можливість тривалого відтворення документа без спотворення або втрати його змісту, а також рівний процесуальний доступ учасників справи до висновку і пов’язаних із ним додатків.

Водночас електронна форма висновку зумовлює й відповідне розширення предмета його судової перевірки. Оцінюючи такий висновок, суд має керуватися загальними правилами оцінки доказів і спеціальними положеннями щодо висновку експерта, зокрема вимогами ст. ст. 89 і 110 ЦПК України [152], одночасно перевіряючи дотримання вимог, зумовлених електронною формою документа. Ідеться насамперед про можливість установити його походження, цілісність, автентичність та зв’язок між основним текстом висновку і його електронними

додатками. Така перевірка не утворює самостійного критерію доказової сили висновку, а є необхідною передумовою належного дослідження процесуальної форми, у якій результати спеціального пізнання представлені суду.

Отже, поняття електронного висновку експерта доцільно розглядати не як позначення цифрового відтворення паперового документа, а як окрему процесуальну конструкцію, що охоплює взаємопов'язані процедури формування, підписання, подання, надсилання, зберігання, дослідження та оцінювання результатів експертного дослідження в електронному середовищі цивільного судочинства. Такий підхід дає змогу поєднати традиційні процесуальні гарантії використання висновку експерта як засобу доказування з вимогами автентичності, цілісності, відтворюваності та процесуальної доступності електронного документа [152].

Висновок експерта надається суду лише за результатами проведеного кваліфікованим спеціалістом наукового дослідження. Ці результати є специфічними, оскільки отримуються у процесі наукового пізнання експертом досліджуваних об'єктів з урахуванням інших доказів у справі – вони не є результатом відокремлених наукових знань, а завжди пов'язані з іншими наявними у справі доказами. Водночас висновок експерта не зводиться лише до пізнання, а становить собою також певні процесуальні дії, які особливим чином реалізуються відповідно до вимог ЦПК та набирають властивостей засобу доказування. Проте, як зазначає Ж. Васильєва-Шаламова, доказове значення мають не всі відомості, викладені у висновку експерта, а лише відповіді на ті питання, які попередньо були сформульовані судом в ухвалі про призначення експертизи або учасником справи, якщо такий висновок експерта був складений на його замовлення. При цьому зміст відповідей повинен бути чітким і однозначним, інакше висновок втратить своє значення як засіб доказування [15].

Отже, висновок експерта за своїми ознаками є єдиним засобом доказування в цивільному процесі, який підготовлений особою, що володіє певними спеціальними знаннями, без використання яких неможливе таке дослідження, він містить підсумковий висновок аналітичної роботи експерта, а також укладається з

додержанням встановленого процесуального порядку та спирається на зібрані в матеріалах інші докази.

Узагальнюючи наведені позиції та положення, сформулюємо власне визначення поняття висновку експерта в цивільному процесі, яке ґрунтовно вважаємо має всі підстави бути використаним не лише в цивільному судочинстві, а в доктринальній науці взагалі – як загальне визначення висновку експерта.

Висновок експерта в цивільному процесі – один із засобів доказування, який полягає у письмовому викладенні експертом результатів проведених ним на основі спеціальних знань у відповідній сфері досліджень об'єктів, процесів явищ під час судової експертизи, з метою надання точних й обґрунтованих відповідей на поставлені перед ним питання судом або зацікавленими особами.

До основних ознак висновку експерта належать його процесуальна визначеність, спеціальний суб'єкт складення, науково-методична обґрунтованість, самостійність експертного дослідження, предметна спрямованість на встановлення фактичних обставин справи, документальна форма, логічна послідовність, перевірюваність та відсутність обов'язкової сили для суду. Висновок має ґрунтуватися на достатніх і належних матеріалах, не виходити за межі спеціальних знань експерта та не містити правової кваліфікації спірних відносин, оскільки вирішення питань права належить до виключної компетенції суду. За недостатності вихідних даних експерт повинен зазначити про неможливість надання обґрунтованої відповіді, а не формулювати висновки на припущеннях.

1.3. Зміст висновку експерта в цивільному судочинстві

Судова експертиза в цивільному процесі – це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні суду або слідчих органів. Це визначення вміщує гносеологічний (гносеологія (від грец. Γνώσις – «пізнання» і λόγος – «вчення, наука») та процесуальний складники, які є взаємопов'язаними. Гносеологічний складник у судовій експертизі – це та частина визначення, яка декларує, що дослідження в експертизі проводиться лише на

підставі спеціальних знань. Процесуальним же складником судової експертизи є те, що він виконується самостійним суб'єктом процесуальної діяльності, а саме судовим експертом, і здійснюється з огляду на те, що представлені для дослідження об'єкти можуть містити інформацію про обставини справи, яка перебуває у провадженні суду або слідчих органів, і ці результати дослідження можуть мати доказове значення [38, с. 5]. Зі свого боку, додамо, що процесуальний складник судової експертизи також становлять інші процесуальні суб'єкти, як-от замовники судової експертизи – дізнавачі, слідчі, детективи, прокурори, судді (суд), а підставою для проведення судових експертиз у цивільному процесі є «передбачений законом процесуальний документ про призначення експертизи, складений уповноваженою на те особою (органом)» [20, с. 38]. Таким процесуальним документом є ухвала суду про призначення експертизи. Проте слід зазначити, що Закон України «Про судову експертизу» не встановлює структури цієї ухвали.

Однак, незважаючи на таку прогалину в законі, під час практичної та теоретичної діяльності експертів і суддів був напрацьований та встановлений оптимальний варіант вимог щодо вигляду та змісту структури ухвали про призначення експертизи. Зокрема, на сьогодні типова ухвала про призначення експертизи налічує три частини: вступну, описову та резолютивну. В ухвалі вказують такі усталені дані, як: місце й дата винесення ухвали; посада, прізвище судді та назва суду, який виніс ухвалу; назва справи та її номер; обставини справи, які стосуються експертизи, підстави призначення експертизи, прізвище експерта або назва установи, експертам якої доручається проведення експертизи; запитання, поставлені експертові; перелік об'єктів, що підлягають дослідженню, порівняльних матеріалів, а також матеріалів, направлених експертові для ознайомлення, або посилання на переліки матеріалів, які є в справі; інші дані, які мають значення для проведення експертизи, що викладено в посібнику. Крім того, в ухвалі про призначення додаткової та повторної експертизи зазначаються також мотиви та підстави їх призначення. А в ухвалі про призначення комплексної експертизи – її назва та установа (установи), експертам якої (яких) доручено її проведення, а за

участі в її проведенні особи, яка не є співробітником експертної установи, – її прізвище, ім’я та по батькові [21, с. 38].

Оскільки висновок експерта є результатом глибокого наукового дослідження, який відображається на матеріальних носіях – процесуальному документі у виді висновку експерта, то, відповідно, висновок експерта теж повинен мати свій зміст і структуру.

За Словником української мови, зміст – це суть, внутрішня особливість чого-небудь, а структура – це взаєморозміщення та взаємозв’язок складових частин цілого [124].

У Цивільному процесуальному кодексі УРСР у редакції 1963 року тодішній законодавець досить зручно закріпив ознаки (ст. 27), форму і зміст (ст. 60) висновку експерта в одній главі (Гл. 4) [150]. Проте в новому ЦПК у редакції 2004 року сучасний законодавець роз’єднав ці положення і закріпив їх не тільки в різних статтях, а й у різних главах Кодексу. Зокрема, висновок експерта як процесуальну форму доказів, він закріпив у ч. 2 ст. 57 Гл. 4 («Докази») загальних положень, а вимоги до форми і змісту висновку експерта – у ст. 147 розділу ІІІ «Позовне провадження» [151].

Як влучно щодо цього зауважила Ж. В. Васильєва-Шаламова, «незрозуміло, якими міркуваннями керувався законодавець, проте хибність їх очевидна. Адже закріплення вимог до висновку в спеціальній частині кодексу свідчить про те, що вони стосуються лише висновків по експертизах, які будуть призначатись та проводитись у справах тільки позовного провадження і тільки на етапі провадження у справі до судового розгляду. А які ж тоді повинні бути вимоги до висновків експертів у справах окремого провадження (наприклад, у випадку призначення та проведення експертизи у справі визнання фізичної особи недієздатною) чи у справах апеляційного…?» [17, с. 111–112].

Вважаємо, що цим законодавець порушив основні засади побудови нормативно-правових актів за пандектною системою, яка передбачає поділ кодексу на загальну і особливу частину, де норми особливої частини ґрунтуються на нормах загальної частини. А тому перенесення окремих норм загальної частини в особливу

приводить до плутанини і спорів щодо законності застосування цих норм в інших провадженнях, передбачених спеціальною частиною. Тому сумніви щодо законності такого застосування були достатньо обґрунтованими з боку як суду, так й учасників процесу [17].

Проте вже у 2017 році Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» законодавець визнав безпідставність роз'єднання вказаних вище понять і привів їх у відповідність до доктрини українського процесуального законодавства та зручності використання. Зокрема, висновок експерта як процесуальну форму доказів (ч. 2 ст. 76), визначення поняття висновку експерта (ч. 1 ст. 104), вимоги до його форми і змісту (ч. ч. 2–8 ст. 104) закріпив у Главі 5 «Докази і доказування» загальних положень, які є основою для всіх видів проваджень, які визначає цивільне процесуальне законодавство – наказного, позовного та окремого [152].

Щодо цього Ж. В. Васильєва-Шаламова, позицію якої ми поділяємо, написала, що «очевидно, що норми, які закріплюють вимоги до форми і змісту висновку експерта, повинні міститися в загальній частині кодексу і бажано в одній статті…» [16, с. 50].

Ст. 102 ЦПК України досить чітко деталізує та характеризує вимоги до складання висновку експерта: «У висновку експерта повинно бути зазначено: коли, де, ким (ім'я, освіта, спеціальність, а також, за наявності, свідоцтво про присвоєння кваліфікації судового експерта, стаж експертної роботи, науковий ступінь, вчене звання, посада експерта), на якій підставі була проведена експертиза, хто був присутній при проведенні експертизи, питання, що були поставлені експертові, які матеріали експерт використав. Інші вимоги до висновку експерта можуть бути встановлені законодавством (ч. 6)» [152].

Зовсім не приділено уваги вимогам до складання висновку експерта й у Законі України «Про судову експертизу» у редакції 2004 року [38, с. 4–50; 107].

У більшості випадків вітчизняними науковцями структура висновку експерта бачиться з традиційних трьох основних розділів: вступу, описової та резолютивної частини. Зазначене узгоджується з позицією вітчизняного законодавця, який розрізняє: вступну частину (вступ), дослідницьку частину (дослідження) та заключну частину (висновки) [121].

Відповідно до п. 4.12. «Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень», яку затверджено наказом Міністерства юстиції України від 08.10.98 № 53/5 (зареєстровано в МЮУ 3 листопада 1998 року за № 705/3145) висновок експерта за своєю суттю є документом, який, згідно з вимогами ст. 102 ЦПК, готується і надається суду в письмовій формі, повинен містити реквізити як самого експерта, так і установи, де його було складено, засвідчується печаткою і реєструється, як це передбачено українським діловодством, та становить собою структуру, яка налічує вступну, дослідницьку та резолютивну частини [101].

У вступній частині висновку експерта повинна міститися документальна інформація стосовно тих, хто та з якою метою призначив експертизу, які об’єкти представлені та хто саме проводив дослідження, а також особи, які були присутніми при її проведенні, питання, що винесені на вирішення експерту [101].

У дослідницькій частині висновку експерта міститься опис об’єктів дослідження, застосовані методи, послідовність проведених дій, проміжні результати та їх аналіз. Тут варто зауважити, що саме ця частина демонструє наукову обґрунтованість висновку [28; 101].

Резолютивна частина висновку експерта презентують умовиводи експерта, які становлять останню та самостійну частину висновку і викладаються у вигляді відповідей на поставлені перед експертом або вирішені ним за власною ініціативою питання. Остаточні висновки є кінцевою метою дослідження, вивідним знанням. Саме вони визначають доказове значення висновку експерта в справі, виступають у ролі фактичних даних. Наявність висновків у цьому виді доказів – одна з істотних ознак, що дає змогу відрізнити висновок експерта від інших засобів доказів, отриманих за участю обізнаних осіб [173].

Як зазначив А. Р. Воробчак, висновок експерта як документ повинен мати певну структуру, до складу якої обов'язково входить: вступна частина, необхідність якої полягає в обґрунтуванні проведення цієї експертизи; дослідницька частина, в якій зазначається інформація щодо застосованих методик експертного дослідження та отриманих на їх основі результатів, та заключна частина, де мають бути відображені ті висновки, до яких, власне, і дійшов експерт, відповідаючи на поставлені перед ним питання або зауважуючи щодо неможливості їх вирішення [22].

Водночас в основі змісту висновку експерта лежить документальне фіксування отриманих у процесі дослідження умовиводів експерта стосовно об'єкта експертизи та оцінки виявлених фактів, одержаних у межах своєї компетенції. У змісті не лише констатуються явища, що встановлені за допомогою спеціальних знань, а й надається оцінка виявлених у процесі дослідження фактів, і ця оцінка повинна бути в межах компетенції експерта [90].

Експерт дає висновок у письмовій формі, який повинен містити докладний опис проведених досліджень й обґрунтовані відповіді на поставлені слідчим питання. Відсутність хоча б одного з названих елементів робить висновок непридатним (недопустимим) як засіб доказування [172].

Як влучно зауважив Є. Г. Коваленко, «для висновку експерта як виду доказів істотним є те, що він: а) є результатом дослідження; б) виходить від особи, яка володіє певними спеціальними знаннями, без використання яких є неможливим таке дослідження; в) складається з додержанням встановленого процесуального порядку; г) спирається на зібрані у матеріалах провадження докази» [53, с. 354].

Водночас предметом висновку експерта не можуть бути питання права (ст. 102 ЦПК): «…це правило слід розуміти так: перед експертом не можуть ставитися питання по суті вирішення позову, задоволення позовних вимог чи залишення їх без задоволення; експерт не може робити висновок про наявність чи відсутність у діях сторони ознак порушення права іншої сторони, не може давати роз'яснення про те, яку норму права слід застосувати до відповідних

правовідносин. Питання, вирішення яких належить до виключної компетенції суду, не можуть ставитися перед експертом» [88, с. 181; 166, с. 172].

Розвиваючи наведені положення, окремого аналізу, на наш погляд, потребує також зміст висновку експерта. Оскільки висновок експерта є одним із найважливіших засобів доказування в цивільному процесі, тому законодавець висуває до його змісту обов'язкові вимоги і пропонує низку рекомендацій судовому експерту.

Зокрема, у висновку експерта доцільно зазначати джерела, використані під час проведення експертного дослідження, водночас уникаючи його надмірного перевантаження положеннями ЦПК України та інших нормативно-правових актів. У переліку джерел експерт повинен відобразити лише ту методичну та наукову літературу, яку він використовував або враховував при проведенні ним експертизи. У висновку експерт повинен зазначати вид експертизи, а також вказати на характер проведеної експертизи. Наприклад, за характером експертиза може бути комісійною чи комплексною, якщо виконання її доручено кільком експертам; або додатковою, яка призначається і проводиться в разі суттєвої зміни попередніх обставин виконання проєктів на час проведення експертизи, етапів робіт та на вимогу замовника експертизи – тобто яка призначається в разі неповноти висновків основної експертизи; а також повторною, у разі порушення встановлених вимог і правил під час проведення первинної експертизи на вимогу замовника експертизи та за наявності його обґрунтованих претензій до висновку первинної експертизи, тобто коли виникли сумніви в первинній експертизі [21, с. 6–7].

Крім того, у висновку експерта також обов'язково повинно бути відображено, коли і ким були проведені попередні судові експертизи та які висновки були в результаті них отримано. При цьому слід зазначити, що відсутність у висновку посилання на вид і характер проведеної експертизи може бути розцінено як незнання експертом таких відомостей.

У сучасній доктринальній юридичній літературі залежно від змістовної наповненості за ступенем визначеності розрізняють такі види висновків експерта: позитивний, категорично негативний, вірогідно позитивний і вірогідно негативний.

Дещо по-іншому розрізняє види висновків експертів Ж. В. Васильєва-Шаламова. Вона їх ділить на категоричні, вірогідні, умовні або безумовні [15, с. 171].

В. Д. Юрчишин, розділяючи висновки експерта на категоричні та ймовірні, під категоричними розуміє висновки експертів, у яких формуються форми ствердження і заперечення, а у ймовірних – висновки експерта, які формулюються в імовірній формі [178, с. 442; 181].

Категоричний (об'єктивний) висновок експерта – це безумовний висновок, який містить однозначні – позитивні чи негативні – відповіді на поставлені перед експертом питання і є об'єктивним (у якому в безумовній формі відображається факт наявності чи відсутності зв'язку між предметом і ознакою) засобом доказування відповідно до вимог ст. 76 ЦПК [125].

Досить поширеним у судовій практиці є вірогідний висновок експерта. Найчастіше такий висновок трапляється під час отримання криміналістичних результатів у почеркознавчих експертизах, де для дослідження надавався всього один підпис у документі, з малою кількістю вільних й експериментальних зразків цього підпису. І незважаючи на те, що в словниках української мови «вірогідний» трактують як такий, «який не викликає сумніву; достовірний», у юридичній науці цей термін використовується здебільшого як дуже близький до достовірності, але який несе в собі окремі ознаки, що передбачають певний відсоток сумніву щодо того, що наданий на дослідження експерту об'єкт дійсно є доказом та на підставі якого суд може встановити наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Отже, викладені в такому вірогідному висновку результати не можуть бути об'єктивно переконливими в тому, що об'єкт дослідження містить ознаки прямого доказу. А оскільки такий висновок вміщує лише частково доказові факти, які в подальшому, що природно, не можуть лягти в основу рішення суду, то в процесуальному плані такий висновок експерта спонукає зацікавлену сторону процесу звернутися до суду з клопотанням про призначення повторної або додаткової експертизи, якщо є можливості ліквідувати так подібні

сумніви, та орієнтує зацікавлених учасників процесу на пошук інших засобів доказування у справі. При цьому варто зауважити, що вірогідний висновок експерта в сукупності (під час оцінки доказів) може бути врахований судом як непрямий доказ.

У юридичній доктрині відсутня усталена позиція щодо допустимості формулювання експертом висновків імовірнісного характеру та їх доказового значення. Відмінності в наукових підходах полягають насамперед у тому, що в межах однієї концепції визнається можливість надання експертом імовірного висновку, тоді як представники іншої акцентують на дискусійності питання про його доказову цінність та можливість використання в процесі судового доказування [17].

Зокрема, Ж. В. Васильєва-Шаламова не вважає, що дискусійність позиції про доказове значення вірогідного висновку і про можливість його використання в процесі доказування є спірною, оскільки, на її переконання, «висновки ймовірного характеру вимагають серйозної аргументації, а також ретельного аналізу фактичного матеріалу справи, у той час як відмова від проведення дослідження з мотивів недостатності матеріалу для категоричного висновку може стати способом відхилення експерта від вирішення тих завдань, для яких і створено чинний інститут судової експертизи. Це пов’язано з тим, що з однієї сторони, вірогідні висновки не містять необхідної визначеності, є складними для їх оцінки в процесі розгляду справи, а з іншої, як цілком правильно вказують окремі автори, вірогідність висновку дозволяє отримати орієнтуючу, пошукову інформацію, підказати версії, що потребують перевірки» [17].

Результати проведеного дослідження дають підстави стверджувати, що задля забезпечення об’єктивності висновку експерт має відмовитися від вирішення поставлених перед ним питань, якщо наявні матеріали не дають змоги сформулювати науково обґрунтовані висновки, аніж надавати відповіді, засновані на припущеннях. Оскільки внутрішнє переконання суду під час винесення ним рішення, завжди має крен у бік висновків спеціаліста, навіть якщо вони видаються сумнівними. І якщо під час ухвалення рішення на руках суду буде висновок

експерта, в якому зазначено, що підпис «найімовірніше, виконано фігурантом процесу», а докази його причетності до цього підпису до цього були 50 на 50, то після такого висновку, за сукупності доказів, шансів на те, що цей підпис виконано не цим фігурантом, дорівнює нулю. А тому ми займаємо позицію серед тих науковців, які вважають досить дискусійним питанням щодо доказовості значення вірогідного висновку експерта, з огляду на вищенаведене. Оскільки, як зазначають С. Я. Фурса і Є. І. Фурса, «особи очікують від суду справедливого та законного рішення, а тому ними важко сприймаються випадки, коли суди ухвалюють несправедливі рішення по відношенню до них» [146, с. 319].

Умовний або безумовний висновок експерта – це такий висновок, коли експерт неспроможний через відсутність порівняльних зразків або наявну мінімальну кількість досліджуваного матеріалу тощо відповісти на поставлені питання за наданими вихідними даними. Тому цьому питанню суди завжди приділяли велику увагу. Зокрема, в «Узагальненні судової практики призначення судових експертиз у цивільних справах за 2013–2014 роки» зазначено, що «при призначенні та проведенні експертиз, які вимагають надання експертові відібраних відповідних зразків, виникають певні проблеми. Насамперед, це стосується почеркознавчої експертизи, для проведення якої орган чи особа, які призначили судову експертизу або залучили експерта. У цьому випадку суд повинен забезпечити надання експерту вільних, умовно вільних та експериментальних зразків почерку (цифрових записів, підпису) особи, яка підлягає ідентифікації. Але враховуючи, що жоден працівник суду не має спеціальних знань у галузі експертних досліджень та навичок правильного відібрання зразків, а експерту забороняється самостійно збирати матеріали, які підлягають дослідженню, виникають ситуації, що приводять до затягування розгляду справи через неодноразові клопотання експерта про витребування нових матеріалів і зразків для проведення експертизи, що може призвести до відмови експерта у проведенні експертизи. Подібні колізії в правовому регулювання вказаних обставин покладають на працівників суду невластиві їм обов’язки та дозволяють експертам

зловживати своїми правами. Дії суду в таких ситуаціях законодавчо не регламентовані» [140].

Варто також зауважити, що досить часто на практиці один висновок експерта містить ознаки і категоричного, і ймовірного. Це коли, наприклад, у висновку експерта в почеркознавчій експертизі в пункті першому відповідь експерта: «Підпис від імені Іваненко Л. П. у графі «Передав»: «Сторона1» в Акті приймання-передачі майна від Степаненка С. І. від 12.11.2023 – виконаний не Іваненко Лідією Петрівною (категорична форма), а іншою особою з наслідуванням підпису Іваненко Лідії Петрівни», а в пункті другому відповідь експерта: «Підпис від імені Степаненко Сергія Івановича у графі «Прийняв»: «Сторона2» в Акті приймання-передачі майна від Іваненко Л. П. від 12.11.2023 – ймовірно виконаний (відносна форма) не Степаненком Сергієм Івановичем, а іншою особою з наслідуванням підпису Степаненка Сергія Івановича.

Тому в межах досліджуваного питання варто зауважити, що в будь-якому разі ідеальним для ухвалення рішення у справі буде об’єктивна категоричність, до якої повинен прагнути експерт.

Такої позиції, зокрема, дотримуються вчені-юристи Л. В. Гуцаленко, Л. Г. Михальчишина, В. М. Сидорчук, І. К. Пентюк, які зазначили, що на «підставі всебічного використання при дослідженні документальних даних необхідно досягати об’єктивної категоричності відповідей на питання, що вирішуються» [27, с. 135].

С. С. Шум зауважує, що експерт, надаючи висновок, який «підготовлений на підставі сучасних наукових знань у результаті проведеного дослідження, повинен мати безапеляційну впевненість у тому, що він ухвалив єдине правильне рішення» [168, с. 84]. Водночас слід визнати, що експертна діяльність не виключає ризику помилкового висновку, оскільки можливість помилки об’єктивно притаманна будь-якій практичній діяльності [118, с. 276].

Крім того, варто погодитися з В. Г. Гончаренком, який переконливо стверджує, що судова експертиза є саме тим засобом, який значно підвищує

надійність і доказову силу зібраних у справі матеріалів та забезпечує встановлення об’єктивної істини [38, с. 51; 118 с. 276].

Отже, зміст висновку експерта в цивільному судочинстві становить внутрішньо узгоджену систему процесуальних, інформаційних і науково-методичних елементів, сукупність яких забезпечує можливість перевірки обґрунтованості, достовірності та доказового значення результатів експертного дослідження. Структурна повнота висновку експерта має поєднуватися зі змістовою визначеністю, логічною послідовністю та зрозумілістю викладу. Наведені в ньому результати повинні випливати з дослідницької частини, відповідати поставленим питанням і ґрунтуватися на достатньому обсязі вихідних даних. Доцільним є зазначення наукових, методичних та інших джерел, використаних під час проведення експертизи, однак без надмірного відтворення положень процесуального законодавства, які безпосередньо не розкривають перебігу й результатів дослідження. Висновок має бути самодостатнім для його процесуальної перевірки, але водночас не перевантаженим інформацією, що не стосується предмета експертизи.

Важливою вимогою до змісту висновку експерта є також категоричність висновків у тих межах, у яких вона допускається станом спеціальних знань, якістю об’єктів і достатністю наданих матеріалів.

Такий підхід забезпечує об’єктивність експертної діяльності та запобігає наданню висновку формальної доказової сили за відсутності належного фактичного й методичного підґрунтя.

РОЗДІЛ 2.
ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ПОРЯДОК ОТРИМАННЯ ВИСНОВКУ ЕКСПЕРТА

2.1. Цивільний процесуальний статус експерта як суб'єкта формування висновку

Участь експерта в цивільному провадженні суттєво впливає на можливості сторін у процесі збирання, перевірки та оцінки доказів у справі. А висновок експерта, наданий ним суду, з посиланням на фундаментальні наукові положення та апробовані методики проведення дослідження є засобом доказування в цивільному процесі та використовується судом для винесення об'єктивного, обґрунтованого та законного рішення у справі.

З огляду на викладене, дослідження висновку експерта доцільно доповнити також аналізом правового статусу судового експерта.

Результати проведеного дослідження дають підстави стверджувати, що основний закон, який регламентує призначення і проведення судових експертиз, а саме Закон України «Про судову експертизу» від 25.02.1994, взагалі не дав визначення поняття «судовий експерт». Судовий експерт з позиції цього Закону визначався лише через вимоги до осіб, яким дозволено бути професійними судовими експертами, і умови, за яких це заборонено, а також через загальні правила і обов'язки судового експерта та через його відповідальність як професійного і процесуального суб'єкта судово-експертної діяльності [38, с. 26], які були закріплені у п'яти статтях у Розділі II «Судовий експерт». Отже, у першій редакції Закону України «Про судову експертизу» поняття «експерт» не розкривалося взагалі, а лише декларувалося, що судовими експертами можуть бути особи, які мають необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань [105].

Проте такий підхід законодавця цілком природно не задовольняв як самих експертів, так і замовників експертизи. Оскільки він не зовсім відповідав вимогам ч. 2 ст. 19 Конституції України, відповідно до приписів якої, «органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти

лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» [59, с. 8]. Крім того, у такому розумінні поняття «судовий експерт» закріплювався підхід, відповідно до якого експерт розглядався як особа, що надає висновок з питань, які виникають під час розгляду справи та належать до сфери її спеціальних знань, що видається дещо обмеженим і не повною мірою враховує особливості практичної діяльності експерта. Зокрема, поза його межами фактично залишалися випадки виявлення ним обставин, які не охоплювалися сферою спеціальних знань, однак могли бути загальновідомими та такими, що не потребують доказування.

На противагу цьому досить ємним виявилося визначення «експерта» в першій редакції Цивільного процесуального кодексу України 2004 року, за яким ним визнавалася «особа, якій доручено провести дослідження матеріальних об’єктів, явищ і процесів, що містять інформацію про обставини справи, і дати висновок з питань, які виникають під час розгляду справи і стосуються сфери її спеціальних знань» [153, с. 17]. Зазначене визначення вирізнялося достатнім рівнем деталізації та репрезентувало усталену на той час позицію значної частини дослідників означеної проблематики.

Проте в новій редакції Цивільного процесуального кодексу України від 03.10.2017, вітчизняний законодавець цілком справедливо відступив від деталізації ознак, які характеризують експерта, закріпивши в ч. 1 ст. 72 ЦПК визначення, за яким експертом вважається особа, яка має спеціальні знання, необхідні для встановлення відповідних обставин справи [152]. Унаслідок цього законодавець позбавив багатьох проблем, які могли виникнути в процесі практичної діяльності експерта, – наприклад, під час ухвалення рішення щодо допуску його до експертного дослідження, чим суттєво розширив поле діяльності експерта та акцентував на володінні ним саме спеціальних знань. А також за необхідності й для отримання об’єктивного результату (істини) дозволив виходити за межі цих знань.

Водночас змін зазнав і Закон України «Про судову експертизу» від 25.02.1994. Зокрема, у ньому відповідно зі змінами, внесеними пунктом 6 Закону України від 3 жовтня 2017 року № 2148-VIII, які застосовуються з 1 жовтня 2017

року, закріплено, що «судовими експертами можуть бути особи, які мають необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань... Судовим експертом може бути будь-хто, хто має необхідні знання. Особа або орган, які призначають або замовляють судову експертизу, можуть доручити її проведення тим судовим експертам, яких унесено до державного Реєстру атестованих судових експертів, або іншим фахівцям з відповідних галузей знань, якщо інше не встановлено законом» [105].

З огляду на викладене, варто зазначити, що ці зміни в законодавстві щодо офіційного визначення поняття «судовий експерт» відіграли досить позитивну роль – вони поклали край суперечкам між процесуалістами і криміналістами щодо гносеологічного і процесуального аспектів визначення об’єкта та предмета судової експертизи. Оскільки це визначення не тільки об’єднало гносеологічну та процесуально-доказову функції судової експертизи як науково-практичного дослідження з метою отримання нової інформації про обставини кримінальної, цивільної, господарської чи адміністративної справи, а й визначило судового експерта як ключового суб’єкта судово-експертної діяльності, який на підставі спеціальних знань здійснює дослідження, також є самостійною процесуальною фігурою [39, с. 6; 104].

У Законі України «Про наукову і науково-технічну експертизу» закріплено, що «експертами є фізичні особи, які мають високу кваліфікацію, спеціальні знання і безпосередньо здійснюють наукову чи науково-технічну експертизу та несуть персональну відповідальність за достовірність і повноту аналізу, обґрунтованість рекомендацій відповідно до вимог завдання на проведення експертизи» [104].

Досить ємним є визначення в «Положенні про порядок проведення експертизи в галузі державного експертного контролю»: «експерт – це висококваліфікований спеціаліст, який має вищу освіту, відповідну кваліфікацію і професійні знання з питань, що досліджуються, виконує службові обов’язки, пов'язані з провадженням діяльності у відповідній галузі, безпосередньо проводити експертизу та несе персональну відповідальність за достовірність і повноту аналізу,

обґрунтованість висновків відповідно до завдання на проведення експертизи» [102].

Схоже визнання експерта дається також у Кодексі адміністративного судочинства України, де записано, що «експертом може бути особа, яка володіє спеціальними знаннями, необхідними для з'ясування відповідних обставин справи» [55], та в Кодексі України про адміністративні правопорушення, де записано, що залучення експерта до провадження у справі належить до компетенції органу чи посадової особи, уповноважених здійснювати її розгляд, і зумовлюється необхідністю використання спеціальних знань для встановлення обставин, що мають значення для вирішення справи. Зокрема, такі знання можуть бути необхідними для визначення розміру майнової шкоди, спричиненої адміністративним правопорушенням, а також встановлення грошової суми, одержаної внаслідок його вчинення, що підлягає конфіскації [56].

Детальніше розписано поняття «експерт» у чинному КПК України. Зокрема, у ч. 1 ст. 69 цього Кодексу записано, що «експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до Закону України «Про судову експертизу» на проведення експертизи і якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, та дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань» [66].

Позиція українського законодавця щодо визначення поняття «судовий експерт» кореспондується з позицією вітчизняних учених-юристів.

Так, Т. О. Баглай під експертом розуміє особу, яка володіє необхідними знаннями та у встановленому процесуальним законом порядку, доручається підготувати та надати «висновок з питань, що виникають під час розгляду справи і стосуються спеціальних знань цієї особи, шляхом дослідження матеріальних об'єктів, явищ і процесів, що містять інформацію про обставини у справі» [2].

На думку М. Я. Сегая та Ю. Б. Форіса, функції експертів можуть виконувати працівники судово-експертних установ Міністерства охорони здоров'я,

Міністерства юстиції, спеціалізованих пожежних інспекцій, торгово-промислових палат, насіннєвих лабораторій та інших установ [37, с. 54].

О. М. Касьянова, досліджуючи основні характеристики, методи відбору та оцінювання експерта в освіті, вважає, що «експертом може бути призначена будь-яка особа, яка має необхідні знання для підготовки висновку з досліджуваних питань, незалежно від того, чи працює вона у спеціальній установі й є професійним експертом, чи не працює в такій установі й проведення експертизи не входить до кола її службових обов'язків. Експерт дає висновок від свого імені й несе за нього особисту відповідальність» [50].

С. В. Васильєв дає більш класичне визначення поняття «експерт». Він уважає, що експертом є особа, якій доручено провести дослідження матеріальних об'єктів, явищ і процесів, що містять інформацію про обставини справи, і дати висновок з питань, які виникають під час розгляду справи і стосуються сфери її спеціальних знань [13, с. 336; 118, с. 277].

С. Р. Романів та І. Д. Голяш, досліджуючи проблему вдосконалення правового регулювання судово-економічної експертизи в Україні, дійшли висновку, що експерт – це особа, яка володіє певними знаннями, талантом і досвідом [111].

В. С. Шапіро, розробляючи проблемні аспекти участі експерта в цивільному процесі, доходить висновку, що «експертом може бути особа, яка має спеціальні знання в певній галузі науки, техніки, мистецтва, пройшла відповідну підготовку і отримала кваліфікацію експерта з певних видів експертиз [162].

О. С. Заяць і Р. М. Скриньковський під час дослідження проблемних аспектів участі експерта в цивільному судочинстві України сформували своє визначення експерта. Судовий експерт, на їхню думку, це особа, яка володіє спеціальними (професійними) знаннями, необхідними для з'ясування відповідних (конкретних) обставин справи, а також має право на проведення судової експертизи, яка особливо значуща для матеріалів конкретної (визначеної) справи у суді і письмовий висновок (висновок експерта) щодо якої (на стадії розгляду справи) є самостійним

(окремим) джерелом доказів поряд (нарівні) з іншими наявними доказами (письмовими, електронними доказами, показаннями свідків» [41].

На думку Є. О. Харитонова, експертом є особа, яка має необхідні знання, якій у порядку, установленому ЦПК України, доручається дати висновок з питань, що виникають під час розгляду справи та належать до спеціальних знань цієї особи шляхом дослідження матеріальних об'єктів, явищ і процесів, що мають інформацію про обставини у справі [149, с. 138].

А. В. Кравченко та І. І. Зеленкова судовим експертом уважають особу, яка «має необхідні знання у формі вищої освіти і право на проведення конкретної судової експертизи, висновок щодо якої є самостійним джерелом доказів» [62, с. 44].

Аналіз зарубіжної наукової літератури, яку було опрацьовано із цієї проблематики, указує на те, що в закордонних судочинствах експерт має різний правовий статус і називають його по-різному: «експерт-свідок», «науковий суддя», «свідок», «специфічний свідок», «суддя фактів» тощо.

У порівняльному процесуальному праві зазвичай розмежовують дві основні моделі залучення експертних знань, які зумовлюють особливості процесуального статусу експерта та порядок його участі у справі. Для континентальної правової традиції, до якої належить і Україна, характерна модель судового експерта, призначеного судом (court-appointed expert (англ.)). Така модель поширена, зокрема, у Німеччині, Нідерландах, Італії та Франції. Натомість у правопорядках англосаксонської традиції, зокрема в Австралії, Великій Британії, Канаді та США, традиційно переважає змагальна модель експертних свідчень (expert witness system (англ.)), за якої експертів залучають сторони процесу [120, с. 419].

У континентальній процесуальній традиції тривалий час переважала модель, за якої експерта залучав суд або інший уповноважений орган. Зосередження ініціативи щодо призначення експертизи в руках такого органу могло обмежувати можливості сторін самостійно формувати експертний складник доказування та порушувати питання про забезпечення змагальності й рівності їхніх процесуальних можливостей. Подальший розвиток процесуального регулювання розширив участь

сторін: залежно від законодавства відповідної держави вони можуть клопотати перед судом про призначення експертизи або самостійно залучати експерта чи експертну установу. Таке дослідження може проводитися в державній або відомчій установі, приватній установі чи приватним експертом, а процесуальне значення його результатів визначається національними правилами судочинства.

Уточнення щодо аргументації того твердження, що призначений судом експерт «об'єктивно залежав» від органу, який його залучив, потребувало б окремого обґрунтування. Сам факт призначення судом не доводить залежності експерта; коректніше вказувати на можливе обмеження процесуальної ініціативи сторін або на ризик сприйняття експерта як пов'язаного з ініціатором призначення. Порівняльні джерела також засвідчують, що правила щодо приватних експертних висновків і їхньої доказової сили відрізняються між державами [120, с. 419].

У змагальній моделі експертних доказів сторони цивільного процесу, зокрема позивач і відповідач, а також сторони кримінального провадження можуть залучати експертів для подання суду відомостей, що потребують спеціальних знань. Водночас їхній процесуальний статус не зводиться до статусу звичайного свідка: експерт висловлює професійне судження в межах своєї компетенції, тоді як свідок, як правило, повідомляє про сприйняті ним факти. В англосаксонських правопорядках експертні показання розглядаються в межах правил про свідчення, але до експерта застосовуються спеціальні вимоги щодо кваліфікації та, залежно від юрисдикції, обов'язку діяти незалежно й сприяти суду. Експерт може надавати усні пояснення, а в цивільному процесі його висновок зазвичай викладається в письмовому звіті [120, с. 419].

Отже, наведене дає підстави говорити про поступове зближення континентальної та англосаксонської моделей використання експертних знань у судочинстві. Одним із проявів цієї тенденції стало визнання в окремих континентальних правопорядках можливості залучати експертів за ініціативою сторін поряд із призначенням експертизи судом. Такий підхід розширює процесуальні можливості учасників у формуванні доказової бази та сприяє реалізації засади змагальності, хоча обсяг і процесуальне значення приватних

експертних висновків визначає законодавство конкретної держави [120, с. 419; 191].

Проте в низці континентальних правопорядків досі зберігається практика надавати висновку експерта, призначеного судом, більшої доказової ваги, ніж висновку, отриманому за ініціативою сторони. За наявності розбіжностей між такими висновками суд може критичніше оцінювати приватне експертне дослідження, зокрема з огляду на його зв'язок із процесуальною позицією сторони, яка його замовила. Відповідно, висновки судових експертів нерідко сприймаються як більш нейтральні, тоді як до приватних висновків можуть ставитися з обережністю. Водночас сама процедура призначення не засвідчує наперед більшої об'єктивності чи істинності висновку: його доказове значення належить визначати з урахуванням методики, обґрунтованості та інших матеріалів справи. У романо-германській системі продовжує культивуватися думка, що висновок експерта, який отримано за результатами проведеної судової експертизи з ініціативи уповноваженого органу або суду, має більш високий правовий статус та є більш об'єктивним й істинним.

Порівняльні матеріали підтверджують, що в окремих європейських юрисдикціях висновки експертів, залучених сторонами, мають нижчу доказову вагу або оцінюються як твердження сторони чи приватний документ. Тому вихідне узагальнення варто обмежити конкретними правопорядками, а твердження про перевагу судового висновку не ототожнювати з доведеністю його більшої фактичної достовірності.

У цьому контексті окремого розгляду потребує також порядок призначення судових експертів у зарубіжних судочинствах.

У США у правилі 760 Федеральних правил про докази (The Federal Rules of Evidence – FRE (англ.)) чітко прописано, що експерт-свідок (expert witness (англ.)) для проведення судової експертизи вибирається безпосередньо судом. Думка expert witness (англ.) приймається судом як доказ. Водночас докази expert witness можуть спростовуватись доказами інших expert witness чи іншими свідченнями та фактами [174, с. 31].

Як пише М. Г. Щербаковський, за Правилом 702 «Показання свідків-експертів (Testimony by ExpertWitnesses (англ.))», «свідок, який здобув кваліфікацію експерта зі знань, навичок, досвіду, навчання або освіти, може давати показання у формі висновку або в інший спосіб, якщо: а) наукові, технічні або інші спеціальні знання експерта допоможуть дослідникові фактів (судді, присяжним) зрозуміти докази або встановити факт, що обговорюється; б) показання ґрунтуються на достатніх фактах або даних; в) свідчення є продуктом надійних принципів і методів, а також г) експерт правильно застосував принципи й методи до фактів справи» [174, с. 31].

Дещо по-іншому це питання врегульоване в законодавстві Великої Британії. Відповідно до вимог Комісії з права Англії і Вельсу, суддя може призначити експерта з метою надання йому висновку за результатами проведення науково-обґрунтованого дослідження питань, які представляють для суду певний інтерес [187].

Цікавою, на наш погляд, є позиція італійського законодавця, який передбачив, що сторони процесу можуть призначити свого консультанта, який би офіційно та з позиції спеціаліста спостерігав за обґрунтованістю дій офіційного експерта, а також міг опонувати йому в суді [185].

Простіше до цього підійшов французький законодавець. Він передбачив процедуру, за якою сторони процесу самі вибирають експерта [185].

У Швеції експерт, як правило, не входить до складу суду як «суддя фактів»: у судовому провадженні він зазвичай залучається стороною та бере участь як свідок-експерт, тоді як призначення експерта з ініціативи суду є нетиповим. Водночас у деяких спеціалізованих судах до складу суду можуть входити технічно кваліфіковані судді або економічні експерти, які беруть участь у розгляді справ відповідного профілю. Отже, таку участь фахівців у судовому складі слід відрізняти від процесуального статусу експерта, який надає суду спеціальні знання у конкретній справі [121]. Вважається, що така модель, в якій експерт є одним із суддів, в Україні недопустима, оскільки вона порушує один з основних принципів судового процесу – безсторонність суду. Адже за українським законодавством

судовий експерт не повинен бути зацікавленим у результатах експертного дослідження, що могло б вплинути на результати експертизи.

Польське процесуальне законодавство не містить загального дефінітивного визначення понять «експерт» і «судова експертиза», натомість регламентує підстави залучення експерта, коли для встановлення істотних обставин справи необхідні спеціальні знання. У доктрині експерта розглядають як зовнішнє щодо суду джерело спеціальних знань, до якого суд або прокурор звертається для з'ясування питань, що потребують фахової оцінки. Наукові підходи до його процесуальної ролі узагальнюють у чотирьох концепціях: «науковий суддя», «помічник суду», «свідок» і «самостійний учасник судочинства». Тому в цьому контексті варто зробити зауваження, що така класифікація відображає доктринальні погляди на роль експерта, а не закріплені польським законом окремі процесуальні статуси [121].

З огляду на викладене, цікавим для української процесуальної системи, на наш погляд, могло би бути впровадження у практику вітчизняних судів участь у судовому процесі експертів-консультантів з боку суду, які могли б опонувати експерту, призначеному стороною процесу. У такому разі експерта-консультанта має призначати суд або прокурор, а експерта, який безпосередньо проводить експертизу, – сторона, яка притягується до відповідальності. Така процедура запроваджена, зокрема, у деяких країнах романо-германської правової системи. Наприклад, в італійському процесуальному законодавстві передбачена участь у судовому провадженні такого учасника процесу як професійний консультант, який наглядає за обґрунтованістю проведення дослідження експертом та наділений правом опонувати йому (експерту) в суді. На наше переконання, від таких нововведень вітчизняне судочинство лише б виграло й ухвалені судами рішення були найближчими за своїм змістом до істинності.

З огляду на вищевикладене, можна зробити висновок, що обидві правові системи – система експертів та система експертів-свідків (змагальна система експертизи) – різні за своєю суттю, але такі, що не позбавлені як недоліків, так і

переваг. Тому вони постійно рухаються до зближення своїх позитивних правових конструкції і нівелювання негативних.

Синтезуючи приведені вітчизняні та закордонні погляди на проблему визначення поняття «судовий експерт», можемо запропонувати власне визначення. На наш погляд, судовий експерт – це висококваліфікований фахівець, який володіє спеціальними знаннями в певній галузі та в процесі експертизи вирішує питання, які були поставлені йому судом, уповноваженими органами або зацікавленими сторонами судового процесу, щодо предмета дослідження.

Отже, експерт є надважливою фігурою в процесі отримання судом доказів для об'єктивного вирішення справи. Адже саме від професіоналізму експерта залежить якість виконання експертизи та певною мірою винесення судом обґрунтованого та об'єктивного рішення у справі.

Проте, попри значущість функцій судового експерта (ст. 72 ЦПК) щодо винесення судом обґрунтованого та законного рішення, вітчизняний законодавець розмістив його в одному параграфі (гл. 4, §3 «Інші учасники процесу») разом із помічником судді (ст. 66 ЦПК), секретарем судового засідання (ст. 67 ЦПК) та судовим розпорядником, які виконують важливі, але не ключові функції в частині рішення, які ухвалює суд. Там же розміщені спеціаліст та експерт з питань права. Такий підхід, як показує наше дослідження, формально може нівелювати значущість статусу вказаних фахівців у суді [152].

А тому задля зміцнення авторитету експерта в цивільному процесі та забезпечення чіткого розмежування процесуального статусу учасників судочинства доцільним є вдосконалення структури Цивільного процесуального кодексу України шляхом нормативного виокремлення технічних учасників процесу від групи учасників процесу, які не мають юридичної зацікавленості в результаті розгляду справи, але від їх умовиводів залежить ухвалення судом обґрунтованого та об'єктивного рішення у справі.

З огляду на це, доцільно внести зміни до Розділу 1 «Загальні положення» Глави 3 «Склад суду. Відводи» чинного ЦПК України, а саме: доповнити цю Главу статтею 34-1 «Помічник судді», статтею 34-2 «Секретар судового засідання» та

статтею 34-3 «Судовий розпорядник», з одночасним виключенням цих положень із Глави 4 «Учасники судового процесу»§ 3 «Інші учасники судового процесу» [152].

Крім того, зважаючи на викладене, вважаємо, що чинний Цивільний процесуальний кодекс України все-таки надто загальний за своєю структурною побудовою – цивільно-правові норми здебільшого не деталізовані і мають загальний характер. Як наслідок, таке положення інколи призводить до плутанини, порушення порядку та вільної інтерпретації прав і обов'язків окремими учасниками процесу, ба навіть до зловживань. А тому для увідповіднення вважаємо за доцільне ст. 72 ЦПК розділити на три окремі. Одна з них повинна мати назву «Експерт» – і в ній має бути закріплено визначення поняття «експерт», друга – «Права експерта», де з урахуванням зарубіжних та вітчизняних теоретичних та практичних надбань законодавець повинен детально й однозначно розписати основні права експерта, і третя – «Обов'язки експерта», де повинні бути чітко розписані та деталізовані обов'язки експерта. Зазначене зможе, на наше переконання, запобігти багатьом незручностям у процесі призначення та проведення експертизи, а також передавання висновку експерта суду і стороні, яка була ініціатором призначення експертизи.

Водночас варто зазначити, що, якщо в учасників процесу є права і обов'язки, то в експерта на першому місці обов'язки, а вже потім – права. Як показують дослідження, така побудова норми – ст. 72 ЦПК – є некритичною, але певною мірою некоректною щодо правового статусу експерта [152].

А тому, проаналізувавши цивільне законодавство інших країн, вважаємо, що чинний ЦПК не повною мірою надав усі необхідні експерту права та визначив обов'язки, а об'єднання в межах однієї статті ЦПК прав та обов'язків експерта не повною мірою відповідає вимогам законодавчої техніки та ускладнює сприйняття викладених у ній приписів та вимог. З огляду на це, доцільно розмежувати права і обов'язки експерта шляхом їх закріплення в самостійних статтях ЦПК. Тому пропонується статтю 72 ЦПК «Експерт» викласти в такій редакції: «1. Експертом може бути особа, яка володіє спеціальними знаннями, необхідними для з'ясування

відповідних обставин справи. 2. Експерт може призначатися судом або залучатися учасником справи» [152].

Водночас внести зміни до Розділу 1 «Загальні положення» Глави 4 «Учасники судового процесу» § 3 «Інші учасники судового процесу», доповнивши чинний ЦПК ст. 72-1 «Права експерта» та ст. 72-2 «Обов'язки експерта» (аналіз здійснено в Порівняльній таблиці до проєкту закону України «Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України» [152] (додаток Б).

Отже, судовий експерт у цивільному процесуальному судочинстві є самостійним учасником процесу, який володіє спеціальними знаннями у відповідній галузі. Ці знання він використовує для встановлення фактичних обставин справи, що не можуть бути з'ясовані без їх залучення. Як показало дослідження, структура та зміст норм цивільного процесуального законодавства потребують удосконалення, зокрема, щодо виокремлення помічника судді, секретаря судового засідання та судового розпорядника в Розділ 1 «Загальні положення». Водночас необхідно ст. 72 розділити на три окремі статті – ст. 72 «Експерт», ст. 72-1 «Права експерта» та ст. 72-2 «Обов'язки експерта» із чітким визначенням правового статусу експерта, його прав та обов'язків. Зазначене забезпечить усунення наявних прогалин у ЦПК та узгодить правові норми, які потребують уточнення з практикою правозастосування [152].

Значно вужчими за повноваження експерта є повноваження спеціаліста, які закріплені в чинному цивільному процесуальному законодавстві України. На відміну від експерта, який результати свого експертного дослідження передає суду у письмовому вигляді, консультації та роз'яснення спеціаліста доносяться суду переважно в усній формі. Проте в окремих випадках, коли суд вимагає від спеціаліста надати пояснення суду в письмовій формі, такі письмові пояснення спеціаліста долучаються до матеріалів справи як додатки до протоколів процесуальної дії. Аналогічно до протоколів долучаються також результати технічної допомоги спеціаліста у відборі зразків для проведення експертиз, схем, планів, креслень, фотографування тощо. Але на відміну від експерта, перед учиненням зазначених дій законодавець не вимагає, щоб спеціаліст перед цим був

обізнаний про кримінальну відповідальність за надання свідомо неправдивого висновку та щоб у висновку спеціаліста було зазначено, що він підготовлений для надання до суду. Проте це не звільняє спеціаліста від кримінальної відповідальності за надання суду свідомо неправдивого висновку.

В. В. Лісовий щодо цього зауважив, що для з'ясування обставин, які мають значення для справи і потребують спеціальних знань у галузі науки, мистецтва, техніки, ремесла тощо, суд може призначити експертизу. Однак під час вчинення процесуальних дій з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок, консультації може надавати спеціаліст [72].

Як і експерт, спеціаліст повинен володіти спеціальними знаннями. Експерт використовує ці спеціальні знання під час проведення судової експертизи (процесуальна форма), а спеціаліст – під час надання консультацій і роз'яснень (непроцесуальна форма). Саме завдяки володінню спеціальними знаннями експерти і спеціалісти істотно впливають на об'єктивність прийняття судом рішення у справі.

Як зауважила Н. В. Нестор, «спільним для експерта і спеціаліста як учасників… провадження є наявність у них спеціальних знань у певній галузі діяльності і те, що їх залучення до… провадження передбачено законом. Але між ними є суттєві відмінності» [85, с. 323].

Варто зауважити, що проблематиці спеціаліста приділялася певна увага з боку вчених-правників у різні роки. Але переважно в межах виконання завдань і досягнення цілей кримінального процесу. На це вказують опубліковані дисертації та монографії із цієї тематики. Натомість у цивільному процесуальному праві аналізу спеціаліста як учасника процесу приділялася недостатня увага в минулі роки. Здебільшого спеціаліст як учасник цивільного процесу опосередковано розглядався лише в дисертаційних та монографічних працях, які стосувалися дослідження питань судових експертиз та діяльності експерта загалом. А з аналізу Переліку тем дисертаційних досліджень з юридичних наук, що видаються Національною академією правових наук України, можна зробити висновок, що така тенденція зберігається до сьогодні [91].

Хоча в Законі України «Про судову експертизу» вітчизняний законодавець визначає і закріпляє судового експерта як головного суб'єкта судово-експертної діяльності, проте в судовому процесі роль спеціаліста не менш важлива, ніж роль експерта. Тому на рівні з аналізом правового статусу експерта вважаємо за необхідне також дослідити правовий статус спеціаліста, який теж буває активним учасником процесу і своїми знаннями допомагає та сприяє суду в установленні об'єктивної істини у справі. А також дослідити обов'язкові ознаки, на підставі яких можна розмежувати правовий статус судового експерта і спеціаліста. Оскільки таке розмежування дасть змогу виявити їхні спільні та відмінні характеристики, з'ясувати сутність процесуального становища спеціаліста [105; 162].

Відповідно до ч. 1 ст. 74 ЦПК, спеціалістом може бути особа, яка «володіє спеціальними знаннями та навичками, необхідними для застосування технічних засобів, і призначена судом для надання консультацій та технічної допомоги під час вчинення процесуальних дій, пов'язаних із застосуванням таких технічних засобів (фотографування, складання схем, планів, креслень, відбору зразків для проведення експертизи тощо)» [152].

Як зауважила Н. В.. Нестор, з метою одержання доказової інформації в передбаченому законом порядку суд може залучати спеціаліста. При цьому участь спеціаліста полягає, зокрема, у наданні допомоги під час виявлення, фіксації та вилучення речей і документів, здійсненні необхідних технічних операцій, зокрема фотографуванні, складенні схем, планів і креслень, відборі зразків для проведення експертизи. Крім того, спеціаліст може надавати сторонам провадження та суду усні консультації або письмові роз'яснення з питань, що належать до сфери його професійної компетентності [86, с. 23–31].

Зважаючи на зміст статті 74 ЦПК, спеціаліст надає свої послуги не за результатами дослідження як судовий експерт, а на підставі тих спеціальних знань, якими він вже володіє. Суть діяльності спеціаліста обмежена двома функціями: послугами науково-технічного характеру і наданням роз'яснювально-консультативних послуг суду та учасникам процесу під час учинення процесуальних дій. Перша функція не має самостійного доказового значення і

замикається лише на технічній допомозі суду та учасникам процесу. Натомість друга функція використовується для роз'яснення суду певних питань, які потребують спеціальних знань за відсутності потреби в експертному дослідженні. Таке роз'яснення не виключає в подальшому призначення та проведення експертизи і не підміняє висновків експерта.

Роз'яснювально-консультативні послуги можуть стосуватися: вживання заходів щодо забезпечення доказів (ст. 116 ЦПК); огляду речових доказів за їх місце знаходження (ч. 3 ст. 85 ЦПК), огляду письмових доказів (ст. 235 ЦПК), огляду електронних доказів (вебсайтів тощо) з метою встановлення та фіксування інформації (ч. 7 ст. 85 ЦПК) та речових доказів (ч. 2 ст. 86 ЦПК); допиту свідків у суді; допиту неповнолітніх свідків під час судового розгляду (у цьому разі може йтися про визначення тактики та методів допиту такої категорії свідків у порядку ст. 232 ЦПК, за участі представників служби у справах дітей, як-от спеціаліст із дитячої (підліткової) психології; відтворення аудіо- і відеозаписів (ст. 238 ЦПК); обґрунтування призначення експертиз (ст. 103 ЦПК) тощо[152].

У суді спеціаліст відповідає на поставлені судом питання, надає консультації та роз'яснення (ч. 3 с. 74 ЦПК) [152]. Отже, ці дії спеціаліст учиняє, зважаючи лише на спеціальні знання, якими він володіє, без проведення експертного дослідження. Зазначене якраз відмежовує спеціаліста від експерта, який готує свій висновок на підставі проведеного експертного дослідження речових доказів, пов'язаних з обставинами справи.

Спеціаліст майже не складає письмовий висновок, і його дії не є засобом доказування у справі. Допомога спеціаліста у вигляді консультацій, роз'яснень, а також рекомендацій технічного характеру під час вчинення процесуальних дій не замінює висновку експерта. Роз'яснення, що надає спеціаліст, консультації, висновки тощо не визнаються самостійним засобом доказування, яким є висновок експерта, вони мають лише допоміжний характер при дослідженні доказів або здійсненні інших процесуальних дій і не можуть заміняти висновки експерта [138]. Тому такі дії спеціаліста називаються в ЦПК роз'ясненням і консультацією. Усна консультація заноситься до журналу судового засідання [152]. А надані ними

висновки, як-от акт обстеження умов проживання, орієнтовний порядок спілкування батька з дитиною тощо, долучаються до матеріалів справи і оцінюються в сукупності під час дослідження доказів у справі.

Інша процесуальна форма діяльності спеціаліста – надання технічної допомоги суду під час встановлення ним обставин справи. І ця допомога проявляється у відборі зразків для проведення експертиз, складанні схем, планів, креслень, фотографуванні тощо [5].

Крім того, ця допомога спеціаліста не повинна стосуватися правових питань, тобто тих, які пов’язані із пошуком норм права та їх застосуванням [130].

Отже, спеціаліст – це особа, яка може надавати консультації та технічну допомогу під час учинення процесуальних дій з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок [2]. Він задіюється судом у процес тоді, коли немає достатніх підстав (сенсу) для призначення експертного дослідження, але потрібна допомога фахівця.

А тому небезпідставно М. Ю. Бисага і В. В. Заборовський уважають, що процесуальна діяльність спеціаліста суттєво пов’язана з професійною діяльністю судового експерта, оскільки з метою надання консультацій та безпосередньої технічної допомоги спеціаліст може бути залучений, зокрема: при відборі вільних й експериментальних зразків для проведення експертизи; для консультацій, які пов’язані з призначенням і проведенням експертизи, їх обґрунтованості… [5].

С. О. Бухонський, досліджуючи проблему процесуального становища спеціаліста та експерта, зауважив, із чим не можна не погодитися, що процесуальна діяльність спеціаліста нерозривно пов’язана з консультативно-довідковою та технічною допомогою, яка здійснюється ним під час з’ясування обставин справи [11, с. 106].

За твердженнями А. С. Штефан, консультації спеціаліста не містять інформації, що безпосередньо дотична обставин справи та не є засобом їх встановлення, оскільки вони стосуються лише правильного застосування обладнання під час проведення судом окремих процесуальних дій. Дії спеціаліста

не пов’язані з безпосереднім дослідженням предмета доказування, а отже, їх результати не можуть ні підтвердити, ні спростувати обставини справи [165, с. 24].

Проте, погоджуючись із позицією автора щодо того, що консультації спеціаліста, надані ним у судовому процесі, не можуть бути засобом доказування, водночас вважаємо таке розуміння функцій спеціаліста досить вузьким і таким, що не розкриває в повному обсязі всіх прав і обов’язків, якими, відповідно до чинного законодавства, наділений указаний учасник процесу. Наприклад, до судового процесу можуть бути залучені не лише технічні спеціалісти, а й фахівці: психологи-консультанти, представники соціальних служб, спеціалісти у сфері дитячої або підліткової психології тощо. Із цього можна зробити висновок, що спеціалісти, які залучаються судом до судового процесу – це не лише технічні працівники, а й інші фахівці, задіяні з певних галузей знань.

Науково-технічні послуги становлять собою дії спеціаліста, які виражаються: у фотографуванні, наданні ним послуг у відборі експериментальних та вільних зразків для експертного дослідження (експертизи), складанні креслень, різних схем і планів тощо. Однак ці дії, як ми вже зазначали вище, не пов’язані з безпосереднім дослідженням доказів та обставин справи. І мають лише рекомендаційний характер.

Отже, надання суду спеціалістом інформації спеціального чи наукового спрямування не можуть вважатися висновком експерта в повному розумінні змісту цього поняття. Навіть якщо ця інформація оформлена у вигляді письмового висновку – роз’яснення спеціаліста. Такі дії спеціаліста – лише допоміжні заходи. І хоча не основні, але дуже важливі в процесі отримання доказів, направлених на встановлення обставин та істини у справі

На відміну від судового експерта спеціаліст не несе кримінальної відповідальності в разі необґрунтованої відмови від участі в процесі або за завідомо помилковий висновок, оскільки він не приводиться судом до присяги, йому лише роз’яснюються судом його процесуальні права та обов’язки [130].

Проте, відповідно до ст. 381 КК України, спеціаліст несе кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок, наданий суду [65].

Така відмінність спеціаліста від експерта є суттєвою, оскільки, як показує судова практика, що лише у випадку, коли експерт попереджений під письмовий розпис про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок, результати підготовленого ним висновку можуть бути визнані судом допустимими і належними. Слід зауважити, що попередження експерта про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок слугує об'єктивності експертного дослідження та дисциплінує експерта щодо унеможливлення помилки.

Спеціаліст, як і експерт, повинен володіти спеціальними знаннями в певній галузі. Крім того, він має володіти навичками щодо застосування технічних засобів, відповідати на поставлені судом запитання, давати усні консультації та письмові роз'яснення; звертати увагу суду на характер, обставини та особливості доказів; за необхідності надавати технічну допомогу тощо. Проте експертного дослідження спеціаліст не проводить, що вказує на різне застосування спеціальних знань експертом і спеціалістом. Крім того, спеціаліст може не залучатися до справи, якщо один із суддів володіє спеціальними знаннями, необхідними, наприклад, для кваліфікованого проведення огляду місця події або доказів тощо.

Дослідивши так збіги і відмінності між експертом (судовим експертом) і спеціалістом, уважаємо також за необхідне з'ясувати ознаки, за якими відмежовується судовий експерт від експерта з питань права.

У сучасній судовій практиці поряд із використання знань експертів у певній галузі, не пов'язаній з правовою, доволі часто виникає потреба у використанні знань науковців-правників у галузі права. Це пов'язано насамперед з активним розвитком суспільних відносин, який супроводжуються ухваленням значної кількості законів, підзаконних актів, затвердженням різного роду інструкцій, положень, роз'яснень тощо. Усе це природно унеможливлює їх всебічне і детальне опанування суддями. Адже незважаючи на те, що суди знають закони (jura novit curia), у процесі реалізації професійних функцій знати все неможливо [33; 138].

У цій багатогранності законодавчих та нормативних актів з метою виключення правової помилки під час судового процесу інколи доцільно запросити

вузького спеціаліста в галузі права для здійснення ним правового дослідження певних обставин. Такий експерт здатен надати науково-обґрунтований правовий висновок, що підсилить правову позицію сторони в суді, а його правові висновки сприятиму ухваленню судом обґрунтованого та законного рішення, побудованого на верховенстві права.

О. М. Дроздов, Є. І. Григоренко, О. С. Передерій та А. М. Стєбєлєв, аналізуючи це питання, пишуть, що незважаючи на загальноприйняті підходи, відповідно до яких суди повинні у своїй діяльності керуватися виключно приписами законів та підзаконних нормативно-правових актів, на практиці мають місце непоодинокі випадки, коли сувора «буква закону» не здатна дати чітко вивірену відповідь щодо правильного правозастосування. Як наслідок, суди змушені звертатися так званого м'якого права (soft law (англ.)) [33; 127].

Поняття «м'яке право» здебільшого притаманне міжнародному праву, під яким юристи-міжнародники розуміють сукупність правових інструментів, що не мають обов'язкової юридичної сили і носять рекомендаційний характер або ж «положення переконливого характеру» [125].

Як показує наше дослідження, змістовні межі поняття «м'яке право» не можуть обмежуватися виключно сферою міжнародно-правового регулювання, оскільки такий підхід не відображає різноманітності форм його нормативного виявлення. Тому до цієї категорії доцільно зараховувати не лише міжнародні акти рекомендаційного характеру, а й документи, сформовані на національному рівні, зокрема кодекси поведінки, модельні закони, правові настанови та інші інструменти, положення яких не мають самостійної загальнообов'язкової юридичної сили, проте здатні орієнтувати правотворчу й правозастосовну діяльність.

Водночас О. О. Щокіна під «м'яким правом» розуміє будь-які приписи, що формуються недержавними, тобто невладними суб'єктами права, як на міжнародному, так і на національному рівні [176].

Отже, з огляду на викладене, до джерел «м'якого права», які застосовуються вітчизняними судами, можна зарахувати також висновок експерта в галузі права (науково-правові висновки).

Суд, застосовуючи інститут amicus curiae (з латини – «друг (помічник) суду»), через висновок експерта в галузі права може отримати допоміжну науково-правову допомогу (ч. 1 ст. 115 ЦПК); інтерпретаційно-правове тлумачення (ч. 1 ст. 114 ЦПК); інформаційні відомості (ч. 2 ст. 73, ч. 2 ст. 115 ЦПК); консультативну допомогу (ч. 1 ст. 115 ЦПК); кваліфіковане роз'яснення (ч. 2 ст. 73 ЦПК), тощо [94; 152; 182; 188; 193].

На думку О. М. Дроздова, Є. І. Григоренка, О. С. Передерія та А. М. Стєбєлєва, джерела «м'якого права» в судовій практиці сприяють доповненню аргументації суду, концептуалізуючи цим саму правову позицію, та є одним з інструментів подолання негативних явищ у праві [33; 125].

Поняття «м'яке право» у більшості своїй притаманне міжнародному праву, під яким юристи-міжнародники розуміють сукупність правових інструментів, які не мають обов'язкової юридичної сили і носять рекомендаційний характер або ж «положення переконливого характеру» [127].

Закріплення в ст. 73 чинного ЦПК правового статусу експерта з питань права як нового – «іншого учасника процесу», є передовою новелою в цивільному законодавстві України. Проте побутує наукова думка, що насправді це не новий учасник процесу, а вдосконалений amicus curiae, який відомий нам ще із часів римського преторського права [152].

Як роз'яснює А. С. Штефан, інститут amicus curiae зародився в сучасному вигляді у Великій Британії в XVII ст., де під ним розуміють надання суду незалежним фахівцем, який не є стороною у справі та не має в ній будь-якого інтересу, висновку, інформації у формі amicus brief (відкритий лист) з того чи іншого важливого питання [164].

Як свідчить аналіз зарубіжних наукових джерел, використання висновків експерта в галузі права є досить поширеним у цивільних процесуальних судочинствах зарубіжних країн, зокрема, у Великій Британії, Франції та США.

Поступово він закріплюється також у процесуальних судочинствах інших країн, зокрема й України.

Як експерт з питань права може залучатися особа, що має науковий ступінь доктора філософії права, кандидата юридичних наук або доктора юридичних наук, який підтверджується відповідним дипломом, та є визнаним фахівцем у галузі права, а також якщо його авторитет і досвід визнаються хоча б одним з учасників процесу і суд своєю ухвалою долучає його до участі в процесі [152].

Проте, як зазначають О. О. Кармаза та Д. В. Кушерець, які детально досліджували проблему участі експерта з питань права в судовому процесі, що правова конструкція «визнаний фахівець у галузі права» є дискусійною, оскільки має оцінний характер, а тому на практиці можуть виникнути проблеми з пошуком так званих визнаних фахівців у галузі права [49].

Водночас проблемною є процедура залучення експерта з питань права до судового процесу, оскільки сам порядок залучення не врегульовано. Законодавець не визначив критеріїв, якими повинен керуватися суд під час ухвалення рішення при залученні експерта з питань права до судового процесу. Тут слід зауважити, що проблематика процедури залучення експерта з питань права до судового процесу, дисертаційно не досліджувалася. «Невизначеність процедури залучення експерта з питань права в процес» створює ще одну істотну прогалину в цивільному судочинстві» [144, с. 68].

З огляду на зміст ч. 1 ст. 115 ЦПК, висновок експерта в галузі права не є засобом доказування і має допоміжний (консультативний) характер, а отже, не є обов’язковим для суду. Однак його результати, як показують дослідження, сприяють більш різнобічному й глибшому аналізі правових норм, які мають істотне значення для ухвалення об’єктивного рішення у справі.

«Таке нововведення, – вважає Ю. А. Левківський, – має на меті підвищення якості судових рішень, особливо у складних справах, які вимагають глибокого аналізу правових норм. Судова практика демонструє зацікавленість сторін у залученні експертів з питань права у справах, водночас виникають проблеми,

пов’язані з неоднозначністю підходів судів до визначення кола компетенції таких експертів» [70].

Крім того, як засвідчили результати дослідження, таке нововведення є намаганням законодавця примирити судового експерта та спеціаліста з експертом у галузі права. Це вбачається з того, що звичайний експерт та спеціаліст за законом позбавлені можливостей надавати правову оцінку обставинам, які їм стали відомі в процесі експертного дослідження, натомість експерт з питань права може підготувати для суду або учасників процесу висновок щодо застосування аналогії закону та аналогії права, а також змісту норм іноземного права згідно з їх офіційним або загальноприйнятим тлумаченням, практикою застосування і доктриною у відповідній державі [152]. Таке розділення, як показують дослідження, має позитивне значення для судового процесу та відповідає вимогам законодавства Європейського Союзу, до якого Україна адаптує вітчизняне законодавство як майбутній член ЄС.

Проте, як зазначає С. Я. Фурса, правове значення участі експерта в галузі права в сучасному цивільному судочинстві зумовлює необхідність належного нормативного визначення його процесуального статусу. Водночас законодавче регулювання цього інституту характеризується окремими змістовними та термінологічними недоліками. Наприклад, на її переконання, із чим не можна не погодитися, дискусійними є положення ст. ст. 114 та 115 ЦПК України, які обмежують предмет висновку експерта в галузі права та закріплюють його виключно консультативне значення, не визнаючи такий висновок доказом і не встановлюючи його обов’язковості для суду. Подібний підхід, хоча й узгоджується з принципом самостійного застосування судом норм права, проте звужує можливості процесуального використання спеціальних правових знань, фактично обмежуючи значення відповідного висновку джерелом правової інформації, яку суд може враховувати під час формування власної правової позиції [145, с. 99].

Продовжуючи дослідження критеріїв розмежування процесуальної компетенції судового експерта та експерта в галузі права, окремої уваги потребують ситуації, у яких поставлене питання за своїм змістом одночасно

охоплює елементи спеціального дослідження та правової оцінки. Саме змішаний характер таких питань створює ризик виходу судового експерта за межі предмета експертизи та фактичного перенесення на нього функцій, що належать до компетенції суду.

Для усунення такого ризику доцільно застосовувати послідовний алгоритм змістового та функціонального розмежування питання на експертно-дослідницький і юридично-кваліфікаційний складники. Такий алгоритм полягає не лише у формальному переформулюванні поставленого питання, а й передусім у визначенні меж спеціального пізнання та недопущенні включення до предмета експертизи питань, вирішення яких потребує застосування і тлумачення норм права.

Для цього на першому етапі необхідно встановити змістове ядро питання та визначити характер знань, об'єктивно необхідних для надання на нього обґрунтованої відповіді. Якщо встановлення відповідних обставин потребує проведення спеціального дослідження із застосуванням знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла чи іншій сфері спеціальних знань, відповідна частина питання може бути віднесена до експертно-дослідницької. Головною ознакою цього є те, що необхідний результат досягається шляхом використання спеціальних методів, методик і дослідницьких процедур, а не шляхом правового тлумачення або юридичної кваліфікації встановлених обставин.

Другий етап передбачає виокремлення тих елементів питання, які спрямовані на встановлення фактичних характеристик об'єкта, явища або процесу. Ідеться, зокрема, про їх стан, властивості, механізм виникнення або перебігу, причинно-наслідкові зв'язки, кількісні чи якісні параметри та інші ознаки, встановлення яких потребує застосування спеціальних знань. Тому що саме такі обставини можуть становити безпосередній предмет експертного дослідження, оскільки експерт у цьому разі не надає їм правової оцінки, а встановлює фактичні дані, що надалі можуть бути використані судом під час доказування.

На третьому етапі необхідно виявити юридично-кваліфікаційний складник питання. Він має місце лише тоді, коли відповідь передбачає не лише встановлення

певної фактичної властивості, стану чи причинного зв'язку, а й співвіднесення отриманих результатів із нормою права, визначення їх відповідності юридично значущим ознакам, правову оцінку поведінки особи, встановлення наявності чи відсутності суб'єктивного права або юридичного обов'язку, правову кваліфікацію відповідних відносин чи інше вирішення питання права. Такий складник не може входити до предмета висновку судового експерта, оскільки ЦПК України унеможливлює постановлення перед експертом питань права.

Так, установлення змішаного характеру питання зумовлює необхідність наступного етапу – його змістового розмежування. Тому первинно сформульоване питання доцільно поділити на два функціонально пов'язані блоки. Перший блок має охоплювати виключно фактичні обставини, встановлення яких потребує спеціальних знань і може бути доручене експерту. Другий повинен стосуватися юридичної оцінки встановлених даних, їх співвіднесення з нормативними приписами та визначення правових наслідків, що належить до повноважень суду.

При цьому експертно-дослідницьке питання має бути сформульоване так, щоб результатом його вирішення було встановлення певного факту, властивості, стану, причинного зв'язку чи іншої фактичної характеристики без необхідності застосування норми права як критерію остаточного висновку. Натомість юридично-кваліфікаційний складник реалізується судом у процесі оцінки доказів шляхом співвіднесення встановлених експертом фактичних даних із відповідними нормами права, іншими доказами та обставинами справи.

Завершальним елементом алгоритму повинна бути перевірка сформульованого питання щодо недопустимого заміщення судової компетенції. Її сутність полягає в установленні того, чи не призводить відповідь експерта до фактичного вирішення питання, яке має бути самостійно вирішене судом у процесі правової кваліфікації спірних правовідносин та ухвалення рішення у справі. Якщо зміст відповіді експерта наперед визначатиме правовий висновок суду, питання потребує додаткового розмежування або переформулювання.

Так, запропонований алгоритм ґрунтується на послідовному визначенні характеру знань, необхідних для вирішення поставленого питання, виокремленні

його фактичного та нормативно-оцінного складників, їх функціональному розмежуванні та подальшій перевірці дотримання меж компетенції експерта і суду. Його застосування дає змогу зберегти за судовим експертом функцію спеціального дослідження та встановлення фактичних даних, що потребують спеціальних знань, а за судом – повноваження щодо їх правової оцінки, юридичної кваліфікації та визначення значення встановлених обставин для вирішення справи по суті.

Отже, судовий експерт, спеціаліст та експерт з питань права є самостійними учасниками цивільного процесу, діяльність яких не пов'язана з особистою юридичною заінтересованістю в результатах розгляду справи, однак відрізняється за метою, змістом, процесуальною формою та правовими наслідками. Судовий експерт здійснює спеціальне дослідження з метою встановлення, підтвердження або спростування фактичних обставин справи та за його результатами надає обґрунтований і об'єктивний висновок. Спеціаліст виконує допоміжну функцію, що полягає в наданні консультацій, роз'яснень і технічної допомоги під час вчинення процесуальних дій, тоді як експерт з питань права формулює консультативний науково-правовий висновок щодо змісту та застосування норм іноземного права, аналогії закону або аналогії права [5; 139].

Принципова відмінність між зазначеними учасниками полягає також у межах їхньої компетенції. Предметом судової експертизи та діяльності спеціаліста не можуть бути питання права, оскільки юридична кваліфікація спірних правовідносин належить до виключних повноважень суду [131]. При цьому спеціаліст безпосередньо не проводить дослідження обставин справи, а лише сприяє здійсненню окремих процесуальних дій. Відрізняються також порядок залучення цих осіб, обсяг їхніх процесуальних прав та обов'язків, а також характер відповідальності. Судовий експерт має ширший обсяг повноважень і попереджається про кримінальну відповідальність за свідомо неправдивий висновок та відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків. Лише висновок судового експерта має значення самостійного засобу доказування, тоді як консультації та роз'яснення спеціаліста, а також висновок експерта з питань права, мають допоміжний і рекомендаційний характер.

2.2. Судова експертиза як процесуальна форма отримання даних про обставини справи

Надзвичайно важливу роль в ухваленні судом обґрунтованого й законного рішення відіграє судова експертиза, яка є ефективним інструментом отримання судом достовірних і об'єктивних відомостей стосовно обставин справи [110].

У науковій літературі зазначається, що «судова експертиза – це оцінка експертом у межах своєї компетенції виявлених фактів, результатом діяльності є висновок експерта, що служить засобом доказування по справі на рівні з іншими видами доказів» [89].

Термін «експертиза» (examination (англ.)) означає «дослідження будь-якого питання обізнаною особою (експертом) з метою надання висновку» [35, с. 81].

Відповідно до п. 14 ст. 92 Конституції України, підстави призначення судової експертизи визначаються виключно законами України [59, с. 32].

Законодавство України про судову експертизу складається із Закону України «Про судову експертизу» та інших вітчизняних і міжнародних нормативно-правових актів, порядок застосування яких викладений у ч. 2 ст. 2 цього Закону [101].

Судова експертиза як правовий процесуальний документ регулюється відповідними нормами галузевих процесуальних кодексів.

Судова експертиза проводиться виключно судовим експертом, яким може бути особа, що відповідає вимогам, відповідно до Закону України «Про судову експертизу» та внесена до Державного реєстру атестованих судових експертів. Зокрема, експерт повинен мати вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, повинен пройти відповідну підготовку та отримати кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності та з окремих видів експертиз. Судовий експерт провадить свою діяльність на підставі свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта, виданого Міністерством юстиції України. Серед обмежень – не можуть залучатися як експерти особи, які мають судимість і є недієздатними [101].

Експерт залучається до участі в експертизі в приватному порядку учасником справи або призначається судом на підставі ухвали. Перед цим експерт попереджається про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок та приводиться до присяги. Експерт у процесі експертизи повинен здійснити повне дослідження наданих об'єктів і надати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок на поставлені питання ініціатору. Отримана в процесі дослідження об'єкта інформація оформляється висновком експерта [5].

Судово-експертну діяльність провадять в Україні переважно державні спеціалізовані установи, до яких належать: науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України; науково-дослідні установи судових експертиз, судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України; експертні служби Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України [2].

Судово-експертна діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних та судово-психіатричних експертиз, здійснюється виключно державними спеціалізованими установами [2].

У певних випадках і на певних умовах, передбачених Законом України «Про судові експертизи», експертизи також можуть проводити експерти, які не є працівниками державних спеціалізованих експертних установ. Крім того, за рішенням учасника процесу або суду, до проведення експертизи можуть залучатися, крім судових експертів, також інші фахівці з відповідних галузей знань [2].

У юридичній науці судова експертиза є «одним зі способів дослідження, за допомогою яких з'ясовуються об'єктивні обставини здійснення тих чи інших дій у конкретних справах» [21, с. 5]. Судова експертиза є самостійною процесуальною формою отримання необхідної інформації щодо підтвердження або спростування обставин справи через дослідження наявних речових доказів за допомогою спеціальних знань.

Як зауважила І. А. Волкова, «в обґрунтуванні юридичної відповідальності окремих фізичних та юридичних осіб судова експертиза відіграє важливу роль. Вона здійснюється на принципах законності, незалежності, об'єктивності та повноти дослідження» [21, с. 6].

Процесуальний порядок проведення експертизи в цивільному судочинстві передбачає можливість призначення судової експертизи як судом, так і шляхом залучення експерта учасником справи [5].

Експертне дослідження в судовій експертизі завжди проходить три етапи. Перший – усестороннє ознайомлення експерта з об'єктом дослідження і матеріалами, які його супроводжують. Другий етап передбачає осмислення експертом результатів, які він отримав під час дослідження об'єкта. І третій – експерт на підставі отриманих фактів формує свій умовивід, який оформляється висновком експерта.

Як небезпідставно зазначають В. Г. Гончаренко та ін., при здійсненні правосуддя велику допомогу суду надає судова експертиза [36, с. 5]. Вона є категорією складною, яка об'єднана однією загальною спрямованістю на досягнення певного результату [93, с. 13], та багатофакторною, що містить процесуальну дію і є дослідженням на основі спеціальних знань.

На думку І. П. Пиріга, експертиза завжди «пов'язана із широким спектром різних сфер діяльності людини й розуміється як дослідження, проведене на основі її професійних знань» [93, с. 15].

У статті 1 Закону України «Про судову експертизу» під судовою експертизою розуміється «дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду» [105].

У зв'язку з наведеним варто відзначити, що ця стаття є законодавчою новелою, в якій уперше в Україні на законодавчому рівні дано визначення поняттю «судова експертиза» та чітко визначено взаємозв'язок між гносеологічною (пізнавальною – на основі використання спеціальних знань) та процесуальною сторонами (призначається судом, або пов'язана з судовим процесом) [39, с. 5].

З урахуванням змісту цієї статті, В. Г. Гончаренко дав коментоване визначення, що таке судова експертиза. Під судовою експертизою він розуміє «процес дослідження матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває в процесуальному провадженні, і тому має доказове значення, кладе край суперечкам між процесуалістами та криміналістами щодо гносеологічного і процесуального аспектів визначення об'єкта та предмета судової експертизи» [38, с. 6].

Визначення поняття «судова експертиза» в Цивільному процесуальному кодексі України відсутнє. Проте зі змісту ч. 1 ст. 103 ЦПК можна зробити висновок, що під судовою експертизою в цивільному судочинстві законодавець розуміє процесуальну дію, яка вчиняється за сукупності певних умов: «для з'ясування обставин, що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання у сфері іншій, ніж право, без яких встановити відповідні обставини неможливо»[152] та коли «сторонами (стороною) не надані відповідні висновки експертів із цих самих питань або висновки експертів викликають сумніви щодо їх правильності» [152].

Відповідно до ч. 1 ст. 242 КПК України, судова експертиза є процесуальною дією, що «проводиться експертною установою, експертом або експертами, яких залучають сторони кримінального провадження або слідчий суддя за клопотанням сторони захисту у випадках та порядку, передбачених статтею 244 «Розгляд слідчим суддею клопотання про проведення експертизи» цього Кодексу, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання» [66]. Хоча це визначення за своїм формулюванням є більш стислим, ніж формулювання в ЦПК, проте, на нашу думку, воно повністю охопило суть і підстави призначення судової експертизи як такої.

Як слушно зауважив А. М. Тимчишин, у навчальній і науковій літературі, а також у практичній діяльності термін «судова експертиза» трактується набагато ширше та має декілька значень [135].

Одні науковці, даючи визначення поняттю «судова експертиза», пов'язують його з видом (родом) експертизи, яка призначена і проводиться. Зокрема, Н. В. Тутецька щодо цього заявляє, що «залежно від того, на якому аспекті судово-

експертної діяльності робиться акцент, під судовою експертизою розуміється інститут доказового й процесуального права, система процесуальних відносин, форма використання спеціальних знань…, процедура дослідження й оформлений за результатами її завершення докум6ент – висновок експерта» [139, с. 357].

Погоджуючись загалом з Н. В. Тутецькою щодо визначення поняття «судова експертиза», не розділяємо її думку щодо обов'язкової прив'язки цього визначення до аспекту судово-експертної діяльності, на якому акцентується [139, с. 357]. Оскільки, як показує дослідження, така прив'язка не несе належного юридичного навантаження, то, на наш погляд, важливим є погляд не лише на експертизу, яка проводиться, а й на предмет дослідження в ній, який завжди є різним залежно від виду (роду) судової експертизи.

В. Ю. Шепітько зазначає, що «судова експертиза – це процесуальна дія, яка полягає в дослідженні експертом за завданням слідчого або судді речових доказів та інших матеріалів з метою встановлення фактичних даних та обставин, що мають значення для правильного вирішення справи» [163, с. 257].

Водночас І. А. Волкова підтверджує, що судова експертиза – це дослідження будь-якого питання обізнаною особою-експертом [21, с. 5].

Зі свого боку, О. П. Снігерьов і С. О. Андренко запропонували під судовою експертизою розуміти «проведення особою, яка володіє спеціальними знаннями та має спеціальний процесуальний статус (є експертом), на підставі ухвали суду або уповноваженого органу (посадової особи), дослідження певних фактів і фактичних обставин справи з метою отримання нових фактичних даних у результаті проведеного дослідження та повідомлення відомостей, які мають значення для справи, що оформляється спеціальним документом – висновком експерта» [128, с. 236].

Зазначене кореспондується з позицією А. М. Тимчишина, який характеризує судову експертизу як процесуальну форму використання спеціальних знань у кримінальному провадженні, з огляду на комплекс уявлень про її предмет, завдання, об'єкти та методи досліджень [136].

Отже, судова експертиза є одним із важливих напрямів правової та суспільної наук, який за своїм змістом наділений комплексом питань, пов'язаних з виконанням процесуальних завдань щодо «встановлення наявності або відсутності обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи» [152].

Судова експертиза спирається на спеціальні знання з різних галузей науки й техніки, добір яких залежить від характеру поставлених завдань і досліджуваних об'єктів. Зокрема, у межах експертних досліджень застосовуються:

– природничі науки: хімія – для аналізу речовин, наркотичних засобів, вибухових речовин, фарб і мікрочастинок; фізика – у балістичних і трасологічних дослідженнях та під час з'ясування механізму утворення пошкоджень; біологія і генетика – для дослідження ДНК, крові, волосся та тканин; математика і статистика – для оцінювання ймовірностей та значущості збігів, зокрема під час інтерпретації результатів ДНК-досліджень [122];

– медичні та біологічні науки: медицина – у судово-медичному дослідженні трупів, тілесних ушкоджень і випадків отруєння; психіатрія – під час судово-психіатричного дослідження психічного стану особи; психологія – для вивчення її психологічного стану, впливу певних чинників і здатності сприймати, запам'ятовувати та відтворювати обставини [122];

– технічні науки й інформаційні технології: інженерія – у будівельно-технічних та автотехнічних дослідженнях; електроніка, телекомунікації та інформатика – під час дослідження мобільних пристроїв, систем відеоспостереження, електронних систем, цифрових слідів і відновлення даних [122];

– гуманітарні науки: лінгвістика – для аналізу текстів, зокрема на предмет ознак мови ворожнечі, та дослідження авторства тексту; мистецтвознавство – для оцінювання автентичності творів мистецтва; історія – для дослідження документів і старожитностей [122];

– криміналістика та юридичні знання: криміналістика розробляє і застосовує методи та засоби дослідження об'єктів, що можуть містити доказову інформацію.

Водночас правознавство не слід розглядати як основу експертного дослідження правових питань: знання законодавства потрібне для визначення процесуальних меж експертизи, але вирішення питань права належить до компетенції суду [122].

У контексті розмежування судової експертизи та інших форм експертної діяльності І. В. Пиріг акцентує на сукупності взаємопов'язаних ознак, які визначають її специфічну правову природу. До таких ознак належать насамперед процесуальна регламентованість підготовки матеріалів, призначення та проведення експертного дослідження, що передбачає нормативне закріплення прав і обов'язків експерта, суб'єкта призначення експертизи та інших учасників відповідного судочинства [93, с. 26]; використання спеціальних знань із різних галузей науки, техніки, мистецтва чи ремесла як необхідної інтелектуальної та методологічної основи дослідження [93, с. 26]; оформлення одержаних результатів у вигляді експертного висновку, якому процесуальне законодавство надає відповідне доказове значення [93, с. 26].

Крім того, І. В. Пиріг зауважує, із чим ми не можемо не погодитися, що перша і третя ознаки, які викладено вище, дійсно виокремлюють судову експертизу від інших, натомість друга ознака притаманна й іншим галузям дослідженням, оскільки спеціальні знання використовують на лише під час судового процесу, а й в інших сферах людської діяльності [93, с. 26].

Судова експертиза наділена подвійною природою: з одного боку, її призначення і проведення чітко регламентоване законом, а з іншого – її проведення передбачає науково-дослідницьку діяльність з використанням спеціальних знань, результати яких закріпляються у висновку експерта та надаються суду.

Будь-яка експертиза – це процес пізнання через взаємодію суб'єкта і об'єкта. А пізнання, за Рене Декартом, буде істинним лише тоді, коли буде достовірним [30].

Так, на підставі дослідження визначень судової експертизи, які були нами вище опрацьовані, зробимо спробу дати власне визначення цьому поняттю.

Судова експертиза – це комплекс наукових досліджень речових доказів, фактів і фактичних обставин (подій), які проводяться на підставі відповідних

процесуальних документів уповноваженою особою, що володіє спеціальними знаннями та має спеціальний процесуальний статус експерта, результати яких оформляються висновком експерта, з метою об'єктивного вирішення справи судом.

Судова експертиза є найефективнішим засобом збору доказів і процесом доказування в інформаційному плані. Тому в контексті нашого дослідження важливо з'ясувати та визначити її предмет. Адже, саме глибоке розуміння предмета судової експертизи як ознаки, яка визначає природу і джерела пізнання експерта, дає підстави сформулювати та зрозуміти завдання, які ставляться перед нею (судовою експертизою) [27, с. 52].

Предметом будь-якої науки є те, що нею вивчається, а також певний ракурс, під яким у ній розглядається (пізнається) об'єкт дослідження.

Доцільно розглянути наукові підходи до визначення предмета судової експертизи, сформовані у криміналістичній, експертній і процесуальній літературі. Дискусія щодо цього поняття активно розвивається щонайменше з 1960-х років [118].

Як засвідчили результати дослідження, одні вчені вважають, що предметом судової експертизи є фактичні дані (обставини справи), які досліджуються і встановлюються в цивільному, адміністративному, кримінальному та конституційному судочинствах, а інші – що предметом судової експертизи є встановлення фактів, тобто фактичних даних [169, с. 199].

Наприклад, М. Г. Щербаковський уважає, що «вирішення питання про предметну сферу судової експертизи як галузі практичної експертної діяльності має суттєве значення в аспекті з'ясування суті виконуваних експертних завдань, зв'язку з об'єктами експертизи, компетенцією експерта» [169, с. 190]. Також він додатково звертає увагу на те, із чим важко не погодитися, що предмет судової експертизи є однією з найважливіших категорій у теорії не тільки судових експертиз, а й процесуального права [169, с. 119], і зміст його розкривається через теорію доказів, яка синтезує фактичні дані (зміст) та джерела відомостей про факти (процесуальний складник), які отримані під час розслідування у справі та

встановлені на основі спеціальних знань. А ці фактичні дані визначаються за допомогою судової експертизи у справі [169, с. 119].

Н. А. Буличева, Г. Г. Мумінова-Савінова, Ф. Ф. Бутинець, В. С. Рудницький, та інші «прив'язують» предмет до типу експертизи [135, с. 81–82].

На думку А. М. Тимчишина, сутність предмета судової експертизи полягає в тому, що його становлять фактичні дані та обставини кримінального провадження, які визначаються шляхом застосування спеціальних знань, що «спрацьовують як механізм, завдяки якому одержують докази» [136].

Однак у науковим дослідженнях висловлено дещо іншу думку, відповідно до якої термін «фактичні дані» не можна включати у визначення предмета експертизи, оскільки, як він уважає, вони утворюють не предмет, а лише її результат. Оскільки предметом судової експертизи можна вважати лише той факт, який реально міг статися або стався в минулому і міг існувати чи існує зараз, а також закономірності, зв'язки, відносини, які зумовлюють цей факт [169, с. 199–200].

В. В. Топчій уважає, що питання предмета експертизи вирішується через її завдання [137].

Також у межах наукового дискурсу висловлюється думка про те, що предметом експертного дослідження є «відбите в матеріальній обстановці події і виділене в результаті аналізу об'єкта інформаційне поле, досліджуване із застосуванням спеціальних знань для вирішення конкретного експертного завдання». Під інформаційним полем розуміються різні властивості об'єктів дослідження [169, с. 199–200].

О. М. Полупанов та деякі інші вчені розглядають предмет судової експертизи з позиції двох рівнів – предмета, який стосується виду (роду) експертизи, і предмета конкретної судової експертизи. Під предметом певного виду судової експертизи автор розуміє сукупність усіх фактичних даних, які можуть бути встановлені на етапі її проведення. Натомість під предметом конкретної експертизи уявляють фактичні дані, які необхідно встановити щодо конкретних обставин із застосуванням спеціальних знань під час проведення судової експертизи [97, с. 73]. Як влучно стверджує О. М. Полупанов, «предмет конкретної судової експертизи

співвідноситься із предметом роду (виду) судової експертизи, як особливе і загальне, частина і ціле. Питання, що виносяться у конкретній експертизі, не можуть виходити за межі предмета виду експертизи» [97, с. 73].

Так, ми можемо дійти висновку, що доктринальна наука розділяє учених на декілька груп відповідно до їхніх наукових поглядів на розуміння предмета судової експертизи.

До першої групи – а в науковій літературі переважає саме ця позиція – можна зарахувати таких учених, як Б. В. Романюк, В. К. Стринжу та інші, які предмет судової експертизи ототожнюють із завданнями, поставленими перед експертом, або з питаннями, винесеними на його вирішення, тобто «сходяться на думці, що предмет судової експертизи збігається із завданнями, які стоять перед експертом, або питаннями, що виносяться на його вирішення» [112, с. 130; 169 с. 200].

Зокрема, В. К. Стринжа вважає, що предмет судової експертизи визначається об’єктами, завданнями, які вимагають рішення, та умовами (методами) дослідження. За цієї триєдиної основи, на їхню думку, і визначається предмет роду судової експертизи, де мета замінюється поняттям «експертне завдання», а умови – відомостями про експертні методики і методи, що використовуються під час дослідження об’єктів експертизи [168, с. 200].

Проте активно опонує їм відомий український учений М. Г. Щербаківський, який зазначає, що «критично осмислюючи позицію зазначених учених, необхідно підкреслити, що з погляду будь-якого пізнавального процесу предметом дослідження є не питання, що стоять перед суб’єктом, а конкретні обставини, які дозволяють отримати шукану інформацію. Питання лише конкретизують предмет дослідження, зумовлюють його цільову спрямованість. Предмет експертизи існує об’єктивно і не залежить від наявності або відсутності завдання слідчого (суду) або поставленого питання. Отже, ми не можемо погодитися з тим, що предметом судової експертизи вважаються питання, оскільки вони іноді можуть бути сформульовані неточно або нечітко, неправильно, проте експертиза в той же час не буде безпредметною. Крім того, достатньо часто експерту ставляться

взаємопов’язані питання, коли відповідь на один з яких виключає друге, однак предмет експертизи не змінюється» [169, с. 200].

Однак ми, як і М. Г. Щербаковський, критично ставимося до такої думки, оскільки ототожнювати предмет експертизи із завданням буде неправильно, оскільки предмет – це те, на що направлено дослідження в процесі експертизи, а завдання – це цілі, які ставляться перед експертизою, але водночас погоджуємося, що предмет судової експертизи нерозривно пов’язаний з тими питаннями, які ставляться експерту для вирішення, проте і його не можна ототожнювати з предметом.

Друга група учених, до яких входить відомий український дослідник М. Я. Сегай, ототожнює предмет судової експертизи з об’єктами дослідження (речовими доказами), які досліджуються під час її проведення [169, с. 200].

Проте з такою позицією не погоджується М. Г. Щербаковський, який небезпідставно зауважує, що в такому разі має місце стирання граней між об’єктом дослідження і предметом пізнання – змішується поняття об’єкта дослідження з поняттям речових доказів. Оскільки предметом експертного пізнання є інформація (обставини, факти), яку отримує експерт у процесі наукового дослідження речових доказів (властивостей об’єктів дослідження), а об’єкти дослідження, як матеріальні носії інформації, є лише джерелами «фактичних даних, що лежать в основі висновку експерта» [169, с. 200].

Третя група учених дійшла висновку, що предметом експертизи є «інформація про факти та обставини розслідуваної події» [169, с. 200].

Як показує наше дослідження, у юридичній літературі наразі немає єдиного визначення предмета судової експертизи. А специфіка судової експертизи полягає в тому, що, на відміну від інших споріднених процесуальних інститутів, предмет експертного дослідження не є універсальним, а визначається видом експертизи та обставинами конкретної справи. Тобто, перефразовуючи В. Д. Понікарова, який детально досліджував особливості призначення і проведення судово-бухгалтерської експертизи, можна вказати, що предмет експертизи завжди

визначається конкретними поставленими завданнями і змістом питань, які він вирішує [21, с. 17; 98].

Для наочного ілюстрування розглянемо особливості предмета судової експертизи на прикладі судово-бухгалтерської та судово-медичної експертиз. Як показують дослідження, предметом судово-економічної експертизи є питання, які виникають у правоохоронних органів та суду щодо фінансових операцій, вирішення яких потребують спеціальних економічних знань [21, с. 104]. Натомість предметом судово-медичної експертизи є дослідження матеріальних об'єктів, що містять інформацію про обставини справи, з метою вирішення питань, які виникають у суду і правоохоронних органів, шляхом використання медичних та біологічних знань для аналізу тілесних ушкоджень, причин смерті, психічного стану осіб, а також речових доказів біологічного походження тощо [46]. І якщо в судово-економічній експертизі об'єктами дослідження є фінансові-бухгалтерські та податкового обліку – документи, то в судово-медичній експертизі об'єктами дослідження є живі особи (підозрювані, потерпілі, свідки), трупи та сліди біологічного походження (волосся, кров, сперма, шкіра тощо). Єдине, що об'єднує ці дві експертизи – те, що об'єктом дослідження є також відомості, які містяться в матеріалах провадження (справи). Також характерним для різного виду експертиз є питання, які ставляться для їх вирішення. А з огляду на застосування конкретних спеціальних знань, певну судову експертизу виокремлюють у самостійний блок судових експертиз [38, с. 102].

У вузькому розумінні, під предметом судової експертизи, як правило, розуміють певні фактичні відомості, тобто обставини, факти, які підлягають дослідженню в процесі розслідування справи.

Аналізуючи думки науковців щодо предмета судової експертизи, можна дійти висновку, що експертна діяльність у цій частині розглядається виключно як об'єкт пізнання, тобто науковці ототожнюють практичну діяльність з наукою, що її забезпечує. Натомість об'єктами досліджень у цивільній, кримінальній, адміністративній справах є речові докази за відкритим у них провадженням, що зумовлює назву експертиз – судові.

Як демонструє наше дослідження, найбільш влучне визначення предмета судової експертизи дано в «Енциклопедії судової експертизи», де записано, що «предмет судової експертизи – це фактичні дані (факти, обставини), які встановлюються на підставі спеціальних знань і дослідження матеріалів кримінальної або цивільної справи. Предмет судової експертизи визначається об'єктом експертного дослідження питаннями слідчого (суду)» [40, с. 125].

Варто зазначити, що будь-яка експертиза становить собою процес пізнання, під час якого проходить взаємодія між суб'єктом і об'єктом. Під суб'єктами, які пізнають і змінюють матеріальний світ, у цьому разі розуміється або окрема група осіб (експертів-фахівців), або окремі особи (експерти).

Група вчених, таких як Л. В. Гуцаленко, Л. Г. Михальчишина, В. М. Сидорчук та І. Г. Пентюк, які докладно дослідили загальну організацію судової експертизи, характеризують суб'єкт судової експертизи як «особу або організацію, які є носіями певних прав і обов'язків та яких наділено правом на здійснення конкретного виду діяльності» [27, с. 34]. На їхнє переконання, із чим не можна не погодитися, у будь-якому процесі суб'єкт є активною особою, яка призначена створювати певні умови, регулювати перебіг процесу, в якому вона бере активну участь, та впливати на взаємовідносини в межах цього процесу [21, с. 34-35].

У судовій експертизі прийнято розрізняти два види суб'єктів: а) які в силу свої службових повноважень наділені правом призначати експертизи, шляхом винесення відповідних процесуальних документів (постанов чи ухвала про призначення експертизи) та б) які уповноважені проводити експертне дослідження і надавати експертний висновок з поставлених уповноваженим органом питань.

Натомість об'єктом називається те, на що направлена практична чи пізнавальна діяльність. Тому що, як правильно зауважив В. Д. Юрчишин, будь-яке експертне дослідження завжди містить виявлення, аналіз та оцінку ознак об'єкта [179].

Так, учені-філософи здебільшого дотримуються сталої позиції щодо розуміння філософських категорій «суб'єкт» і «об'єкт». Під суб'єктом філософська

наука розуміє носія діяльності, що пізнає світ навколо себе. Такими носіями може бути людина, людство, група осіб, суспільство тощо. А під об'єктом філософська наука розуміє все те, що протистоїть суб'єкту, – що пізнається, вивчається або змінюється внаслідок діянь суб'єкта, і вважає, що об'єктом можуть бути не лише предмети матеріального світу, а й результати розумової діяльності людини. Однак предмети матеріального світу, речі та явища існують лише поза нашою свідомістю та незалежно від нас. А щоб стати об'єктом пізнання, предмети матеріального світу повинні потрапити до сфер пізнавальної або практичної діяльності суб'єкта. І лише в такому разі процес взаємодії об'єкта і суб'єкта може привести до отримання нового істинного знання, який так необхідний для кінцевого результату експерта.

Проблема взаємодії цих двох категорій – суб'єкта і об'єкта – є однією із центральних у теорії пізнання. Тому що з'ясування їх сутності, розкриття їх реального змісту дає змогу глибше та якісніше зрозуміти процес появи та формування пізнавальних образів, зв'язок між раціональними й чутливими моментами у процесі пізнання, суб'єктивну та об'єктивну діалектику тощо.

З огляду на викладене, доктринальна наука розмежовує предмет судової експертизи від об'єкта судової експертизи так: під предметом судової експертизи розуміють ті конкретні питання, які підлягають вирішенню в процесі проведення судової експертизи, а під об'єктом експертизи – матеріальні носії, які досліджується експертом під час її виконання.

З огляду на вищевикладене, дамо власне визначення предмету експертизи. Отже, предметом судової експертизи є пізнання (вивчення) експертом об'єктів дослідження (речових доказів) за допомогою спеціальних знань та з урахуванням матеріалів справи.

Різним також є погляд правників на завдання, які ставляться перед судовою експертизою. Як свідчить наше дослідження, необхідно розрізняти завдання, які ставляться перед інститутом судової експертизи і завданнями, які ставляться перед конкретною судовою експертизою. Здавалося б з першого погляду, що ці два поняття дуже схожі. Проте насправді вони достатньо різні. Науковий інститут судової експертизи – це напрям наукової діяльності, водночас судова експертиза –

це процесуальна діяльність або процесуальна форма, направлена на отримання достовірних даних щодо певних фактів та фактичних обставин. А всяка експертиза – це окремий, лише їй властивий процес пізнання. Отже, завдання інституту судової експертизи за своєю суттю буде ширшим від певного типу судової експертизи і буде відрізнятися за завданнями у співвідношенні як загальне до одиничного (конкретного) [172, с. 7].

У психології під поняттям «завдання» визначається проблемна ситуація, яка має бути вирішена, а також правила її перетворення [172, с. 7].

Однак ні в Законі України «Про судову експертизу», ні в Інструкції «Про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень» не закріплені завдання, які ставляться перед судовою експертизою [101].

Проте в доктринальній науці щодо цього існує позиція, відповідно до якої основним (загальним) завданням судової експертизи як наукового інституту є надання теоретичної і практичної допомоги суду, детективам, слідчим, органу дізнання, а також зацікавленій стороні у вирішенні питань, що потребують спеціальних знань у певній галузі мистецтва, науки, ремесла, техніки тощо. Судова експертиза допомагає встановити події, факти та фактичні дані, які мають значення для вирішення справи, шляхом дослідження матеріальних об’єктів, явищ і процесів.

Натомість завдання конкретної експертизи є вужчими, але більш деталізованими. Вони нерозривно пов’язані з тими умовами – матеріалами й вихідними даними – та питаннями, які на вирішення експерту ставляться ініціатором проведення експертизи. Реалізація цього завдання здійснюється через розроблені для цього виду (роду, типу) експертизи методи і методики. Наприклад, головним завданням почеркознавчої експертизи є «ідентифікація виконання рукописного тексту, обмежених за обсягом рукописних записів (буквених та цифрованих) і підпису. Цією експертизою вирішуються і деякі неідентифікаційні завдання (установлення факту виконання рукопису в незвичайних умовах або в незвичайному стані виконавця, навмисно зміненим почерком, з наслідуванням

(імітацією) почерку іншої особи, визначення статі виконавця , а також належності його до певної групи за віком тощо» [27, с. 15–16].

Зовсім інші завдання виконуються, наприклад, авторознавчою експертизою. Нею, зокрема, «вирішуються завдання (щодо ототожнення особи автора тексту), а також неідентифікаційні завдання (діагностичні) про умови складання тексту, факт викривлення ознак писемного мовлення тощо, класифікаційні завдання про місце формування мовленнєвих навичок, рідну мову, освіту автора документа» [27, с. 16].

В. Г. Щербаковський завдання, які ставляться перед певною експертизою, поділяє на основні класи та «відповідні види за кінцевою метою дослідження: 1) установлення властивостей окремих об’єктів, що є підставою вирішення ідентифікаційних і діагностичних завдань; 2) установлення характеристик процесу (механізму) взаємодії декількох об’єктів як основа рішення ситуаційних завдань» [172, с. 7].

Б. В. Романюк, Т. В. Варфоломеєва та Г. М. Надгорний дотримуються думки, що завдання, які ставляться на вирішення судовому експерту, нерозривно пов’язані з предметом судової експертизи [181, с. 157]. Проте їм опонує І. В. Яценко, із чим не можна не погодитися, який уважає, що предмет судової експертизи існує об’єктивно, незалежно від завдання, які ставляться перед експертом [181, с. 157]. Дійсно, завдання, які ставляться перед судовим експертом за своєю сутністю можуть бути різними, як і предмет дослідження, який є завжди різним і об’єктивно-незалежним.

Інший відомий спеціаліст у сфері судової експертизи О. М. Полупанов виділяє у завданні, яке ставляться перед експертизою, мету й умови завдання. При цьому «мету завдання» він уважає похідною, оскільки вона визначається предметом доказування та обставинами конкретної справи. З огляду на це, він доходить висновку, що на цій підставі завдання судової експертизи поділяються на ідентифікаційні і діагностичні та інколи на класифікаційні та ситуаційні [97, с. 73–74]. Також О. М. Полупанов на прикладі дактилоскопічної експертизи доступно роз’яснює свою позицію щодо відмінності між питаннями експертизи і завданням експертизи. За цим роз’ясненням ототожнення експертом особи, яка залишила слід,

буде завданням цієї експертизи, а чи залишив цей слід Петров, буде питанням цієї експертизи.

Отже, проаналізувавши різні позиції (думки) стосовно завдань, які ставляться перед судовою експертизою, ми дійшли висновку, що їх можна розділити на загальні, які ставляться перед інститутом судової експертизи, і спеціальні (окремі), які ставляться на виконання певною (конкретною) судовою експертизою.

До загальних завдань, на наше переконання, належать ті, які закріплені в Конституції України, у законах Верховної Ради України (Законі України «Про судову експертизу», у процесуальних кодексах України тощо), в указах Президентах України, в постановах Уряду України та міжнародних правових актах, які ратифіковані Верховною Радою України.

Водночас спеціальні завдання, які ставляться перед конкретною експертизою залежно від мети дослідження і способу реалізації, розрізняють: допоміжні та основні – за значенням; загальні та окремі – за своїм обсягом; стандартні й нестандартні (евристичні) – за способом рішення; кінцеві та проміжні – за послідовністю рішення; прості, складні, підвищеної складності та надскладні – за ступенем складності; загальні завдання відповідно до роду експертизи, типові завдання відповідно до виду експертизи, конкретні завдання для певної експертизи – за ступенем спільності тощо [172, с. 7]. «На цій підставі правниками запропоновано виокремлювати такі класи (види) типових завдань як: ідентифікаційні, діагностичні, ситуаційні, класифікаційні, атрибутивні, реставраційні, інтеграційні, реституційні, прогностичні, ретроспективні, обстановочні, причинно-динамічні, просторово-часові, каузальні, фактологічні, оціночні, юридичні, нормативно-технічні» [170, с. 88–90]. Якщо узагальнити завдання, які ставляться перед судової експертизою як науковим інститутом і судовою експертизою, в якій висновок експерта є засобом доказування, то завдання, які виконуються ними, можна поділити на три види: ідентифікаційні, діагностичні та експертні.

Отже, судова експертиза – це нормативно-врегульована процесуальна форма застосування спеціальних знань, яка призначається для встановлення фактичних

даних про обставини цивільної справи, пізнання яких виходить за межі загальноправової компетенції суду та потребує проведення спеціального дослідження. Сутність судової експертизи не зводиться лише до технічного використання знань експерта. Експертне дослідження здійснюється в межах визначеної законом процедури, із дотриманням установлених вимог щодо підстав призначення експертизи, формулювання питань, надання об'єктів і матеріалів, правового статусу експерта та процесуального оформлення отриманих результатів. І лише поєднання спеціального пізнання з процесуальною регламентацією надає відомостям, одержаним унаслідок експертизи, юридичного значення в частині доказування.

Особливістю судової експертизи є те, що фактичні дані про обставини справи формуються не шляхом безпосереднього сприйняття експертом події, яка є предметом судового розгляду, а внаслідок науково обґрунтованого дослідження матеріальних об'єктів, документів, цифрових даних, процесів або інших носіїв інформації. Тому достовірність результату експертизи залежить від належності й достатності вихідних матеріалів, правильності обраної методики, повноти проведеного дослідження, логічної узгодженості його перебігу та обґрунтованості сформульованих висновків. Водночас експерт не здійснює правової кваліфікації спірних відносин і не підміняє суд у вирішенні справи, а надає спеціально-пізнавальну основу, необхідну для встановлення обставин, які мають юридичне значення.

2.3. Призначення та проведення судової експертизи як передумова формування висновку експерта

Проблематика призначення та проведення судової експертизи є достатньо багатогранною та специфічною. Як показує практика, вона потребує постійного вивчення та вдосконалення. При цьому науковий підхід до її вирішення повинен формуватися, виходячи з формулювання загальних вимог і принципів вітчизняного судочинства та з урахуванням позитивного досвіду зарубіжних законодавств.

Забезпечення ефективного механізму підготовки матеріалів, призначення і проведення судових експертиз дає змогу повною мірою використати всі потенційні можливості процесуального законодавства та спеціальних знань для використання в суді висновку експерта як засобу доказування.

Як зауважила Ж. В. Васильєва-Шаламова, що питання призначення та проведення судових експертиз є одним із найважливіших у цивільному процесі, оскільки від правильного його вирішення «залежить можливість та ефективність використання спеціальних знань у формі експертизи в цивільному процесі» [15].

Порядок призначення та проведення судових експертиз чітко окреслений у Законі України «Про судову експертизу», у процесуальних кодексах України, в Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, а також іншими нормативно-правовими актами, які регламентують питання, що стосуються судової експертизи [21, с. 37; 87; 101].

Аналіз доктринальної літератури із цього питання дає змогу зробити висновок, що регламентований законом порядок призначення та проведення судової експертизи передбачає вирішення п’яти ключових питань [15], які стосуються: а) процесуального порядку (підстав) призначення судової експертизи в цивільному процесі; б) особливостей підготовки матеріалів для проведення судової експертизи в цивільному процесі; в) порядку залучення експерта для проведення експертизи; г) організації проведення судової експертизи в цивільному процесі; д) закріплення результатів та аргументації у висновку експерта [15].

Кожне із цих питань за своєю сутністю є автономним і може бути розглянуте окремо від інших, але насправді вони тісно пов’язані між собою і становлять інтерес для експертизи лише тоді, коли вони вирішені в комплексі і є єдиним цілим. Узагалі варто визначити, що без одного з них експертиза не зможе бути якісно реалізованою.

Призначення експертизи – це процесуальна дія, яка реалізується відповідно до визначених процесуальним судочинством підстав і умов.

Порядок призначення і проведення експертиз установлюється галузевими процесуальними кодексами.

Підставами до призначення судової експертизи є відповідні процесуальні документи, які готуються і надаються експерту учасниками справи або судом. До таких документів слід зарахувати клопотання учасника чи учасників справи та ухвалу суду про призначення експертизи, якщо експертиза призначається в межах судового процесу, або письмовий запит чи заява про проведення експертизи, якщо фізична чи юридична особа звертається безпосередньо до експертної установи або до приватного експерта поза межами судового процесу. Також до останньої категорії документів варто уналежнити договір про надання послуг у разі звернення учасника справи до недержавної установи або приватного експерта для проведення приватної експертизи.

У цивільному процесі призначення судової експертизи віднесено на розсуд суду, окрім випадків, коли призначення судової експертизи є обов'язковим.

Відповідно до приписів ст. 105 ЦПК України, суд зобов'язаний призначити експертизи у випадку, коли клопотання про це заявлено з обох сторін, а також коли необхідно встановити: «1) характер і ступінь ушкодження, 2) психічний стан особи, 3) вік особи, якщо про це немає відповідних документів і неможливо їх отримати» [152].

Для ухвалення об'єктивного рішення у справі суд може призначити первинну експертизу, а також додаткову, повторну (ч. 2 ст. 103 ЦПК), комплексну (ст. 112 ЦПК) та комісійну (ст. 111 ЦПК) експертизи [162, с. 56, 59].

При призначенні судової експертизи експерт і експертна установа обирається сторонами самостійно, за взаємною згодою. Однак у випадку, коли такої згоди досягнуто не було, суд сам ухвалює рішення щодо визначення експерта і експертної установи, яка буде проводити експертизу.

Первинною є експертиза, у межах якої відповідний об'єкт уперше піддається експертному дослідженню.

Додаткова експертиза призначається після дослідження судом висновку первинної експертизи, якщо встановлено, що його неповноту або неясність неможливо усунути шляхом надання експертом усних роз'яснень. Неповним слід уважати висновок, у якому експерт дослідив не всі надані йому об'єкти або не

сформулював вичерпних відповідей на поставлені питання. Неясність висновку має місце тоді, коли його зміст викладено нечітко, допускає неоднозначне тлумачення або характеризується недостатньою конкретністю. Але у випадку, коли необхідне роз'яснення або аргументація змісту висновку експерта, додаткова експертиза не призначається, а викликається експерт у судове засідання, де допитується щодо цього. Як правило, суд призначає експертизу в тій же експертній установі, де проводилася первинна експертиза [41, с. 40].

В ухвалі про призначення додаткової експертизи суд повинен зазначити, які саме положення первинного висновку є неповними чи неясними, а також з'ясувати обставини, що зумовлюють необхідність доповнення або розширення експертного дослідження.

Процесуальним законом передбачено дві підстави для призначення судом повторної експертизи, а саме: якщо висновок експерта суперечить іншим матеріалам справи або викликає сумніви в його правильності [100].

Повторною є експертиза, яка проводиться при обґрунтованій незгоді з висновком первинної експертизи. Повторна експертиза призначається для дослідження тих же об'єктів, що і в первинній експертизі, і з тих же питань, які в ній вже досліджувалися. Вона призначається у випадку, коли є обґрунтовані сумніви щодо достовірності викладених у висновку результатів проведеної експертизи, а також якщо є порушення порядку призначення експертизи. І якщо таке рішення про призначення експертизи судом буде постановлено, то в резолютивній частині ухвали суду обов'язково повинно вказуватися, що «ця експертиза є повторною, наводяться питання, поставлені на вирішення первинної експертизи й отримані в результаті її проведення висновки» [41, с. 118].

Отже, вибір між додатковою та повторною експертизою має здійснюватися з урахуванням характеру виявлених недоліків: додаткова експертиза спрямована на усунення неповноти або неясності висновку, тоді як повторна – на перевірку його правильності та обґрунтованості.

Комплексна експертиза призначається за необхідності вирішити одне комплексне питання або завдання і проводиться за участі декількох, але не менше

двох експертів, які мають різні спеціалізації або різні напрями в межах однієї галузі знань. У висновку комплексної експертизи зазначається, які дослідження і в якому обсязі провів кожний з експертів, які факти і яких висновків кожний із них дійшов. Експерти, які брали участь у комплексній експертизі, підписують лише ту частину висновку експерта, де вони описали свої дослідження, і саме за цю частину дослідження вони несуть відповідальність. Комплексна експертиза – це так звана експертиза парної наукової співпраці [41, с. 78], коли знання одного дослідника доповнюються знаннями іншого, що суттєво «розширює можливості експертизи» [41, с. 78; 162, с. 59].

Аналогічно, не менш ніж двома експертами, але лише одного напряму знань, проводиться комісійна експертиза. І якщо за результатами дослідження позиції експертів збігаються, то вони підписують висновок експерта. Але у випадку, коли позиції експертів у комісійній експертизі не збігаються, тоді той експерт, який не погоджується з висновком інших, складає окремий висновок, у якому викладає свою позицію з питань, що викликали розбіжності з іншими експертами [152].

Якщо експертиза призначається судом, то суд з урахуванням думки учасників справи визначається з матеріалами, які мають бути направлені на експертизу, та з питаннями, які підлягають вирішенню у процесі експертного дослідження [152].

Ч. ч. 4–6 ст. 103 ЦПК України закріплюють порядок визначення питань, що надаються на вирішення експерта. Їх формулює суд, водночас учасники справи вправі запропонувати питання, відповіді на які, на їхню думку, потребують спеціальних знань. Якщо суд відхиляє запропоновані питання або змінює їх, він має навести мотиви такого рішення. Питання до експерта та його відповіді повинні залишатися в межах спеціальних знань експерта [117; 152].

Судова експертиза може проводиться як в приміщенні суду, так і поза судом, в експертній установі, яку визначено для проведення експертизи, «якщо це потрібно у зв’язку з характером досліджень або якщо об’єкт досліджень неможливо доставити до суду» [109].

Отже, призначення судової експертизи здійснюється з дотриманням спеціального правового порядку визначеного цивільним процесуальним

законодавством. Цей спеціальний правовий порядок характеризується наявністю та дотриманням певної процесуальної форми. І ця форма стосується не лише призначення експертизи, а й отримання та підготовки для неї зразків порівняльних матеріалів. Зокрема, у визначенні про призначення експертизи суд може зобов'язати надати порівняльні зразки, якщо це необхідно для проведення експертного дослідження. Також, якщо такі зразки є в розпорядженні сторін процесу чи інших осіб, суд може зобов'язати їх добровільно надати їх суду. А в разі відмови, то за клопотанням ініціатора проведення експертизи суд може винести ухвалу про примусове витребування зразків. Наприклад, через вилучення чи обстеження майна. А взагалі, підготовка і надання порівняльних зразків для експертного дослідження покладається на учасників процесу. Однак тут, як показує практика, виникають певні труднощі, особливо з відповідачем, який не зацікавлений у вирішенні справи не на його користь. А тому він, як правило, не завжди проявляє ініціативу про надання порівняльних зразків суду. Проблемою є також випадки, коли ініціатор призначення судової експертизи не користується правовою допомогою фахівців, а сам також не володіє достатніми криміналістичними знаннями, необхідними для правильного добору порівняльних зразків. Водночас суддя не може проявити в цьому ініціативу або підказати, щоб не допустити порушення принципів змагальності та диспозитивності.

За необхідності суд заслуховує призначених ним експертів щодо питань, пов'язаних з призначенням експертизи. Зокрема, суд вирішує питання про витребування відповідних матеріалів за правилами, передбаченими ЦПК [152].

У випадку, коли суд скасовує ухвалу про призначення експертизи, експерт об'єкти дослідження, що використовувалися для проведення експертизи, зобов'язаний негайно повернути суду [152].

Після того як суд визначився з об'єктами, які підлягають дослідженню в процесі судової експертизи, з питаннями, які потребують вирішення під час експертизи, з експертом та установою, які будуть проводити експертизу, а також після винесення ухвали про призначення експертизи, матеріали разом з ухвалою надсилаються відповідному експерту або експертній установі для виконання.

Отримавши ухвалу суду про призначення судової експерти та об’єкти дослідження, керівник експертної установи або його заступник перевіряють їх на відповідність вимогам законодавства, яке регулює питання призначення і проведення експертиз та визначається з експертом або експертами, які будуть проводити експертизу, і дає їм на це письмове доручення у вигляді завдання. Водночас за дорученням суду роз’яснюють експерту або експертам їхні права і обов’язки, а також попереджає їх під підпис про кримінальну відповідальність за відмову від надання висновку і за дачу завідомо неправдивого висновку.

У завданні експерту чи експертам керівником експертної установи або його заступником установлюються строки, необхідні для проведення експертизи.

У випадку, коли експерт після ознайомлення з матеріалами, переданими судом для проведення експертизи, виявив, що йому необхідні додаткові матеріали, без яких він не може отримати об’єктивні дані під час проведення експертизи, то він складає відповідне клопотання встановленої форми на ім’я суду. З дня направлення клопотання виконання експертизи призупиняється до отримання додаткових матеріалів або до моменти відмови судом у задоволення клопотання. Експерту забороняється самостійно збирати матеріали, які підлягають дослідженню.

Керівник експертної установи або його заступник надають виконавцям експертизи методичну та наукову допомогу, здійснюють постійний контроль за строками і якістю проведення експертизи, а після її закінчення – перевіряють повноту дослідження, обґрунтованість висновку та правильність його оформлення.

У разі задіяння експертною установою позаштатного експерта для проведення судової експертизи, керівництво установи складає відповідну довідку про виконання ним експертизи та витрачений на це час [21, с. 41].

За відсутності клопотання про надання додаткових матеріалів експерт розпочинає проведення експертизи.

У цивільному процесі при проведенні судової експертизи присутніми можуть бути судді та учасники судової справи, якщо експертне дослідження проводиться поза межами судової зали.

Доцільно зауважити, що судово-експертна діяльність може здійснюватися також на підприємницьких засадах на підставі спеціального дозволу (ліцензії) або громадянами за разовими договорами. Видача ліцензій та атестація судових експертів серед працівників підприємницьких структур та громадян здійснюється Міністерством юстиції України або Міністерством охорони здоров'я відповідно до їх повноважень та встановленого порядку Кабінетом Міністрів України [27, с. 34].

Залежно від предмета експертизи, об'єктів вивчення в процесі її проведення, а також завдань, які ставляться перед судовою експертизою, як і в кожному науковому дослідженні, під час експертного дослідження застосовуються окремі методичні прийоми та спеціальні методики. Метод – це спосіб пізнання, дослідження об'єктів, явищ, а також прийом, спосіб, алгоритм або характер діяльності [27, с. 54]. Під загальнонауковими методами розуміють сукупність категорій і принципів загальнонаукової теорії пізнання та матеріалістичної діалектики [27, с. 54]. Методичними прийомами, які використовують під час проведення судової експертизи, є: аналіз і синтез; абстрагування і конкретизація; аналогія і моделювання; індукція і дедукція; класифікація і систематизація; порівняння; системний і функціональний аналізи тощо. Метод аналізу і синтезу передбачає розділення об'єкта дослідження на частини, окремий аналіз і подальше їх узагальнення. Метод індукції передбачає рух від загального до часткового, а метод дедукції навпаки – від часткового до загального. Метод класифікації і систематизації передбачає поділ об'єктів дослідження за певними ознаками, а методичний прийом порівняння передбачає порядок зіставлення об'єктів з метою виявлення спільних і відмінних ознак. Методичний прийом абстрагування та узагальнення передбачає виокремлення суттєвих властивостей об'єкта й формулювання загальних висновків [27, с. 54]. Серед методик, які розроблені для експертної практики, можна назвати такі: методику встановлення справжності підписів або документів, методику визначення вартості майна, методику дослідження пошкоджень транспортних засобів та ін. Яку вибрати для тієї чи іншої експертизи, визначає сам експерт.

У випадку, коли матеріали, які були надані експерту за його клопотанням, виявилися неякісними або надійшли експерту в незадовільному стані, а суд й учасники цивільного процесу вичерпали всі можливості для їх отримання, експерт повинен підготувати на ім’я суду відповідне повідомлення щодо цього. Таке повідомлення про неможливість надати висновок без надання вказаних матеріалів повинно бути мотивованим. У ньому експерт указує причини та обставини, які не дали йому змоги провести дослідження та підготувати й надати висновок експерта суду [27, с. 133; 152].

Повідомлення про неможливість надати висновок експерта готується експертом на бланку установи, скріплюється його підписом та відбитком печатки експертного закладу. За структурою та змістом вказане повідомлення подібне на висновок експерта і налічує три частини: вступну, мотивувальну і завершальну. У вступній частині повідомлення зазначаються ті ж відомості, що й у вступній частині висновку експерта, а також попереджається про кримінальну відповідальність за ст. 385 КК [27, с. 133]. У мотивувальній частині експерт викладає причини, які не дали йому змогу підготувати та надати суду висновок експерта [27, с. 133] . І в завершальній частині повідомлення експерт ставить до відома ініціатора експертизи про неможливість надання висновку [27, с. 133].

Повідомлення про надання висновку складається у двох примірниках, один з яких керівником установи надсилається суду або замовнику експертизи, а другий – залишається в наглядовому провадженні або в архіві експертної установи [27, с. 133].

У випадку, якщо таке повідомлення складається і підписується експертом під час судового розгляду, то один примірник він віддає суду, а інший – керівнику експертної установи [27, с. 133].

Коли експерт на одні питання, які були записані в ухвалі суду, може дати відповідь, а на інші – ні, то він на загальних підставах складає висновок експерта, де вказує причини, які не дали йому змоги відповісти на інші питання [27, с. 133].

Матеріали, які передавалися судом або учасником справи експерту для судового розгляду разом з висновком експерта або повідомленням про

неможливість надання висновку, повертаються ініціатору призначення й проведення експертизи [27, с. 133].

Закінчується проведення судової експертизи оголошенням у судовому засіданні висновку експерта або допитом експерта, який здійснюється за необхідності отримання судом роз'яснень і уточнень за результатами експертизи [152].

Розвиваючи наведене положення, слід зазначити, що, незважаючи на те, що відповідно до ст. ст. 74, 102 ЦПК України експерт є самостійним учасником цивільного процесу, який надає висновок експерта, зроблений за результатами проведеної ним судової експерти на підставі спеціальних знань, у певних випадках закон передбачає можливість викликати його до суду для роз'яснення або доповнення вказаного висновку [152]. Зокрема, відповідно до ч. 5 ст. 102 ЦПК, «у випадку, якщо суду або учасники цивільної справи необхідні роз'яснення щодо висновку експерта, суд може за власною ініціативою або ініціативою учасників справи викликати експерта до суду для дачі пояснень щодо висновку [152].

Як свідчить аналіз закордонної доктринальної літератури, подібний підхід характерний і для більшості країн континентальної Європи, зокрема Німеччини, Польщі, Франції та ін., де усне пояснення експерта в суді виконує виключно допоміжну функцію та спрямоване лише на роз'яснення змісту і результатів уже наданого ним письмового висновку експерта. І, як і в Україні, у разі виникнення сумнівів щодо повноти чи правильності результатів, викладених у висновку експерта, судом призначається додаткова або повторна експертизи.

Для прикладу, у §§ 402–414 Розділу 8 «Докази, надані експертом» Цивільного процесуального кодексу ФРН (Zivilprozessordnung (ZPO), (нім.)) має місце чітке розмежування між висновком експерта і роз'ясненням його змісту суду. Як і в Україні німецький судовий експерт надає суду письмовий висновок (Gutachten (нім.)), проте суд може викликати його для усного роз'яснення (Erläuterung (нім.)) його змісту. Зокрема, в §411 «Письмовий висновок» цього розділу зазначено, що суд може постановити рішення, яким зобов'язати явку до суду експерта, що проводив судову експертизу, для роз'яснення письмового висновку, надання

письмового роз'яснення або доповнення до висновку. Явка може бути дозволена або постановлена судом через відео- або аудіозв'язок. При цьому усні та письмові роз'яснення експерта в німецькому суді є саме роз'ясненнями висновку експерта, а не допитом, як в українському процесуальному судочинстві. Як наслідок, ці роз'яснення не змінюють змісту висновку і не є новим доказом у справі. Проте в разі виникнення розумних сумнівів щодо викладених у висновку експерта результатів суд призначає додаткову або повторну експертизу. Цим самим німецьке процесуальне судочинством забезпечує чітке розмежування висновку експерта як письмового доказу за німецьким процесуальним судочинством й усного чи письмового роз'яснення експертом змісту та результатів висновку експерта як допоміжного тлумаченням. Водночас таке пояснення експерта мінімізує також безпідставність призначення повторної експертизи [198].

В умовах чинного вітчизняного процесуально-правового регулювання висновок експерта може бути підготовлений як на замовлення учасника цивільної справи, так і на підставі ухвали суду за ініціативою сторони чи сторін провадження. При цьому порядок проведення судової експертизи і порядок складання висновку експерта фактично однакові – висновок експерта, складаний за результатами проведеної експертизи, коли експерт залучається стороною провадження і коли вона виконується на підставі ухвали суду, є одним і тим же засобом доказування, як це передбачено ЦПК [165, с. 23].

Проте, якщо порядок призначення експертизи судом чітко регламентовано діючим судочинством, то чинним ЦПК взагалі не визначено форми реалізації стороною справи самостійного залучення експерта. Зокрема, не зрозуміло, який-саме процесуальний документ у такому разі має бути приводом для проведення експертизи: чи це заява, письмовий запит, доручення, адвокатський запит чи інший якийсь документ, який повинен містити інформацію про особу, яка залучається як експерт, питання, що ставляться експерту для вирішення, перелік об'єктів дослідження (зразків, документів, матеріалів), а також те, як повинно бути процесуально оформлено попередження про кримінальну відповідальність експерта. Дослідження показують, що це досить суттєва прогалина в цивільному

процесуальному законодавстві. І не лише в цивільному. Подібна прогалина має місце також у Кримінальному процесуальному кодексі України. Зокрема, М. Г. Щербаковський зазначає: «У КПК не визначено форми реалізації стороною захисту права самостійного залучення експерта. Зокрема, не зрозуміло, який документ у такому випадку буде підставою для проведення експертизи – доручення, заява, адвокатський запит чи інший документ, який повинен містити інформацію про особу, яка залучається у якості експерта, питання, що ставляться експерту, перелік матеріалів (зразків, документів), що надаються для дослідження, попередження про кримінальну відповідальність експерта тощо» [171]. Як показує наше дослідження, здебільшого таким документом є «заява про призначення експертизи». Форма такої заяви є довільною і зазвичай містить вступну, описову та прохальну частини, а також перелік матеріалів, які додаються. У «шапці» заяви зазначаються експертна установа або експерт, до якої звертається замовник, та установчі дані на самого замовника (заявника). У прохальній частині, зокрема, викладаються питання, які винесені на вирішення експертом. Окрім того, між експертною установою або експертом, з одного боку, та замовником – з іншого, укладається типовий договір про надання послуг.

У процесі проведеного нами дослідження щодо цього вияснено, що й в інших законодавствах ЄС не закріплено вимоги щодо оформлення письмових доручень до експерта на проведення експертизи поза межами суду, тобто в приватному порядку. Зокрема, у ФРН вимоги до оформлення Gutachtenauftrag (доручення експерту про проведення експертизи) у Цивільному процесуальному кодексі ФРН (Zivilprozessordnung (ZPO)) та й в інших нормативно-правових актах Німеччини безпосередньо не закріплені й не визначені законодавчо. Тому, як і в Україні, це є предметом професійних стандартів, методичних рекомендацій та усталених правил [198].

У Німеччині практикуються дві форми звернення до експерта на предмет проведення експертизи в приватному порядку – це Gutachtenauftrag (доручення експерту про проведення експертизи), про яку ми вже згадували, та Anschreiben

(нім.) – це просте звернення до експерта лише із зазначенням питань. Це не клопотання, а замовлення [198].

Структура Gutachtenauftrag (доручення на експертизу) зазвичай містить хедер документа («шапку») та чотири частини.

У хедері документа (верхня частина документа, тобто його заголовна зона) відображаються установчі дані на експерта (ПІБ або найменування експертної установи, адреса тощо) та замовника експертизи або його представника (ПІБ, адреса, телефон, імейл тощо), нижче – місто та дата складання документа. Дальше посередині – наприклад, «Заява про проведення експертизи експертом у межах цивільного судочинства» – та вказуються підстави до призначення експертизи, як-от: «Шановний(а) (ім'я експерта), у зв'язку із цивільним провадженням, яке наразі розглядається в (назва суду, наприклад, «Земським судом Берліна», номер справи: …), просимо Вас надати експертну думку з наступного питання: …» [198].

У першій частині доручення на експертизу, у Gutachtenauftrag, яка має назву «Передумови провадження», дається короткий опис обставин та предмета спору, наприклад: «оцінка будівельних пошкоджень житлового будинку», «визначення придатності технічного пристрою до використання» тощо. А також вписуються сформульовані ініціатором питання, які надаються ним експерту на вирішення. Наприклад, яка причина появи тріщини в східній стіні підвалу будівлі, що розташована за адресою: м. Берлін, вул. Musterstraße (нім.) 12? [198].

У другій частині Gutachtenauftrag, яка має назву «Мета експертизи», зазначається, що результати експертизи повинні сприяти об'єктивному з'ясуванню спірних фактів у справі і можуть бути використані судом як доказ при ухваленні кінцевого рішення. Ця частина закінчується зверненням типу: «Просимо надати вичерпну, науково-обґрунтовану письмову думку щодо вищезазначеного питання» [198].

У третій частині доручення на експертизу, у Gutachtenauftrag, яка має назву «Документи», зазначаються матеріали, які необхідні для експертизи. Це об'єкти для дослідження, фотографії, попередні експертизи, договори, плани тощо. Також

надається вся додаткова інформація, яка необхідна для об’єктивного вирішення експертизи [198] .

У четвертій частині доручення на експертизу, у Gutachtenauftrag, яка має назву «Оплата», обговорюються умови щодо гонорару, оплати експертизи. Оплата здійснюється відповідно до укладеної угоди або на підставі JVEG – закону ФРН про оплату та компенсацію в судовій системі [198].

У п’ятій частині Gutachtenauftrag, яка має назву «Подальші дії», міститься пропозиція експерту чи експертній установі надати письмове підтвердження та приблизний термін виконання роботи, якщо вони погоджуються провести експертизу. А також пропонується експерту домовитися про особисту зустріч, або виїзд на огляд місця події, або на місце огляду об’єкта дослідження. Також у цій частині робиться помітка про те, що замовник завіряє експерта, що з будь-яких питань сторона замовника готова до його послуг [198].

Закінчується це доручення додатком, у якому зазначається документи та об’єкти, які надсилаються експерту. А також примітками, за необхідності.

Це доручення підписується замовником і надсилається поштою або нарочно.

З огляду на це, вважаємо, що з огляду на наявну прогалиною в законодавстві, доцільно на прикладі законодавства ФРН закріпити в чинному Цивільному процесуальному кодексі України таку форму безпосереднього звернення учасника процесу до експерта, як Доручення на проведення судової експертизи (на замовлення учасника справи), а також установити вимоги до змісту і форми такого доручення. Проєкт такого доручення підготовлено та наведено в додатку В.

Істотне значення для визначення належної процесуальної форми проведення судової експертизи має розмежування доручення на її проведення та цивільно-правового договору, предметом якого є надання відповідних професійних послуг. Незважаючи на певну зовнішню подібність, зумовлену виконанням експертом професійної діяльності за ініціативою іншої особи, зазначені правові конструкції відрізняються за юридичною природою, функціональним призначенням і правовими наслідками.

Цивільно-правовий договір ґрунтується на засадах автономії волі та юридичної рівності сторін і спрямований на виникнення приватноправового зобов'язання щодо надання певної послуги. Натомість доручення на проведення експертизи в межах цивільного судочинства має процесуальне призначення, оскільки визначає предмет, межі та вихідні параметри експертного дослідження, результати якого надалі можуть бути використані в доказуванні. Проте реалізація доручення пов'язана не лише з волевиявленням ініціатора експертизи, а й із дотриманням установлених законом вимог щодо особи експерта, об'єктів і матеріалів дослідження, змісту поставлених питань та форми висновку.

З огляду на це, процесуальне доручення не може бути зведене лише до способу замовлення та оплати професійної діяльності експерта. Оскільки функціональне значення його полягає у формалізації підстав проведення експертного дослідження, визначенні його предмета та допустимих меж, а також у фіксації відомостей про суб'єкта ініціювання, об'єкти дослідження і питання, поставлені на вирішення експерта. Така визначеність забезпечує можливість подальшої перевірки того, чи відповідає проведене дослідження поставленому завданню, чи не вийшов експерт за межі своєї компетенції та чи охоплює сформульований ним висновок саме ті питання, для вирішення яких застосовувалися спеціальні знання.

Тому в цьому аспекті варто зауважити, що саме в цьому виявляється гарантійна функція належного оформлення процесуального доручення. Водночас його письмова фіксація забезпечує простежуваність походження експертного дослідження, відкриває учасникам справи та суду можливість перевірити вихідні умови його проведення і зіставити їх зі змістом кінцевого висновку. Водночас така формалізація мінімізує ризики незафіксованої зміни предмета дослідження, довільного розширення експертом меж поставлених питань або іншого впливу ініціатора експертизи на формування результатів дослідження поза межами процесуально визначеного завдання.

Отже, доручення на проведення судової експертизи доцільно розглядати не як різновид договірного замовлення професійної послуги, а як самостійний елемент

процесуального механізму використання спеціальних знань у доказуванні. Його призначення полягає в забезпеченні процесуальної визначеності, контрольованості та перевірюваності умов, у яких формується висновок експерта як засіб доказування.

Натомість визнання необхідності належної письмової фіксації доручення на проведення експертизи, зокрема у випадках її замовлення учасником справи поза межами безпосереднього судового призначення, логічно зумовлює подальше дослідження ризиків недобросовісного використання відповідного процесуального механізму. У цьому аспекті окремого аналізу потребують можливі форми зловживання процесуальними правами під час самостійного замовлення, формування та подання висновку експерта, а також процесуальні засоби їх запобігання, виявлення та нейтралізації судом.

С. С. Бичкова та Г. В. Чурпіта, які ґрунтовно досліджували проблематику зловживання процесуальними правами, виокремлюють низку ознак, сукупність яких дає змогу відмежувати недобросовісну процесуальну поведінку від правомірної реалізації наданих учасникові справи повноважень. Найперше йдеться про здійснення суб’єктивного процесуального права всупереч його функціональному призначенню та завданням цивільного судочинства. Така поведінка, як правило, не має об’єктивно зумовленої процесуальної потреби, характеризується штучністю створюваних юридичних фактів і спрямовується не на захист порушеного, невизнаного чи оспорюваного права, а на досягнення стороннього процесуального результату [7, с. 14].

Характерною ознакою процесуального зловживання є також безпідставне ускладнення руху цивільної справи, створення перешкод для її своєчасного розгляду та невиправдане збільшення обсягу процесуальних дій і витрат. У такому разі зловживання процесуальними правами суперечить вимогам добросовісності, процесуальної економії та ефективності судового захисту. Про недобросовісний характер цього можуть свідчити непослідовність, внутрішня суперечливість і ситуативна зміна правової позиції учасника справи, якщо в сукупності з іншими

обставинами вони підтверджують використання процесуальних прав не за їх призначенням [7, с. 14].

Проведення судової експертизи та складення висновку експерта здійснюються відповідно до законодавства України про судово-експертну діяльність. Водночас ч. 1 ст. 106 ЦПК України надає учаснику справи право подати до суду висновок експерта, складений на його замовлення. Закріплення такої процесуальної можливості розширює інструментарій доказової діяльності сторін та є одним із проявів реалізації засади змагальності в цивільному судочинстві [152].

Принципове значення при цьому має те, що експерт, який підготував висновок на замовлення учасника справи, наділений такими самими процесуальними правами та обов'язками, як і експерт, який проводив експертизу на підставі ухвали суду. Отже, саме походження ініціативи щодо проведення експертного дослідження не утворює самостійної підстави для диференціації доказового значення відповідних висновків. Їх процесуальна цінність має визначатися з урахуванням дотримання встановленого порядку проведення дослідження, належності наданих експерту матеріалів, обґрунтованості застосованих методів та змісту отриманих результатів [152].

Звідси випливає, що подання висновку експерта, одержаного за ініціативою учасника справи, саме по собі є правомірною формою реалізації права на доказування. Заінтересованість особи у результаті вирішення спору також не може автоматично зумовлювати зниження доказового значення такого висновку або свідчити про недобросовісність її процесуальної поведінки. Протилежний підхід фактично формував би необґрунтовану презумпцію меншої надійності висновку, складеного на замовлення сторони, та невиправдано обмежував би надані їй законом можливості доказування.

Водночас право на подання доказів, зокрема висновку експерта, не може реалізовуватися поза межами загальних вимог процесуальної добросовісності.

Н. Ю. Сакара пише: «Очевидно, що суб'єкт цивільного судочинства свої цивільні процесуальні права повинен здійснювати відповідно до їх призначення, яке або прямо визначено змістом того чи іншого суб'єктивного права, або вочевидь

випливає з логіки існування того чи іншого суб'єктивного процесуального права, тому процесуальним законодавством передбачено, що певні процесуальні дії можуть бути розцінені як зловживання процесуальними правами, якщо відбувається порушення умов реалізації суб'єктивних цивільних процесуальних прав» [115].

Відповідно до п. 11 ч. 3 ст. 2 ЦПК України, неприпустимість зловживання процесуальними правами належить до основних засад цивільного судочинства [152], тоді як ч. 1 ст. 44 ЦПК України покладає на учасників судового процесу та їхніх представників обов'язок добросовісно користуватися належними їм процесуальними правами [152]. Ч. 2 цієї статті, своєю чергою, допускає визнання судом зловживанням інших дій, які залежно від конкретних обставин суперечать завданню цивільного судочинства [152].

Оскільки перелік форм зловживання процесуальними правами, передбачений ч. 2 ст. 44 ЦПК України, не є вичерпним, недобросовісне використання права на самостійне замовлення та подання висновку експерта також потенційно може бути кваліфіковане як зловживання процесуальним правом. Водночас застосування цієї конструкції потребує виваженого підходу, оскільки надмірно широке її тлумачення здатне призвести до невиправданого обмеження права учасника справи на подання доказів [113; 115; 152].

З огляду на це, перед судом постає необхідність забезпечення належного балансу між двома процесуальними цінностями. З одного боку, суд повинен мати дієві засоби реагування на випадки, коли замовлення або подання експертного висновку використовується не для досягнення самостійної доказової мети, а для штучного затягування розгляду справи, створення необґрунтованих процесуальних ускладнень чи покладення на процесуального опонента додаткових витрат. З іншого боку, сама наявність у справі кількох, зокрема взаємно суперечливих, висновків експертів не може розглядатися як достатня ознака недобросовісності, оскільки такі розбіжності можуть бути об'єктивно зумовлені складністю предмета дослідження, відмінностями у вихідних даних, методиках або способах інтерпретації результатів [113; 115].

На проблему можливого використання судової експертизи в механізмі процесуальних зловживань звертає увагу Н. В. Нестор, наголошуючи на необхідності забезпечення належного проведення експертного дослідження та запровадження засобів, спрямованих на запобігання недобросовісному використанню сторонами процесуальних можливостей, пов’язаних із призначенням і проведенням судової експертизи [85, с. 23–31].

Водночас чинний ЦПК України не встановлює спеціального алгоритму кваліфікації як зловживання саме дій, пов’язаних із поданням висновку експерта, складеного на замовлення учасника справи. Ст. 44 ЦПК України визначає загальні засади та окремі прояви недобросовісної процесуальної поведінки, однак не містить спеціальних критеріїв оцінювання ситуацій, пов’язаних із поданням повторних або альтернативних експертних висновків. Це зумовлює необхідність виробити процесуальний підхід, здатний поєднати реальність права сторони на доказування з вимогою його добросовісної реалізації [152].

З урахуванням наведеного, зловживання правом на самостійне замовлення та подання висновку експерта доцільно визначати як використання формально передбаченої процесуальним законом можливості, яке за фактичною метою, способом реалізації або процесуальними наслідками суперечить завданню цивільного судочинства та не спрямоване на досягнення самостійної доказової мети, а використовується для безпідставного затягування розгляду справи, створення процесуальних перешкод, необґрунтованого збільшення судових витрат або порушення рівності процесуальних можливостей учасників.

Водночас така кваліфікація не може ґрунтуватися лише на повторності відповідної доказової дії. Сам факт подання другого чи альтернативного експертного висновку становить лише обставину, яка підлягає оцінюванню в сукупності з іншими даними. Зокрема, тотожність питань, поставлених перед різними експертами, сама по собі не спростовує наявності самостійної доказової мети нового дослідження, оскільки повторне звернення до спеціальних знань може бути спрямоване на перевірку попереднього висновку, виявлення можливих недоліків, усунення неповноти дослідження або врахування нових вихідних даних.

Тому із цих самих підстав існування у матеріалах справи іншого експертного висновку не може автоматично унеможливлювати подання та дослідження альтернативного висновку. Для вирішення питання про процесуальну виправданість його подання суду доцільно з'ясувати, чи має нове дослідження самостійну доказову мету, чи ґрунтується воно на інших матеріалах, об'єктах, вихідних даних або методичних підходах та чи здатні його результати мати значення для встановлення обставин справи.

Отже, встановлення ознак зловживання в цій сфері потребує застосування не одного формального показника, а сукупності взаємопов'язаних критеріїв. До них доцільно зарахувати: час замовлення та подання висновку; причини його несвоєчасного подання; ступінь тотожності предмета, об'єктів, вихідних даних і питань експертного дослідження; наявність нових фактичних даних, методичних підстав або конкретно визначених недоліків попереднього висновку; зв'язок нового дослідження з предметом доказування; його потенційну здатність підтвердити чи спростувати обставини, що мають значення для справи; повторюваність аналогічної процесуальної поведінки учасника, а також її фактичний вплив на тривалість і належний перебіг судового розгляду [113].

На підставі зазначених критеріїв видається доцільним сформувати послідовний процесуальний механізм перевірки обставин подання повторного або альтернативного висновку експерта.

На першому етапі учасник справи, який подає відповідний висновок після спливу встановленого процесуального строку, має обґрунтувати причини його несвоєчасного подання та необхідність прийняття судом. Таке обґрунтування може охоплювати відомості про момент виникнення потреби в новому дослідженні, появу нових вихідних даних чи об'єктів, застосування іншого методичного підходу або виявлення конкретних недоліків попереднього висновку.

На другому етапі суд має здійснити попередню перевірку не достовірності висновку по суті, а процесуальної виправданості його подання. Предметом такої перевірки повинні бути зв'язок висновку з предметом доказування, наявність самостійної доказової мети та його потенційне значення для встановлення обставин

справи. Водночас ця процедура не повинна підміняти остаточну оцінку висновку експерта за правилами ст. ст. 89 і 110 ЦПК України [152].

На третьому етапі необхідно забезпечити реалізацію засади змагальності шляхом надання іншим учасникам справи реальної можливості ознайомитися з поданим висновком, сформулювати заперечення, поставити питання експертові та, за наявності об'єктивної потреби, подати власний експертний висновок. Такий підхід узгоджується з ч. 5 ст. 12 ЦПК України, відповідно до якої суд, зберігаючи об'єктивність і неупередженість, сприяє учасникам судового процесу в реалізації їхніх прав [152].

На четвертому етапі суд має визначити належний і пропорційний процесуальний наслідок, чітко розмежовуючи несвоєчасне подання доказу та зловживання процесуальним правом. За відсутності належного обґрунтування причин пропуску встановленого строку питання про прийняття висновку вирішується відповідно до правил ч. 8 ст. 83 ЦПК України [152]. Якщо ж із сукупності встановлених обставин випливає саме недобросовісне використання процесуального права, застосуванню підлягають наслідки, передбачені ст. 44 ЦПК України [152].

Проведений аналіз дає підстави сформулювати декілька взаємопов'язаних положень. По-перше, чинне цивільне процесуальне законодавство містить загальні засоби реагування на несвоєчасне подання доказів і зловживання процесуальними правами, проте потребує доктринальної конкретизації критеріїв їх застосування до випадків самостійного замовлення та подання висновку експерта. По-друге, запропонований механізм не обмежує саме право учасника справи на використання висновку експерта в доказуванні, а спрямований на визначення меж його добросовісної процесуальної реалізації. По-третє, структурно цей механізм охоплює чотири взаємопов'язані компоненти: обґрунтування причин і необхідності подання нового висновку; перевірку його самостійної доказової мети; забезпечення іншим учасникам справи належної можливості процесуального реагування; застосування судом диференційованих та пропорційних процесуальних наслідків.

На наш погляд, саме така модель дає змогу узгодити реалізацію засади змагальності з вимогами процесуальної економії, дотриманням розумних строків розгляду справи та неприпустимістю зловживання процесуальними правами [113].

Логічним продовженням дослідження процесуального порядку проведення судової експертизи є з'ясування правових меж використання систем штучного інтелекту (далі – ШІ) під час здійснення експертних досліджень у цивільних справах. Такий напрям потребує окремого аналізу з огляду на необхідність визначення допустимих меж технологічного опосередкування експертної діяльності та збереження персональної професійної відповідальності експерта за сформульований ним висновок.

Як зауважила щодо цього А. В. Зеліско, однією з провідних тенденцій сучасного розвитку права як на міжнародному рівні, так і в межах окремих держав є трансформація різних сфер суспільних відносин під впливом цифровізації. Виникнення та подальший розвиток цифрових об'єктів зумовлюють необхідність формування належного правового середовища для їх регулювання [45, с. 200].

Водночас А. С. Сліпченко пише, що «активний розвиток мережі Інтернет, її широке використання в життєдіяльності людини привели до нового сприйняття реальної та віртуальної дійсності. Стали актуальними питання юридичної природи відносин, які виникають у цифровому (віртуальному) просторі, правового режиму їх об'єктів. Одним із таких об'єктів є цифровий контент [123, с. 341].

Водночас С. Я. Фурса і Є. І. Фурса попереджають, що «інтернет і цифрові технології – це очевидний прогрес, але варто брати до уваги й побічні ефекти, які він зумовлює, та застерігати негативні явища [147, с. 63].

Цифрова трансформація судово-експертної діяльності супроводжується розширенням використання програмних засобів, здатних здійснювати автоматизоване розпізнавання та класифікацію об'єктів, зіставлення значних масивів даних, статистичне моделювання й інші операції, що можуть бути інтегровані у процес експертного дослідження. Водночас технологічна модернізація способів опрацювання інформації сама по собі не змінює процесуальної природи висновку експерта та не усуває персоніфікованого

характеру судово-експертної діяльності. За чинної моделі процесуального регулювання система штучного інтелекту не набуває статусу судового експерта, не є самостійним суб'єктом експертного дослідження та не може замінювати професійне судження експерта, який володіє необхідними спеціальними знаннями й несе відповідальність за сформульований висновок [107].

Звідси випливає, що використання систем штучного інтелекту під час проведення судової експертизи доцільно розглядати як інструментальне опосередкування окремих дослідницьких операцій, а не як заміщення експерта у здійсненні спеціального пізнання. Водночас функціональне призначення таких систем має визначатися завданнями конкретного експертного дослідження, обраними методами та процедурами перевірки отриманих результатів. Такий підхід узгоджується зі ст. 12 Закону України «Про судову експертизу», відповідно до якої саме на судового експерта покладено обов'язок провести повне дослідження та надати обґрунтований і об'єктивний письмовий висновок [107]. Саме тому результати, одержані із застосуванням системи штучного інтелекту, не повинні механічно відтворюватися у висновку експерта без їх професійної верифікації. Автоматизовано сформовані розрахунки, класифікації, узгодження, моделі чи інші результати можуть бути використані у структурі експертного дослідження лише після перевірки експертом релевантності вихідних даних, придатності застосованого інструменту для виконання поставленого завдання, стійкості та відтворюваності одержаного результату, наявності можливих похибок і його узгодженості з іншими результатами дослідження. За такого підходу сформований на машині результат не набуває автономного процесуального значення, а включається до пізнавальної структури експертизи через його професійну оцінку експертом. Водночас він кореспондується з положеннями Європейської етичної хартії щодо використання штучного інтелекту в судових системах та їх середовищі. Серед сформульованих Європейською комісією з ефективності правосуддя (European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ) (англ.)) принципів передбачено, зокрема, прозорість, неупередженість і справедливість алгоритмічної обробки, доступність та зрозумілість методів

оброблення даних, можливість зовнішнього аудиту, а також збереження контролю користувача над застосуванням відповідних технологій [187].

Подібна логіка простежується у ст. ст. 13 і 14 Регламенту (ЄС) 2024/1689 про штучний інтелект. Ці положення встановлюють для високоризикових систем вимоги щодо прозорості та надання інформації користувачам, а також щодо організації ефективного людського нагляду [192]. Застосування зазначених положень до судово-експертної діяльності не слід розуміти як автоматичне уналежнення будь-якої використовуваної експертом системи ШІ до високоризикових систем; натомість закладені в Регламенті вимоги прозорості й людського контролю становлять релевантний нормативний орієнтир для формування гарантій використання алгоритмічних технологій у доказовій діяльності [196].

Інструментальне використання штучного інтелекту не повинно спричиняти перенесення процесуальної відповідальності за зміст висновку з експерта на розробника програмного забезпечення, його постачальника чи іншу особу, залучену до створення або функціонування відповідної системи. Підписуючи висновок, експерт персоніфікує результати проведеного ним дослідження та бере на себе відповідальність за обґрунтованість сформульованих суджень і належне відображення отриманих результатів. Отже, ступінь автоматизації може змінювати технологічний спосіб виконання окремих дослідницьких операцій, однак сам по собі не усуває передбаченої законом відповідальності судового експерта [105].

Водночас використання ШІ актуалізує проблему процесуальної прозорості експертного дослідження. Ст. 102 ЦПК України встановлює вимоги до змісту висновку експерта, визначаючи його як докладний опис проведених досліджень, зроблені за їх результатами висновки та обґрунтовані відповіді на поставлені експертові питання [152]. Чинне регулювання при цьому не містить спеціально сформульованої вимоги щодо окремого розкриття факту та параметрів використання систем штучного інтелекту під час проведення експертизи [151]. Такий стан нормативного регулювання ускладнює встановлення ролі автоматизованого інструменту в дослідницькому процесі, перевірку одержаних за

його допомогою результатів та визначення меж особистого професійного судження експерта.

З огляду на це, видається доцільним нормативно конкретизувати вимоги до змісту висновку експерта у випадках істотного використання систем штучного інтелекту під час дослідження. Зокрема, у висновку доцільно відображати відомості, достатні для ідентифікації використаної системи та розуміння її функціонального призначення; мету і конкретні етапи її застосування; характер операцій, виконаних із використанням ШІ; результати, які мали значення для формування експертних суджень; способи їх перевірки експертом; відомі та виявлені під час дослідження обмеження, а також значення автоматизованого аналізу для проміжних і кінцевих висновків.

Запровадження саме такої вимоги, на наш погляд, слід розглядати не як надання системі штучного інтелекту самостійного процесуального статусу, а як додаткову гарантію перевірюваності способу формування експертного висновку. При цьому процесуальне значення має не сам факт використання алгоритмічного інструменту, а можливість суду та учасників справи встановити, яку саме функцію він виконував, які результати були отримані за його допомогою, як експерт їх перевірив і якою мірою вони вплинули на сформульовані ним висновки. Така модель поєднує технологічне оновлення судово-експертної діяльності з вимогами процесуальної прозорості, перевірюваності та змагальності, зберігаючи за експертом статус персоніфікованого суб’єкта спеціального пізнання й відповідальність за кінцевий результат експертного дослідження.

Отже, призначення, проведення та використання результатів судової експертизи в цивільному судочинстві мають здійснюватися відповідно до встановленого законом процесуального порядку. Експертне дослідження охоплює підготовчий, дослідницький і підсумковий етапи, завершальним результатом яких є висновок експерта. Його якість залежить від належного визначення виду, предмета і завдань експертизи, компетентності та неупередженості експерта, коректності поставлених питань, достатності об’єктів і матеріалів, дотримання відповідних методик та належного документування дослідження. Порушення цих

вимог може вплинути на обґрунтованість висновку та його процесуальну придатність.

Проведення експертизи на замовлення учасника справи сприяє реалізації засад змагальності та диспозитивності, але водночас створює ризики упередженого добору експерта, вибіркового надання матеріалів, некоректного формулювання питань і фактичної залежності експерта від замовника. Сам по собі позасудовий порядок отримання висновку не свідчить про його недостовірність, однак зумовлює необхідність ретельно перевірити незалежність експерта, повноти вихідних даних, обґрунтованості методики та прозорості проведеного дослідження. Тому рівність висновків, складених за ухвалою суду та на замовлення учасника справи, має означати єдність критеріїв їх оцінювання, а не автоматичну однаковість рівня довіри.

Використання штучного інтелекту під час експертного дослідження є допустимим лише як допоміжного інструменту й не може підміняти професійну компетенцію та персональну відповідальність експерта. Застосування таких технологій має бути відображене у висновку із зазначенням використаного програмного засобу, характеру опрацьованих даних, меж автоматизованого аналізу, способу перевірки результатів і можливих похибок. Процесуальна надійність висновку, сформованого із застосуванням штучного інтелекту, повинна забезпечуватися людським контролем, алгоритмічною прозорістю, захистом даних, перевірюваністю та особистою відповідальністю експерта.

РОЗДІЛ 3.
ВИКОРИСТАННЯ ВИСНОВКУ ЕКСПЕРТА В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

3.1. Вимоги до висновку експерта як засобу доказування та їх значення для його використання в цивільному судочинстві

Досягнення завдань цивільного і кримінального проваджень «може мати місце лише тоді, коли воно буде ґрунтуватися на якісному доказовому матеріалі, а значить – допустимих, належних та достовірних доказах, при дотриманні всіх вимог до оцінки доказів» [23, с. 457].

З огляду на це, учасниками процесу попередньо проводиться кропітка робота зі збору різних фактичних даних щодо встановлення об'єктивних обставин справи, їх дослідження, закріплення та надання їм оцінки. Водночас безперервний розвиток науки і техніки істотно підвищує ефективність такої діяльності, розширюючи можливості застосування новітніх технологій та спеціальних знань під час судового розгляду справ. І найпоширенішою формою використання цих знань є судова експертиза. Це регламентована відповідним процесуальним законодавством процесуальна дія, яка виражається в дослідженні уповноваженою особою – експертом наданих ініціатором (судом, учасниками процесу, слідчими, детективами, прокурорами та ін.) в її розпорядження матеріалів цивільної або кримінальної справи. Результати таких досліджень оформляються відповідно до інструктивних документів Міністерства юстиції України та до приписів, викладених у процесуальних кодексах України, у вигляді письмового висновку експерта [152].

Як уже зазначалося, судова експертиза призначається, коли виникає необхідність у виясненні фактичних обставин, які потребують спеціальних знань у сфері науки, мистецтва, техніки або ремесла. Результати цих пізнань, які здійснюються виключно уповноваженими на це особами, оформляються, як ми зазначали вище, у вигляді висновку експерта, який є достатньо ефективним засобом доказування. Зокрема, як показує судова практика, що здебільшого саме за його допомогою встановлюються обставини, які мають значення для встановлення

істини у справі, наприклад, у цивільних провадженнях, де акцент робиться переважно на документальних доказах, а не на показання учасників процесу.

Як писав відомий німецький юрист Вольфганг Герфуртнер, експертний висновок – це звіт, який підготовлений судовим експертом у певній галузі. Він має на меті допомогти судам з'ясувати професійні або технічні питання, що стосуються судової справи. Експертні висновки є особливо важливими «…в правовій системі, оскільки вони часто надають вирішальні докази щодо точності чи неточності певних фактів» [191].

Юридична сутність висновку експерта проявляється в таких базових ознаках, як відповідна процесуальна регламентованість, наявність спеціальних знань в експерта, письмова форма, оцінка судом та зв'язок з предметом доказування.

Перейдемо до послідовного дослідження кожної з виокремлених базових ознак висновку експерта.

Процесуальна регламентованість висновку експерта полягає в тому, що експертиза є формалізованою процесуальною дією, яка передбачає певний порядок її призначення, проведення та оформлення. Суть дотримання такої процедури полягає в тому, що результати висновку експерта як засобу доказування будуть визнані судом допустим доказом лише за чіткого дотримання цієї процедури. Інакше результати висновку експерта будуть визнані судом як недопустимий доказ.

Спеціальний порядок призначення і проведення судової експертизи, а також оформлення й отримання за її результатами висновку експерта закріплено у відповідних процесуальних кодексах. Для очевидності, за правилами ЦПК: судова експертиза у цивільному процесі призначається ухвалою суду (ст. 103 ЦПК) або на замовлення учасників справи (ст. 106 ЦПК); учасники справи мають право клопотати перед судом про призначення повторної (ст. 113 ЦПК), додаткової (ст. 113 ЦПК), комісійної (ст. 111 ЦПК) або комплексної експертизи (ст. 112 ЦПК); для дотримання гарантій та принципу змагальності учасники процесу в цивільній справі мають право заявляти клопотання щодо проведення експертизи (ст. 104 ЦПК); учасники мають право відводу експерта (ст. 38 ЦПК); учасники процесу мають право запропонувати свої питання експерту, роз'яснення яких, на їхню

думку, потребує висновку експерта (ст. 105 ЦПК); учасники процесу мають право допитати експерта в суді (ст. 72 ЦПК) [152].

Отже, процесуальна регламентація експертного висновку охоплює встановлений законом порядок призначення експертизи, гарантування процесуальних прав учасників справи, дотримання вимог до форми та змісту висновку, а також перевірку його відповідності законодавчим приписам. Дотримання цих вимог має значення для оцінювання належності, допустимості й достовірності висновку та його врахування судом у сукупності з іншими доказами [117].

Іншою юридичною особливістю висновку експерта є те, що його складає експерт, який володіє спеціальними знаннями. Проте, оскільки ми вже достатньо детально дослідили цей вид юридичної особливості в минулих підрозділах дисертації, то вважаємо недоцільним повторно повертатися до неї. Проте вважаємо доцільним додати лише те, що спеціальні знання, які можуть бути донесені суду через пояснення експерта в цивільному процесі, відрізняються від показань свідка тим, що вони побудовані на професійному аналізі, а не на фактах, очевидцем яких був останній або отримав він їх від третіх осіб.

Досить специфічною та притаманною саме висновку експерта є така його особливість, як вирішення питань у порядку експертної ініціативи. Це коли експерт під час проведення експертизи виявляє додаткові питання щодо об’єкта дослідження, які, на його переконання, потребують вирішення, і він може їх вирішити, але вони не були поставлені перед ним ініціатором призначення і проведення судової експертизи. Тоді експерт проявляє так звану експертну ініціативу і їх вирішує, водночас повідомляючи про це замовників експертизи та зазначаючи про неї у висновку експерта. Така ініціатива має, можливо, не настільки переконливе, але досить вагоме значення в системі доказування в справі.

Д. В. Щербанюк пише, що варто враховувати той факт, що питання, які експерт вирішив у порядку реалізації права на експертну ініціативу, можуть узагалі змінити доказову силу висновку в бік посилення його доказового значення, що може мати вирішальне значення у вирішенні справи по суті [175].

Дійсно, прояв експертної ініціативи, хоча і не впливає на цілі, які ставляться перед судовою експертизою, але така ініціатива через нові знання може призвести до розширення уявлення суду, учасників процесу чи слідчого про речовий доказ, який був об’єктом дослідження.

Наступною не менш важливою особливістю висновку експерта є те, що він може бути результатом не лише судової експертизи, яка була призначена судом для забезпечення доказів у справі, а й відповідно до ст. 106 ЦПК на замовлення учасниками судового процесу [152].

Наступною важливою особливістю висновку експерта як офіційного документа є те, що він укладається виключно у письмовій формі. І хоча висновок експерта й подається до суду в письмовій формі, але його слід відмежовувати від письмових доказів [9, с. 79]. Оскільки характерні ознаки в них різні: у письмових доказах відомості про факти (доказова інформація) закріплені на матеріальних носіях, натомість у висновку експерта відображаються лише результати дослідження об’єктів, які можуть бути визнані судом доказами у справі.

Оскільки виконання експертизи є процесуальною дією, то висновок експерта повинен відповідати нормам процесуального законодавства і відомчим нормативним актам як за формою, так і за змістом. Наразі в цивільному процесі висновок експерта складається відповідно до вимог ст. 102 ЦПК, а в кримінальному процесі – відповідно до ст. 101 КПК [102]. Його зміст повинен чітко, ясно, повно й об’єктивно відображати процес проведеного експертом дослідження та містити аргументовані й науково-обґрунтовані відповіді на поставлені питання. Така структура висновку експерта дає змогу, очевидно, аналізувати дослідження, які проводилися експертом, та одночасно оцінювати всі етапи його експертної діяльності.

Дотримання вимог до порядку складання висновку експерта має вагоме значення через те, що викладені в ньому результати в подальшому можуть бути оцінені судом як докази у справі.

Як зазначають К. Р. Резворович, О. С. Юнін, М. П. Юніна та ін., доказова інформація, зокрема відображена у висновку експерта, має відповідати

встановленим процесуальним вимогам належності, допустимості та достовірності. Відповідно, використання висновку експерта в цивільному судочинстві передбачає перевірку його відповідності зазначеним критеріям, що має істотне значення для встановлення фактичних обставин справи [154, с. 72].

Висновок експерта має свій особливий зміст і відповідну структурну побудову. Питання про внутрішню структуру висновку експерта є досить дискусійним. Загалом виокремлюють три елементи – вступну, дослідницьку та заключну (резолютивну) частини. Але є також група науковців, які додають ще й четверту частину – синтезувальну (об'єднувальну), який розміщують після дослідницької і перед заключною (резолютивною) частинами. Проте ми погоджуємося з альтернативною позицією тих учених, які вважають, що цей, четвертий, елемент є лише факультативним і невід'ємною частиною дослідницької частини [118].

Як зазначає Ж. В. Васильєва-Шаламова, назва перших двох частин висновку експерта в теорії, як правило, незмінна. Щодо третьої частини, то вчені-правознавці називають її по-різному: одні – «заключною» або «резолютивною» частиною, а інші – «та самі висновки» [17, с. 112]. Український законодавець традиційно розрізняє три структурні частини (елементи) висновку експерта: вступну, дослідницьку та заключну [100].

А. Р. Воробчак коротко розкриває суть кожної із них. Зокрема, вступну частину він характеризує як таку, що висвітлює «організаційний аспект проведення експертизи і складення висновку експерта» [22]; дослідницьку – яка «містить відомості про застосовані методики експертного дослідження, проведені дослідження та отримані на їх основі результати експертного дослідження» [22], а заключна частина відображає висновки, зроблені експертом за результатами проведеного дослідження (експертизи)» [22; 130].

Вступна частина містить стандартні реквізити, установчі дані тощо. Дослідницька – відображає перебіг дослідження під час проведення судової експертизи, методи, які при цьому використовувалися, та технічні засоби, які застосовувалися. У факультативній частині судової експертизи, яку називають ще

синтезувальною, відображається аналіз і здійснюється синтез (об'єднання) різної інформації, яку отримано в процесі експертного дослідження. Тут варто звернути увагу на те, що термін «синтезувальний» науковцями у висновку експерта використовується у двох іпостасях – для назви факультативної частини висновку експерта і для визначення суті експертного висновку загалом. Заключна або резолютивна частина висновку експерта містить відповіді на питання, які були поставлені перед експертом.

Далі доцільно послідовно схарактеризувати кожну зі структурних частин висновку експерта.

Узагальнення наукових праць із цієї проблематики дає підстави вважати, що у вступній частині висновку експерта наводяться відомості, необхідні для встановлення обставин призначення та проведення експертизи. Зокрема, зазначаються справа, у якій її призначено, час і місце проведення, правова підстава дослідження, наприклад ухвала суду із зазначенням її реквізитів і дати постановлення, надані експертові об'єкти та матеріали, а також питання, поставлені ініціатором експертизи. Тут же вказуються орган або особа, з ініціативи яких призначено експертизу, експертна установа та дані про експерта чи експертів: прізвище, ім'я та по батькові, освіта, посада, спеціальність, відомості про кваліфікаційне свідоцтво судового експерта, стаж експертної роботи, науковий ступінь і вчене звання. За потреби зазначаються спосіб доставлення та вид упаковки переданих матеріалів, інформація про попередні експертизи й стислий виклад обставин, істотних для надання висновку. Крім того, у висновку фіксується, що його підготовлено для подання до суду, а експерта попереджено про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок і відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків [152].

Як стверджує В. Ю. Шепітько, дотримання вимог ч. 7 ст. 102 ЦПК щодо обов'язкового зазначення у висновку експерта відомостей про те, що експерт попереджений (обізнаний) про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок та за відмову від виконання покладених на нього обов'язків без поважних причин, якщо експертизу призначено судом, є запорукою

забезпечення об’єктивності дослідження в судовій експертизі. Таке попередження має психологічне підґрунтя і слугує для того, щоб вплинути на психіку експерта ще до початку проведення судової експертизи. Тобто так дисциплінувати його та сформувати в нього позитивну установку. Таке законодавче «залякування» експерта, на переконання автора, за задумом законодавця має призвести до мінімізації деформації інформації, викладеної ним у висновку експерта [64].

Крім того, Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень від 08.10.1998 вимагає вказувати у вступній частині довідково-нормативні документи й методичну літературу із зазначенням бібліографічних даних, яку використовував експерт при вирішенні питань, поставлених перед ним ініціатором проведення експертизи [101]. У випадку, коли при проведенні експертизи були присутні інші особи, у вступній частині висновку експерта робиться про це відповідний запис, де вказується прізвище, ім’я, по батькові цієї особи та питання, які вона ставила експерту. У висновках повторних і додаткових експертиз, окрім цього, викладаються відомості щодо попередніх експертиз.

Так, відомості, які вносяться до вступної частини висновку експерта, можна розділити на три блоки:

- дані, що дають змогу ідентифікувати підставу призначення експертизи та порядок надходження матеріалів до експертної установи. Зазначають документ, на підставі якого призначено експертизу, вид і номер справи, дату надходження цього документа до установи, а також спосіб доставлення документа, матеріалів і об’єктів, переданих на дослідження [101; 117];

- відомості про матеріали, передані для експертного дослідження, та обставини справи, зокрема опис наданих матеріалів і перелік об’єктів дослідження, зазначення виду їх пакування, формулювання питань, поставлених перед експертом, а також відображення обставин, щодо яких експерт виклав міркування з власної ініціативи [101; 117];

- організаційно-процесуальні відомості, що охоплюють дані про експерта, якому доручено проведення дослідження, та підтвердження його обізнаності про кримінальну відповідальність. У висновку також відображаються подані експертом клопотання і результати їх розгляду, обставини, істотні для формулювання висновку, а також перелік законодавчих і нормативних актів, методик, науково-технічних та довідкових джерел, використаних під час експертизи [101; 117].

Дослідницька частина висновку експерта, на думку більшості вчених-теоретиків і практиків, повинна розпочинатися з відмітки про те, що всі надані замовником для дослідження об’єкти, експертом оглянуті й досліджені. Але якщо не вдаватися до бюрократичних тонкощів, то в дослідницькій частині висновку експерт повинен описати весь процес проведеного ним дослідження, аргументувати та науково обґрунтовувати відповіді на поставлені перед ним питання. Зокрема, зазначити результати огляду відібраних для експертизи зразків, вказати, які саме науково-обґрунтовані методики були застосовані ним під час проведення експертизи, описати методи дослідження, які використовувалися ним для вирішення конкретного питання, виокремити ознаки, які не лише спільні або відмінні в об’єктах дослідження, а й надають їм науково-обґрунтовані пояснення і оцінку, вказати нормативні акти, які були використані ним під час вирішення поставлених питань, вписати літературні джерела, які використовувалися ним у процесі дослідження, зазначити, які саме експерименти використовувалися під час дослідження, їх послідовність та кількість, які застосовувалися технічні засоби, проаналізувати отримані результати та надати наукове пояснення встановленим фактам.

Як зазначає Л. В. Гуцаленко та ін., у цій частині висновку експерта відображається «весь процес експертного дослідження у тій послідовності, в якій викладено питання. Описання об’єктів дослідження починають із зазначених даних (обставин), що були виявлені, застосовані методи дослідження, умови їх проведення» [27, с. 132].

Їх наслідує В. Д. Понікаров, який теж зазначає, що в дослідницькій частині висновку експертизи описується «весь процес дослідження в тій послідовності, в

якій вказані питання, а також дається обґрунтування висновку» [98, с. 199]. Водночас зміст дослідницької частини висновку експерта роблять прив'язку до завдання, які ставляться судом, слідчим чи замовником експертизи [98, с. 199].

Крім того, у дослідницькій частині висновку експерт, окрім детально описаних методів і прийомів, які ним використані під час експертного дослідження, повинен вказати умови та результати задіяння ним науково-технічних засобів у процесі експертизи. Така необхідність пов'язана з тим, щоб у разі призначення повторної чи додаткової експертиз, інший експерт мав би змогу додатково перевірити та порівняти дані, отримані під час первинної експертизи.

У випадку очевидних розбіжностей між первинною і повторною експертизами, а також у разі непоставлення судом спеціального питання щодо цього новопризначений експерт при проведенні повторної експертизи в дослідницькій частині висновку експерта повинен обов'язково відобразити результати експертного дослідження, які були отримані попереднім експертом під час проведення первинної експертизи. Зокрема, у дослідницькій частині висновку експерта повторної експертизи експерт зазначає достатність і якість матеріалу переданого на експертизу після експертного дослідження в первинній експертизі, а також викладає свою позицію щодо сумісності досліджуваних об'єктів та порівняльного матеріалу. Указує на ефективність застосування попереднім експертом технічних засобів під час проведення первинної експертизи та наукових методів у процесі дослідження об'єктів, а також указує на правильність оцінки отриманих результатів під час попередньої експертизи. Такий підхід дає змогу суду правильно оцінити висновки первинної та повторної експертиз.

Водночас варто зауважити, що в криміналістичній літературі обстоюється позиція, що детальний опис процесу дослідження дає змогу суду чи слідчому здійснити перевірку наукового обґрунтування результатів висновку експерта. Оскільки вони на певному своєму професійному рівні все ж володіють методикою повноти перевірки вихідних матеріалів експертом, сутністю порівняльних досліджень, а тому можуть критично віднестися до результатів, викладених у висновку експерта. І як наслідок, у випадку появи в них сумнівів щодо наукового

обґрунтування результатів судової експертизи експертом, суд і слідчий мають достатньо процесуальних підстав, передбачених законом, для усунення або підтвердження таких сумнів.

Однією з таких форм у цивільному процесі є виклик експерта в судове засідання для роз'яснення свого висновку і надання відповіді на питання суду та учасників справи (ч. 4 ст. 72 ЦПК) [152], а в кримінальному – допит експерта в суді (ст. 356 КПК) [66], де під час отримання роз'яснень та показань, відповідно, можна усунути або підтвердити сумніви щодо наукової обґрунтованості висновку.

Заключна частина висновку експерта містить відповіді, обґрунтовані результатами проведеного дослідження, на поставлені йому запитання. Їх викладають у послідовності, що відповідає порядку питань у вступній частині, формулюючи стисло, змістовно й однозначно. Якщо на певне питання неможливо надати обґрунтовану відповідь, експерт зазначає причини цього. Відповіді мають спиратися на результати дослідження та спеціальні знання експерта, а не на необґрунтовані припущення чи здогади [117].

Як влучно зауважує Ж. В. Васильєва-Шаламова, у висновку експерта доказове значення має не вся інформація, яка в ньому викладена, а лише та, що закладена у відповідях експерта на поставлені йому запитання. І це доказове значення безпосередньо залежить від якості і змісту цих відповідей [16, с. 140]. Оскільки зміст відповідей експерта повинен суворо відповідати змісту питань, які були перед ним поставлені. А щоб висновок експерта не втратив властивості засобу доказування, ці відповіді повинні бути «чіткими й однозначними» [16, с. 140].

Слушною в цьому аспекті є думка М. Г. Щербаковського, який уважає, що «питання про те, з яким ступенем деталізації експерт має викладати перебіг проведеного дослідження», повинно в кожному конкретному випадку вирішуватися окремо [170, с. 57]. Та, продовжуючи свою думку, зауважує, що методи, які застосовують, можна лише перелічувати, якщо вони широко відомі та апробовані експертною практикою. При цьому посилання на метод слід супроводжувати вказівкою щодо його режиму та параметрів. Але, якщо метод

(методика) недостатньо відомий, потрібно вказувати довідкову літературу, матеріали, що фіксують його апробацію та впровадження [6, с. 57].

Якщо судова експертиза проводилася експертною установою, то висновок експерта викладається на бланку цієї установи, підписується експертами-криміналістами, які її проводили, та ставиться печатку установи. А у випадку, якщо експерт не є працівником експертної установи, то свій висновок він засвідчує підписом і печаткою з відображенням власного ідентифікаційного коду [97, с. 202].

У випадку, якщо до висновку експерта додаються графіки, діаграми, таблиці, схеми тощо, то вони теж підписуються експертами і на них ставиться печатка експертної установи [97, с. 202].

Висновок експерта з додатками складається в двох примірниках, один з яких надсилається ініціатору замовлення судової експертизи, а інший залишається в спеціалізованій експертній установі або в експерта [97, с. 202].

Дещо інший порядок формування і надсилання примірників висновку експерта у випадку, коли має місце «непідтвердження повністю або частково повторною експертизою висновків первинної (попередньої) експертизи проведення комплексної експертизи» [97, с. 202]. У такому разі перший примірник висновку експерта надсилається тому, хто призначив або ініціював призначення та проведення експертизи, другий – оформляється як наглядове провадження і залишається в архіві експертної установи, третій – надсилається до спеціалізованої експертної установи, яка проводила первинну (попередню) експертизу і четвертий – надсилається до Міністерства юстиції України [97, с. 202].

У випадку, якщо експерт в силу причин, про які згадувалися вище, не може підготувати висновок експерта за результатами проведеної експертизи, то таке повідомлення про неможливість складається у двох примірниках, один із яких надсилається суду, слідчому чи замовнику експертизи, а інший – керівнику експертної установи [97, с. 202].

Висновки, викладені експертом у заключній (резолютивній) частині висновку експерта, є найголовнішим компонентом у судовій експертизі. Бо саме на

підставі відповідей, відображених у ньому, може базуватися рішення, яке ухвалює суд або відповідні службові особи правоохоронних органів у справі.

У самому висновку, як точно зазначили Н. О. Кіреєва та О. О. Скорич, треба розрізняти сам зміст, тобто висновки, які обґрунтовані проведеними дослідженнями, «встановленням і професійною оцінкою експертом фактів» [51, с. 11] і форму, тобто висновок як акт [54, с. 11]. Тому що лише в такому випадку фактичні дані, виявлені експертом у процесі проведеного дослідження, надають висновку експерта доказового значення, і лише в такому випадку висновок експерта суд визнає належним, допустимим і достовірним засобом доказування та використовує його результати для обґрунтування рішення, що виноситься ним у справі. І, як влучно зауважила Ж. В. Васильєва щодо цього, що саме така специфіка висновку експерта і зумовлює особливості його структури [17, с. 112].

Отже, специфікою висновку експерта є те, що на основі спеціальних знань уповноважена особа-експерт за доручення ініціатора викладає в ньому ґрунтовні відповіді на поставлені перед експертизою питання, а також указує на відомості, які хоч і не були предметом дослідження в проведеній експертизі, але мають, на думку експерта, вагоме значення для об’єктивного вирішення справи по суті. Оскільки висновок експерт є не прямим доказом, а лише засобом доказування, то він має бути конкретним, стислим, чітким, гранично зрозумілим та належно обґрунтованим. Він має містити достатньо інформації для розуміння проведеного дослідження та зроблених висновків. Легко сприйматися учасниками судового процесу. Висновок експерта повинен ґрунтуватися виключно на фактичних даних та виключати будь-які суб’єктивні припущення. Він повинен бути сформований у письмовій формі і лише після глибокого та детального наукового дослідження об’єкта, переданого на експертизу, спеціально уповноваженою особою – експертом, яка володіє для цього спеціальними знаннями в певній галузі науки. Відповіді на питання у висновку експерта повинні бути підтверджені доказами, не допускається їх двозначне трактування [27, с. 131].

Як слушно зазначає Г. В. Чурпіта, правосуддя в Україні в цивільному судочинстві здійснюють як в окремому, так і в наказному провадженнях [161, с. 72].

В. В. Комаров, Г. О. Світлична та І. В. Удальцова, зі свого боку, зауважують, що «у ЦПК України 2004 р., на відміну від попереднього цивільного процесуального законодавства, визначено три форми проваджень цивільного процесу в суді першої інстанції: наказне провадження, позовне провадження та окреме провадження» [57, с. 20]. Різновидами позовного провадження є загальне провадження (для складних справ) і спрощене провадження спрощене (для справ незначної складності й малозначних спорів).

Тому, без сумніву, поряд із розглянутими в цьому підрозділі питаннями, що стосуються вимог до висновку експерта в загальному провадженні, окремої уваги також потребують процесуальні особливості використання висновку експерта у спрощеному позовному провадженні [117].

В. І. Бобрик, здійснюючи комплексне дослідження диференціації цивільного судочинства, виокремлює як один із її самостійних проявів видову диференціацію позовного провадження, нормативним утіленням якої є функціонування загального та спрощеного порядків розгляду цивільних справ. Науковець пов’язує таку диференціацію зі створенням передумов для ефективного виконання завдань цивільного судочинства, реалізації функцій судової влади, економії процесуальних засобів, а також раціоналізації та оптимізації розгляду цивільних справ [8, с. 402, 510].

Також В. І. Бобрик зауважує, що спрощена процедура розгляду так званих малозначних позовів, правове регулювання яких здійснюється на рівні національного процесуального законодавства, у багатьох державах-членах Європейського Союзу застосовується вже тривалий час [9, с. 4].

А тому в аспекті зазначеної видової диференціації позовного провадження окремого дослідження потребують особливості використання висновку експерта як засобу доказування у спрощеному позовному провадженні. Специфіка цієї процесуальної форми зумовлює необхідність з’ясування особливостей подання,

дослідження та оцінювання такого висновку з урахуванням скорочених строків розгляду справи, можливості її вирішення без виклику учасників та переважно письмового характеру процесуальної діяльності.

Системний аналіз положень цивільного процесуального законодавства України дає підстави для висновку, що розгляд справи у порядку спрощеного позовного провадження не змінює передбаченої ЦПК України системи засобів доказування та не унеможливлює використання висновку експерта. Відповідно до ч. 2 ст. 76 ЦПК України, висновок експерта належить до засобів доказування, за допомогою яких встановлюються обставини, що мають значення для правильного вирішення справи [152]. Натомість норми глави 10 розділу ІІІ ЦПК України, які визначають особливості спрощеного позовного провадження, не встановлюють спеціальної заборони чи обмежень щодо використання цього засобу доказування [152]. Навпаки, відповідно до ч. 1 ст. 279 ЦПК України розгляд справи у спрощеному позовному провадженні здійснюється за правилами загального позовного провадження з урахуванням особливостей, установлених зазначеною главою. Отже, загальні положення ЦПК України щодо доказів, доказування та висновку експерта поширюються і на справи, що розглядаються у спрощеному позовному провадженні [152].

Додатковим нормативним підтвердженням такого підходу є п. 5 ч. 3 ст. 274 ЦПК України, відповідно до якого під час вирішення питання про розгляд справи в порядку спрощеного або загального позовного провадження суд ураховує обсяг і характер доказів у справі, зокрема необхідність призначення експертизи. Зміст цієї норми свідчить, що сама потреба у використанні спеціальних знань не унеможливлює розгляду справи у спрощеному порядку. Необхідність проведення експертизи є одним із чинників, що характеризують фактичну та доказову складність справи, однак не становить самостійної і безумовної підстави для застосування загального позовного провадження [152].

Вирішальне значення в такому разі має не формальний факт проведення експертизи, а характер і складність відповідного експертного дослідження, обсяг об’єктів та матеріалів, необхідність вчинення додаткових процесуальних дій,

кількість учасників справи та інші обставини, здатні вплинути на можливість повного, своєчасного й належного розгляду справи у спрощеній процесуальній формі. Саме сукупність таких чинників може обґрунтовувати необхідність застосовувати більш розгорнутий порядок судового розгляду.

Звідси випливає, що використання висновку експерта у спрощеному позовному провадженні не передбачає зниження вимог до доказування, змісту експертного висновку або його судової оцінки. Специфіка полягає виключно в особливостях процесуальної форми, у межах якої здійснюються подання, дослідження та оцінювання відповідного засобу доказування.

Отже, спрощення позовного провадження слід розуміти не як послаблення процесуальних гарантій доказування чи зменшення вимог до висновку експерта, а як диференціацію порядку здійснення доказової діяльності відповідно до характеру та складності конкретної справи. Водночас використання висновку експерта в такій процесуальній формі є допустимим за умови збереження повноцінних можливостей суду щодо його дослідження та оцінювання, а учасників справи – щодо ознайомлення з його змістом, постановлення питань, формулювання заперечень та оспорювання методики, вихідних даних і результатів проведеного експертного дослідження.

Вимоги до висновку експерта як передумови його використання в цивільному процесуальному доказуванні дають підстави розглядати їх як внутрішньо узгоджену систему процесуальних, пізнавальних, методичних та логічних критеріїв. Адже саме від їх дотримання залежить здатність такого висновку виконувати функцію засобу доказування в цивільному судочинстві. При цьому процесуальні вимоги визначають суб’єктний склад, підстави, порядок підготовки та подання висновку; пізнавальні – забезпечують відповідність сформульованих експертом положень фактичним результатам спеціального дослідження; методичні – передбачають застосування науково обґрунтованих, апробованих і придатних для конкретного об’єкта методів, а логічні – вимагають послідовного та несуперечливого переходу від вихідних даних до проміжних результатів і кінцевих відповідей. У своїй сукупності ці вимоги забезпечують не

лише формальну допустимість висновку, а й можливість перевірити достовірність отриманого експертного знання судом та іншими учасниками справи.

Водночас якість висновку експерта має оцінюватися судом з урахуванням взаємозв'язку його форми, змісту та порядку підготовки. Адже саме завдяки такій структурі суд отримує можливість простежити, як спеціальні знання були трансформовані в доказову інформацію, а сторони мають змогу перевірити обґрунтованість, повноту й вірність експертних суджень.

Крім того, виявлені у висновку експерта недоліки повинні усуватися залежно від їхньої природи та впливу на доказове значення. Зокрема, у разі неясності або неповноти висновку експерта їх можна усунути шляхом його роз'яснення чи продовження первинного дослідження. Однак, якщо ці недоліки є істотними, тобто методичними, логічними або гносеологічними помилками, то тоді вони можуть зумовити необхідність проведення повторної експертизи або стати предметом критичної оцінки висновку експерта судом, оскільки вони ставлять під сумнів достовірність отриманих результатів.

3.2. Особливості дослідження та оцінки висновку експерта

Висновок експерта є особливим засобом доказування в цивільному судочинстві України. Оскільки результати судової експертизи, які відображені у ньому, здебільшого мають вирішальне значення під час ухвалення рішення у справі. Особливість його криється також у тому, що його правова природа полягає в поєднанні фактичних даних з науково обґрунтованими дослідженнями, що відрізняє його від інших засобів доказування [22]. Як влучно зауважує В. Д. Юрчишин, «судова експертиза досягне мети лише в тому випадку, коли її результати відповідні правоохоронні органи та суд зможуть належним чином використати у справі. А для цього необхідно, щоб ініціатори її призначення чітко усвідомлювали сутність необхідного дослідження та правильно й об'єктивно оцінили висновок експерта» [179, с. 158].

А. Р. Воробчак, зі свого боку, пише, що «завершальним етапом формування висновку експерта виступає його оцінка, яка, з однієї сторони, являє собою

комплексну діяльність, що передбачає наявність у суб'єктів доказування достатньої сукупності знань у сфері правового регулювання організації експертної діяльності, підготовки і призначення експертиз, володіння методами формально-логічного аналізу, розуміння сутності та завдань експертного дослідження, знання методик проведення конкретних видів судових експертиз, а, з іншої сторони, не виступає самоціллю, а передбачає встановлення можливості використання висновку експерта як джерела доказів. Оцінка висновку експерта здійснюється суб'єктами доказування за загальними правилами, встановленими…» [22, с. 142] процесуальним законодавством України.

Відповідно до ст. 76 ЦПК, поряд із письмовими, речовими й електронними доказами та показаннями свідків висновок експерта є одним із засобів доказування, на підставі яких суд установлює наявність чи відсутність обставин, що мають значення для правильного вирішення справи по суті. При цьому якраз оцінка висновку експерта судом має ключове значення, оскільки саме від неї залежить, чи буде покладено висновок експерта в основу судового рішення, чи він буде відхилений як недостовірний, неналежний або недопустимий доказ.

Неправильна оцінка висновку експерта може призвести до суттєвих порушень принципів змагальності та рівності сторін, а також до винесення судом незаконного або/та необґрунтованого рішення. Саме тому питання критеріїв і механізму оцінки експертного висновку судом набуває особливої наукової та практичної актуальності.

В. В. Комаров зазначає: «Висновок експерта має важливе значення в цивільному процесі України, оскільки він є ключовим доказом, що базується на спеціальних знаннях і досвіді експерта. У цивільних справах, де іноді необхідно вирішити складні технічні, наукові або фахові питання, висновок експерта допомагає сторонам та суду з'ясувати обставини, що стосуються справи» [58, с. 287]. Тож, погоджуючись загалом зі сказаним В. В. Комаровим, ми все ж не згодні з його позицією в тому, що висновок експерта є доказом, оскільки, як показує наше дослідження, висновок експерта є лише одним із засобів доказування, який підтверджує або спростовує дані, що, на думку учасників, процесу можуть бути

доказами у справі. Й аж ніяк не доказом. Тому що «доказ» і «засіб доказування (доказів)» за своїм змістом і суттю, як ми вже дослідили вище, є поняттями не тотожними.

Це підтверджує й В. Ю. Шепітько, який писав, що висновок експерта є засобом судових доказів – процесуальним документом, у якому «викладаються підстави проведення експертизи, перебіг та результати експертного дослідження» [163]. Крім того, вказаний автор також небезпідставно зауважив, із чим не можна не погодитися, що, оскільки висновок експерта «немає заздалегідь (наперед) установленої сили чи переваги над іншими доказами та засобами доказування» [64], то він підлягає оцінці судом за внутрішнім переконанням на основі всебічного, повного та об'єктивного розгляду всіх обставин справи і оцінюється судом разом з іншими доказами за правилами, установленими відповідними статтями процесуального кодексу, за яким розглядається у суді справа – тобто оцінюється за загальними правилами оцінки доказів у справі [64, с. 267].

Розділяє позицією Ю. В. Шепітька в цій частині й В. І. Дячук, який зазначає, що «досліджуючи висновок експерта, суди повинні виходити з того, що експертний висновок немає наперед установленої сили та переваги над іншими процесуальними джерелами доказів, підлягає перевірці й оцінці за внутрішнім переконанням суду, має ґрунтуватися на всебічному, повному і об'єктивному розгляді всіх обставин… провадження» [34, с. 35].

У контексті дослідження процесуальних особливостей використання висновку експерта як засобу доказування заслуговує на увагу положення, викладене в підручнику «Цивільне процесуальне право України (Особлива частина)», відповідно до якого «з'ясування обставин справи та дослідження доказів – це друга важлива складова судового розгляду» [155, с. 38]. Зазначене положення дає змогу акцентувати увагу саме на процесуальному значенні дослідження доказів як необхідної передумови їх подальшого оцінювання судом з позиції його доказового значення.

При цьому В. Ю. Шепітько зауважує, що «висновок експерта дійсно не має переваг перед іншими доказами, а те, що його результати дослідження проведені із застосуванням наукових, технічних та/або інших спеціальних знань, не виключає, а навпаки вимагає їх оцінки судом чи слідчим у повному обсязі на рівні з іншими засобами доказування. Також він звертає увагу на те, що хоча висновок експерта і не є обов'язковим для особи або органу, у провадженні яких знаходяться справа чи провадження, але «незгода з ним повинна бути мотивована у відповідних постанові, ухвалі чи вироку» [63, с. 268].

Отже, щоб висновок експерта як засіб отримання доказів мав доказову силу у справі, він повинен задовольняти низку вимог, зокрема: щодо порядку призначення і проведення судової експертизи; щодо додержання процесуальних вимог; щодо відповідності висновку експерта завданню, поставленого перед ним; щодо повноти та наукового обґрунтування; щодо відповідності результатів, викладених у висновку експерта, з іншим доказами, зібраними у справі, тощо.

Крім того, висновок експерта повинен бути достовірним, належним і допустимим.

Як обґрунтовано зазначає С. В. Васильєв, визначення поняття висновку експерта потребує врахування двох взаємопов'язаних аспектів. По-перше, необхідно з'ясувати, як у висновку експерта конкретизуються загальні вимоги, що висуваються до доказів у цивільному судочинстві. По-друге, слід виокремити специфічні ознаки, які відображають особливу процесуальну природу цього засобу доказування [12, с. 169–170; 118, с. 277].

До характерних ознак висновку експерта належать використання спеціальних знань як необхідної основи для його формування; проведення експертного дослідження, результати якого обґрунтовують надані відповіді; оформлення результатів у самостійному процесуальному документі, вимоги до структури та змісту якого визначені законом; наявність у експерта законодавчо закріпленого процесуального статусу, що уповноважує його здійснювати дослідження та формулювати висновки; одержання висновку за результатами експертного

дослідження, проведеного й оформленого у встановленому законом порядку [12, с. 169–170; 118, с. 277].

Але для того, щоб висновок експерта задовольнив суд як засіб отримання доказів, одних лише ознак, на які вказує С. В. Васильєв, недостатньо. Тож, окрім цього, висновок експерта, як і будь-який інший засіб доказування, підлягає професійній оцінці з боку суду або відповідних правоохоронних органів (прокуратури, слідства, дізнання) загалом і в сукупності з іншими доказами та результатами, які отримані за допомогою засобів доказування. При цьому оцінна діяльність суду полягає в перевірці процесуального порядку підготовки, призначення і проведення експертизи, зокрема в перевірці повноти висновку; оцінці наукової обґрунтованості висновку, установленні належності й допустимості доказових фактів, які були встановлені в процесі експертного дослідження, та їх місця в системі інших доказів у справі [60].

Основними завданнями, що виконуються на етапі оцінки доказів, є встановлення взаємозв’язку між різними фактами, явищами, між доказами та доказуваними темами [179, с. 158–159].

Оцінка висновку експерта повинна поєднувати в собі елементи логічного, фактичного та правового аналізу [179, с. 159]. Однак при цьому суд не має права втручатися у сферу спеціальних знань експерта. Проте зобов’язаний перевірити висновок експерта на предмет дотримання процесуального порядку призначення та проведення експертизи, наявності в експерта належної кваліфікації, достатньої обґрунтованості, повноти й логічності висновку, а також його відповідності обставинам справи та іншим наявним доказам, та особливу увагу має приділити науковій обґрунтованості результатів висновку експерта й отриманню їх відповідно до вимог чинного законодавства.

Оцінка висновку експерта є однією з надважливих процесуальних дій суду, що безпосередньо пов’язана з реалізацією засад безпосередності, змагальності та вільної оцінки доказів. Оскільки, перефразовуючи С. Я. Фурсу, висновок експерта є засобом «констатації (фіксації) певних юридичних фактів», від яких залежить правильність ухвалення судом рішення у справі [145].

У доктрині цивільного процесуального права оцінка доказів трактується як розумова діяльність суду, спрямована на визначення доказового значення кожного доказу окремо й усієї їх сукупності. При цьому оцінка має здійснюватися не лише з позиції формальної належності та допустимості, а й з урахуванням внутрішнього переконання суду, яке формується на основі всебічного, повного, об'єктивного та безпосереднього дослідженні наявних у справі доказів [152].

У науковому підході В. Д. Юрчишина оцінювання висновку експерта передбачає комплексну перевірку його обґрунтованості шляхом з'ясування змісту та достовірності вихідних даних, покладених в основу експертного дослідження, простеження логічної послідовності міркувань, що зумовили формування відповідних висновків, а також аналізу застосованих експертом методів дослідження. Важливим складником такого оцінювання є зіставлення одержаних експертом результатів з іншими доказами, наявними в матеріалах справи [179, с. 164]. При цьому науковець особливо акцентує на необхідності критичного осмислення висновку експерта, що виключає його некритичне сприйняття судом як безумовно достовірного доказу [179, с. 164].

На переконання В. Д. Юрчишина, саме така позиція відносно оцінки висновку експерта знайшла підтримку в багатьох науковців [179, с. 164].

Зокрема, А. С. Амеліна щодо цього зазначає, що «висновки експерта повинні базуватися на об'єктивному дослідженні об'єктів та достовірній інформації про них, критичній оцінці ним інших фактичних даних, зібраних у <…> провадженні. При дослідженні матеріалів експерт повинен володіти і вдало використовувати передові науково обґрунтовані методики і науково-технічні засоби. Висновок експерта повинен оцінюватись <…> з позицій наукової методології пізнання і відповідності їх достовірним знанням про об'єкти дослідження. Висновок має ґрунтуватися на відомостях, які експерт сприймав безпосередньо або вони стали йому відомі під час дослідження матеріалів, що були надані для проведення дослідження» [1, с. 186]. Суд «перевіряє, чи дані відповіді на всі його питання, а також правильність організації експертизи та правомірність дій експерта. Та

обставина, що висновки експерта обґрунтовані дослідженнями, проведеними із застосуванням наукових, технічних або інших спеціальних знань, не виключає можливості та необхідності їх оцінки <…> судом у повному обсязі. Характер виду доказу, який розглядається, не може бути підставою для некритичного до нього ставлення, надання йому особливої доказової сили»[1, с. 186].

Подібної думки дотримується й В. Ю. Шепітько, який пише, що «оцінка висновку експерта є складною розумовою діяльністю, яка передбачає: 1) аналіз додержання процесуального порядку призначення та проведення судової експертизи; 2) визначення відповідності висновку експерта завданню; 3) встановлення повноти та наукової обґрунтованості висновку експерта; 4) визначення відповідності висновку експерта іншим зібраним по справі доказам; 5) перевірку віднесення до справи даних, які містяться у висновку» [163, с. 267–268].

Крім того, В. Ю. Шепітько слушно зауважує, що «слід мати на увазі, що встановлені суперечності між висновком експерта та іншими даними по справі ще не свідчать про недостовірність висновку. Суперечливі дані підлягають новій оцінці, під час якої можуть бути встановлені погрішності у результатах огляду…, помилки у показаннях свідків… та ін. У результаті оцінки висновку експерта… суд може ухвалити одне з таких рішень:

1) визнати висновок експерта повним та обґрунтованим, таким, що має значення по справі;

2) визнати висновок експерта неповним або недостатньо ясним та за необхідності призначити додаткову експертизу або допитати експерта <…>;

3) визнати висновок експерта необґрунтованим або сумнівним щодо його правильності та в разі необхідності призначити повторну експертизу чи здійснити інші процесуальні дії, спрямовані на перевірку висновків експерта» [63, с. 268].

Глибше до з’ясування суті оцінки висновку експерта дійшли Л. В. Гуцаленко, Л. Г. Михальчишина, В. М. Сидорчук та І. К. Пентюк та ін., які вважають, що оцінка висновку експерта повинна передбачати також перевірку правильності

використання методики дослідження, яку було застосовано експертом під час проведення експертизи, наукової обґрунтованості та достовірності результатів, викладених у висновку [27, с. 134]. На їхнє переконання, оцінка висновку експерта, зокрема, повинна здійснюватися в чітко визначених напрямах і передбачати: а) перевірку кваліфікації експерта, наявності в нього спеціальної освіти та відсутності зацікавленості у справі [27, с. 134]; б) перевірку дотримання процесуальних норм під час проведення експертизи [27, с. 134]; в) перевірку правильності розрахунків у дослідницькій частині (якщо цього вимагало дослідження) та застосування відповідних нормативних положень [27, с. 134–135]; г) виявлення можливих суперечностей у змісті висновку експерта, зокрема щодо цифрових показників [27, с. 134–135]; д) установлення, чи викладено процес дослідження та обґрунтування результатів послідовно, зрозуміло й достатньо детально, із посиланнями на відповідні нормативні акти та документи [27, с. 134–135]; е) з'ясування, чи виконано висновок експертом у межах його компетенції [27, с. 134–135]; є) установлення, чи надано експертом відповіді на всі питання, поставлені ініціатором експертизи [27, с. 134–135]; ж) перевірку відповідності результатів висновку іншим доказам у справі [27, с. 134–135].

Подібної позиції щодо оцінки висновку експерта дотримується також О. О. Штефан, яка вважає, що до критеріїв оцінки висновку експерта повинно бути включено: 1) аналіз одержання процесуального порядку підготовки, призначення та проведення експертизи; 2) аналіз висновку експерта за питання (завданнями), які поставлені експерту судом; 3) повний аналіз висновку; 4) оцінка наукового обґрунтування висновку; 5) оцінка наявних у висновку експерта фактичних даних з погляду її належності й місця в системі інших доказів у справі [167, с. 130]. Крім того, автор, обґрунтовуючи свої висновки на підставі приписів чинного процесуального законодавства, – із чим не можна не погодитися, – переконливо зауважує, що в результаті оцінки висновку експерта суд може ухвалити одне із двох рішень: «1) визнати висновок експерта повним і обґрунтованим та таким, який може бути покладений в основу судового рішення, або 2) визнати висновок

експерта недостатньо чітким або неповним, унаслідок чого винести ухвалу та призначити додаткову експертизу» [167, с. 130].

Узагалі, «Судова оцінка експертного висновку, – за твердженням М. Й. Штефана, – це контрольна діяльність суду щодо відповідності експертного дослідження вимогам процесуального закону та логіки доказування» [166, с. 306]. Тобто, суд не оцінює саму наукову істинність висновку, а перевіряє в сукупності його доказову якість і допустимість через вимоги процесуального законодавства.

Для глибшого розуміння цієї проблематики звернімося до історичних витоків оцінки висновку експерта. Як убачається з результатів нашого дослідження, вперше вчені звернули увагу на необхідність судової оцінки результатів висновку експерта приблизно в середині XIX ст., у зв'язку з розвитком судово-медичної та судово-психіатричної експертиз [179, с. 161]. І з'явилася вона на противагу популярній на той час концепції «експерта – наукового судді», яку розробив німецький процесуаліст К. Міттермайер. Відповідно до цієї концепції, висновок експерта не підлягав оцінці судом, а мав бути прийнятий за істину [179, с. 161]. Цю концепцію підтримав, зокрема, відомий вітчизняний вчений, полтавець Л. Є. Владимиров, який у своїй праці «Вчення про кримінальні докази» (1882–1883) обґрунтував власну позицію так: «1) експерти – це judices facti (судді факту), що вирішують питання, які, у свою чергу, обумовлюють вирішення всієї справи; 2) обізнані особи поділяються на наукових суддів та довідкових свідків; 3) для того щоб науковий експерт міг виконувати свої функції наукового судді, йому слід надати можливість знайомитись з усіма обставинами справи, брати участь у допитах та оглядах, як на досудовому слідстві, так і в суді» [179, с. 161–162]. Закономірно, що в подальшому ця концепція була піддана критиці юристами та відкинута, оскільки відображала лише теорію формальних доказів [179, с. 162].

Повертаючись до сучасного стану досліджуваної проблематики, слід зауважити, що, як ми вже неодноразово зауважували, висновок експерта для суду не є обов'язковим. Це підтверджується, зокрема, приписами ст. 110 ЦПК, де зазначено, що «висновок експерта для суду не має заздалегідь встановленої сили і оцінюється судом разом з іншими доказами за правилами, встановленими статтею

89 цього Кодексу» [152]. Зазначене корелюється із позицією Пленуму Верховного Суду України, який у Постанові від 30.05.1997 № 8 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» наголосив, що «не повинна віддаватись перевага висновку експертизи лише тому, що вона проведена комісією повторно, експертом авторитетної установи або таким, який має більший досвід експертної роботи тощо [106, с. 26]. Тобто висновок експерта не має для суду наперед установленої доказової сили та підлягає оцінюванню на загальних засадах поряд з іншими доказами у справі. Водночас незгода суду з таким висновком або його відхилення повинні бути належно чином обґрунтовані у відповідному судовому рішенні із зазначенням конкретних мотивів, які зумовили неврахування результатів експертного дослідження.

На наш погляд, саме такий підхід є проявом принципу вільної оцінки доказів, відповідно до якого жоден доказ не має для суду заздалегідь визначеного, обов'язкового чи пріоритетного значення. Кожен доказ оцінюється окремо та у взаємозв'язку з іншими доказами з погляду його належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів – з погляду достатності та взаємної узгодженості. Результатом такого оцінювання є внутрішнє переконання суду, сформоване на підставі всебічного, повного, об'єктивного й безпосереднього дослідження обставин цивільної справи.

Варто також зауважити, що доказове значення висновку експерта залежить насамперед від того, до якої категорії висновків експерта він належить. До: а) категорично позитивних; б) категорично негативних; в) вірогідно позитивних; г) вірогідно негативних.

Оцінюючи висновок експерта, суди насамперед зобов'язані перевірити його на належність і допустимість.

Допустимість висновку експерта визначається дотриманням установленого законом процесуального порядку його одержання та подання до суду. Указане випливає зі змісту статті 78 ЦПК України, в якій зазначено, що доказ визнається допустимим, якщо він отриманий у спосіб, передбачений законом. Тому при оцінці висновку експерта суд передусім має перевірити, чи призначена експертиза

належним суб'єктом (тобто судом або за його ухвалою), чи експерт мав належну кваліфікацію, чи проведено дослідження в межах поставлених запитань [152].

Належність, своєю чергою, полягає у зв'язку висновку експерта з предметом доказування у справі. Як зазначають С. Я. Фурса та Т. В. Цюра, доказ є належним лише тоді, коли він безпосередньо стосується спірних обставин, а не має опосередкованого або гіпотетичного значення. Тому суд має перевіряти, чи поставлені перед експертом запитання відповідають предмету спору, а також чи відповіді на них можуть допомогти у встановленні юридично значущих фактів [148]. Наприклад, висновок експерта, складений на замовлення учасника справи, не може бути визнаний допустимим доказом у разі недотримання передбачених статтею 106 ЦПК України вимог до його змісту, зокрема за відсутності в ньому вказівки на те, що цей висновок підготовлено для подання до суду, або, якщо експертизу проведено неатестованим експертом чи на підставі документів не долучених до матеріалів справи [152].

Водночас варто зауважити, що наявність у матеріалах цивільної справи двох або більше висновків експертів, що містять істотні розбіжності щодо одних і тих самих фактичних обставин, ускладнює їх належне судове дослідження та оцінювання. За таких умов суд не може обмежитися формальним віддаванням переваги одному з висновків, а має з'ясувати характер і причини виявлених розбіжностей, зіставити вихідні дані та матеріали, використані експертами, проаналізувати застосовані методи дослідження, а також перевірити внутрішню логічну узгодженість між перебігом дослідження, його результатами та сформульованими відповідями.

Чинний ЦПК України містить процесуальні засоби, що дають змогу одержати від експерта необхідні роз'яснення щодо наданого ним висновку. Зокрема, положення ст. 239 ЦПК України регламентують дослідження висновку експерта в судовому засіданні та передбачають можливість постановлення експертові питань для роз'яснення і доповнення його висновку. Так, законодавством сформовано загальну процесуальну основу для безпосередньої перевірки експертних суджень судом та учасниками справи [152].

Водночас зазначене регулювання не утворює спеціальної процедури одночасного дослідження кількох експертних позицій у випадках, коли між ними є істотні суперечності. Послідовне отримання пояснень від кожного експерта дає змогу уточнити зміст окремого висновку, проте не повною мірою забезпечує безпосереднє зіставлення вихідних припущень, методичних підходів та способів інтерпретації результатів, які могли зумовити розходження у сформульованих висновках.

З огляду на це, доцільним видається запровадження в цивільному судочинстві України спеціальної процедури одночасного допиту експертів, сформованої з урахуванням моделі concurrent expert evidence (англ.), відомої також як hot-tubbing (англ.) [184]. Сутність такої процедури полягає не в одночасній присутності декількох експертів у судовому засіданні як такій, а в організованому та контрольованому судом послідовному обговоренні конкретно визначених спеціальних питань, щодо яких їхні професійні позиції не збігаються. Саме спрямованість процедури на встановлення джерел і характеру розбіжностей відрізняє її від звичайного почергового допиту експертів. Зарубіжна практика застосування concurrent expert evidence (англ.) також виходить із того, що така форма є спеціальним способом організації експертних доказів і застосовується судом лише тоді, коли характер спору та експертних розбіжностей робить її доцільною [189].

Як зазначає Ю. О. Пілюков, одночасний допит кількох експертів створює можливість поставити їм спільні запитання, зіставити отримані відповіді та з’ясувати причини розходжень у результатах проведених досліджень [95, с. 176–179]. У такому розумінні процесуальна цінність одночасного допиту полягає насамперед у безпосередньому порівнянні аргументації експертів, а не у формальному збільшенні обсягу їх усних пояснень.

Ефективність запропонованої процедури потребує її належної попередньої організації. До початку одночасного допиту суду доцільно визначити перелік спеціальних питань, щодо яких між експертними висновками є істотні розбіжності. Водночас експертам може бути запропоновано конкретизувати положення, щодо

яких їхні позиції збігаються, та окремо визначити положення, стосовно яких зберігаються розбіжності, із зазначенням причин. Такий підхід дасть змогу зосередити судове дослідження не на повторному відтворенні змісту письмових висновків, а на тих елементах експертного пізнання, які безпосередньо зумовили відмінність результатів: вихідних даних, досліджуваних матеріалів, методів і послідовності дослідницьких операцій, критеріїв інтерпретації та ступеня категоричності сформульованих відповідей.

Безпосереднє проведення одночасного допиту має ґрунтуватися на структурованому зіставленні професійних позицій. Суду доцільно ставити експертам однакові або змістовно співвідносні питання щодо предмета виявлених розбіжностей, після чого надавати кожному з них можливість пояснити власну позицію, прокоментувати професійні аргументи іншого експерта, схарактеризувати можливості й обмеження застосованого методу та конкретизувати обставини, що могли спричинити одержання різних результатів.

При цьому визначальне значення має збереження процесуального контролю суду за межами такого професійного обговорення. Взаємодія експертів повинна стосуватися виключно питань, що належать до сфери їхніх спеціальних знань, і не може перетворюватися на особисту полеміку, вирішення питань права або формальне рецензування одним експертом висновку іншого. Експерти мають пояснювати спеціальні аспекти власних досліджень і причини розходження отриманих результатів, тоді як оцінювання доказового значення кожного висновку залишається виключною процесуальною функцією суду. Така логіка відповідає й зарубіжному розумінню concurrent expert evidence (англ.), відповідно до якого експертна взаємодія покликана сприяти суду в розумінні спеціальних питань, але остаточний висновок у справі формує сам суд [190].

Належною процесуальною гарантією проведення одночасного допиту має бути його повне технічне фіксування відповідно до загальних правил ЦПК України щодо фіксування судового засідання [152]. Для цієї процесуальної дії така фіксація має особливе значення, оскільки забезпечує можливість точно відтворити послідовність поставлених питань, відповідей, уточнень та взаємних професійних

коментарів експертів. Відповідні відомості можуть бути враховані судом під час мотивування оцінки суперечливих висновків, забезпечуючи перевірюваність логіки, на підставі якої одному з них було надано більше доказове значення або обидва були критично оцінені.

Водночас одночасний допит експертів необхідно чітко відмежовувати від додаткової та повторної експертиз. Відповідно до ст. 113 ЦПК України, додаткова експертиза може бути призначена в разі неповноти або неясності висновку, тоді як повторна – якщо висновок визнано необґрунтованим, таким, що суперечить іншим матеріалам справи, або викликає сумніви щодо його правильності [152].

На відміну від зазначених процесуальних форм, одночасний допит не передбачає проведення нового експертного дослідження. Його функціональне призначення обмежується дослідженням уже наданих висновків, конкретизацією професійної аргументації експертів та встановленням причин наявних розбіжностей. Тому така процедура не може замінювати додаткову або повторну експертизу у випадках, коли усунення сумнівів потребує нового дослідження об’єктів, залучення додаткових матеріалів, застосування інших методів чи здійснення нових дослідницьких операцій.

Отже, адаптація моделі concurrent expert evidence (англ.) до цивільного судочинства України може сформувати самостійний процесуальний спосіб дослідження істотно суперечливих експертних висновків, функціонально розташований між їх звичайним усним роз’ясненням і призначенням нового експертного дослідження. Запропонована процедура дасть змогу перевести дослідження суперечливих висновків із площини послідовного заслуховування окремих пояснень у структуроване зіставлення професійних позицій, спрямоване на встановлення причин їх розходження. Водночас вона не підмінятиме судову оцінку доказів і передбачені законом додаткову та повторну експертизи, а створюватиме додаткову процесуальну основу для прозорого, аргументованого та перевірюваного оцінювання судом суперечливих результатів застосування спеціальних знань [189].

Як зазначає Верховний Суд, «залучення експертів, які мають необхідні спеціальні знання у сфері іншій, ніж право, дає змогу суддям використовувати їхні висновки, щоб правильно вирішити спори, встановивши обставини, що мають ключові та вагомі значення, для з'ясування яких необхідні спеціальні знання у сфері іншій, ніж право, та, відповідно, забезпечити єдність судової практики» [87].

Тому, за наявності кількох експертних висновків з різними результатами суд не звільняється від обов'язку надати кожному з них належну оцінку та визначити, який з них є більш повним, обґрунтованим і логічно узгодженим з іншими доказами [106]. При цьому суд має право не погодитися з висновком експерта, якщо він є неповним, суперечить іншим доказам або містить внутрішні логічні помилки. Причину та мотиви такого відхилення суд повинен навести у своєму рішенні.

Тобто оцінка висновку експерта повинна бути всебічною, об'єктивною, мотивованою та логічно узгодженою з іншими доказами. Це сприяє забезпеченню єдності правозастосування й дотриманню принципів справедливого судового розгляду, закріплених у статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [44, с. 49–50]. Натомість формальне сприйняття експертного висновку як «остаточної істини» суперечить принципам судочинства загалом та цивільного процесу зокрема.

Проте, ураховуючи складність і специфіку експертних досліджень, вітчизняне цивільне законодавство не встановлює вичерпного переліку критеріїв оцінки висновку експерта. Законодавець залишив це питання на розсуд суду, який діє на основі принципу вільної оцінки доказів.

Однак у правовій доктрині та судовій практиці вироблено низку загальновизнаних критеріїв, які забезпечують об'єктивність і повноту судової оцінки висновку експерта. До них входять: процесуальна належність і допустимість висновку експерта, достовірність, обґрунтованість, повнота, логічність, узгодженість, компетентність експерта та відповідність висновку фактичним обставинам справи.

Процесуальна належність висновку експерта означає, що викладені у ньому результати містять відомості щодо предмета доказування у справі, в якій, за

результатами проведеної судової експертизи, було його складено. Водночас процесуальна допустимість передбачає отримання результатів висновку експерта у встановленому процесуальним законодавством порядку. Своєю чергою, достовірність висновку експерта означає, що його результати повинні відповідати фактичним обставинам у справі і науковим даним, а обґрунтованість характеризується наявністю логічних і наукових підстав для отримання в процесі проведення експертизи об'єктивних даних, необхідних для висновку експерта. Натомість повнота висновку експерта передбачає вичерпність відповідей на поставлені питання, експертний висновок повинен вміщувати методологічну коректність, а його результати – отримані на підставі застосування сучасних методик. Висновок експерта має бути логічно узгодженим та відповідати висновкам інших доказів у справі, а судовий експерт, який проводить експертизу, повинен бути компетентним і неупередженим.

Завершальним критерієм оцінки висновку експерта є мотивованість. Це значить, що відповідно до засади верховенства права та приписів ст. 263 ЦПК України, судове рішення має бути законним і обґрунтованим [152]. Мотивованість рішення на підставі судової оцінки є не лише процесуальним, а й гарантійним механізмом, що забезпечує довіру до правосуддя – гарантує право кожного з учасників процесу на справедливий суд. Адже саме через належне мотивування рішення суд демонструє, що висновок експерта був не просто апріорі врахований, а критично осмислений в сукупності з усіма наявними у справі доказами.

Водночас слід зауважити, що оцінювання висновку експерта не може обмежуватися лише перевіркою дотримання формальних вимог до його змісту та процесуальної форми. Воно охоплює також виявлення можливих дефектів, допущених під час організації, проведення, інтерпретації результатів та оформлення експертного дослідження. Оскільки такі недоліки відрізняються за природою, причинами виникнення, ступенем істотності та впливом на кінцевий результат, їх наявність не може автоматично спричиняти однакові процесуальні наслідки. Це зумовлює необхідність формування диференційованого підходу до їх класифікації та визначення адекватних способів судового реагування.

О. Ю. Савчук та О. М. Кудлатий розглядають експертну помилку як ненавмисне неправильне судження, дію або результат, що виникає під час проведення дослідження, інтерпретації отриманих даних чи формулювання висновку і здатний вплинути на його повноту, обґрунтованість або правильність. У судово-експертній доктрині такі помилки класифікуються залежно від причин виникнення, етапу експертної діяльності та характеру допущеного порушення [113, с. 302–312].

Для цілей судової оцінки доцільно виокремлювати п’ять основних груп дефектів експертного дослідження, а саме: гносеологічні, методичні, організаційно-тактичні, процесуальні та логічні. Така класифікація дає змогу не лише систематизувати характер порушень, а й пов’язати кожну їх групу з відповідними процесуальними наслідками.

Гносеологічні помилки пов’язані з неправильним пізнанням властивостей об’єкта дослідження, помилковою інтерпретацією його ознак або необґрунтованим встановленням причинних та інших зв’язків. Методичні помилки виникають унаслідок неправильного вибору методики, неналежного її застосування, недотримання умов використання або порушення послідовності дослідницьких операцій. Організаційно-тактичні дефекти охоплюють неналежне планування дослідження, неповне використання наданих матеріалів, невикористання необхідних методів, а також недоліки взаємодії експертів під час проведення комісійної чи комплексної експертизи.

Окрему групу становлять процесуальні порушення, пов’язані з недотриманням вимог щодо меж компетенції експерта, порядку проведення експертизи та змісту висновку. До них можуть належати вихід за межі спеціальних знань, самостійне збирання матеріалів, вирішення питань права, дослідження об’єктів, які не були належним чином надані експертові, або відсутність у висновку передбачених законом відомостей. Водночас такі порушення не завжди є експертними помилками у вузькому гносеологічному розумінні, оскільки можуть стосуватися передусім процесуальної форми та допустимих меж експертної діяльності.

Самостійного значення набувають логічні дефекти висновку, що виявляються у внутрішніх суперечностях між дослідницькою та підсумковою частинами, порушенні послідовності міркувань, необґрунтованому переході від проміжних результатів до категоричного висновку або взаємній несумісності сформульованих відповідей. Хоча такі дефекти можуть бути похідними від гносеологічних або методичних помилок, їх виокремлення є виправданим, оскільки саме логічна узгодженість між перебігом дослідження, його результатами та відповідями експерта забезпечує можливість перевірки обґрунтованості висновку судом.

Процесуальний наслідок виявленого дефекту повинен визначатися не лише його видовою належністю, а й насамперед ступенем істотності, характером впливу на кінцевий результат та можливістю усунення без проведення нового дослідження. Такий підхід узгоджується з положеннями ст. 113 ЦПК України. Відповідно до ч. 1 цієї статті, додаткова експертиза може бути призначена у разі неповноти або неясності висновку, тоді як ч. 2 передбачає можливість призначення повторної експертизи, якщо висновок є необґрунтованим, суперечить іншим матеріалам справи або викликає сумніви щодо його правильності [152].

Неповнота висновку має місце тоді, коли експерт дослідив не всі надані об’єкти, не надав відповідей на окремі поставлені питання або не здійснив необхідних дослідницьких операцій, хоча методична основа експертного дослідження загалом не ставиться під сумнів. Неясність характеризується недостатньою визначеністю, двозначністю або нечіткістю сформульованих відповідей. Якщо такі недоліки можуть бути усунені шляхом продовження первинного дослідження, виконання додаткових операцій або конкретизації вже отриманих результатів, належним процесуальним засобом реагування є додаткова експертиза.

Інший характер мають істотні гносеологічні, методичні або логічні дефекти, які ставлять під сумнів правильність самого результату дослідження. Застосування непридатної методики, помилкова інтерпретація визначальних ознак, використання неналежних вихідних положень або відсутність логічного зв’язку

між результатами дослідження та сформульованими відповідями можуть свідчити про необхідність нового експертного дослідження. У таких випадках процесуально адекватним засобом реагування може бути призначення повторної експертизи.

Водночас не кожний виявлений недолік потребує призначення додаткової або повторної експертизи. Неточності, недостатньо чіткі формулювання або інші дефекти, які не ставлять під сумнів методичну основу та правильність проведеного дослідження, можуть бути усунені шляхом надання експертом пояснень. Натомість істотне порушення процесуального порядку, яке неможливо усунути та яке впливає на можливість використання висновку в доказуванні, повинно враховуватися судом під час вирішення питання про його доказове значення.

З урахуванням викладеного доцільно запропонувати чотириетапний алгоритм судового реагування на недоліки експертного висновку.

На першому етапі суд установлює природу виявленого дефекту та зараховує його до гносеологічної, методичної, організаційно-тактичної, процесуальної або логічної групи.

На другому етапі визначаються його істотність та характер впливу на перебіг дослідження, обґрунтованість проміжних суджень і правильність кінцевого висновку.

На третьому етапі з’ясовується, чи може відповідний недолік бути усунений без повного повторення експертного дослідження.

На четвертому етапі суд обирає процесуально пропорційний засіб реагування: отримання пояснень експерта, призначення додаткової експертизи, призначення повторної експертизи або врахування виявленого порушення під час остаточної оцінки доказового значення висновку.

Отже, диференційована модель судового реагування на дефекти експертного дослідження повинна ґрунтуватися на взаємопов’язаній оцінці їх природи, істотності, впливу на кінцевий результат та можливості усунення. Такий підхід дає змогу уникнути формального ототожнення різних за характером порушень, запобігає необґрунтованому призначенню нових експертиз і забезпечує більш послідовне, пропорційне та аргументоване оцінювання висновку експерта судом.

Крім того, оцінювання висновку експерта не повинно набувати характеру довільного суддівського розсуду. Водночас його структуризація не може означати обмеження принципу вільної оцінки доказів або підміну внутрішнього переконання суду формалізованою схемою. Ідеться про необхідність упорядкування послідовності судової перевірки висновку експерта шляхом застосування взаємопов'язаних процесуальних і доктринальних критеріїв, які забезпечують послідовне з'ясування його допустимості, належності, достовірності, методичної та наукової обґрунтованості, внутрішньої логічної узгодженості, а також співвідношення з іншими доказами у справі.

Натомість застосування такого підходу дає змогу поєднати самостійність суду у формуванні внутрішнього переконання з вимогами перевірюваності та мотивованості процесу доказування. Уніфікований алгоритм у цьому розумінні виконує не імперативно-формалізувальну, а методологічну функцію: він визначає логічну послідовність перевірки істотних характеристик експертного висновку, зменшуючи ризик фрагментарної або інтуїтивної його оцінки та створюючи основу для належного мотивування висновків суду щодо доказового значення результатів експертного дослідження.

З огляду на вищевикладене та з урахуванням вимог ЦПК України, доцільно запропонувати такий уніфікований алгоритм судового оцінювання висновку експерта:

1. З'ясування, чи має особа належний процесуальний статус експерта, володіє необхідною компетентністю та чи відсутні обставини, що унеможливлюють її участь у справі або породжують обґрунтовані сумніви щодо неупередженості.

2. Перевірка дотримання передбаченого цивільним процесуальним законодавством порядку призначення експертизи, одержання та подання її результатів до суду, а також відповідності висновку встановленим процесуальним вимогам.

3. Установлення, чи є достатніми, належними й достовірними об'єкти та вихідні дані, передані для дослідження, і чи збереглися вони без змін.

4. Визначення, чи належать поставлені експертові питання до сфери його спеціальних знань, та перевірка того, чи не містить висновок відповідей на питання права.

5. З'ясування, які методи й методики застосував експерт, для вирішення яких завдань вони призначені, за яких умов можуть використовуватися, чи пройшли наукову апробацію та чи придатні для дослідження конкретних об'єктів.

6. Перевірка дотримання експертом належної послідовності дослідницьких операцій і повноти викладення перебігу проведеного дослідження.

7. Оцінювання того, наскільки послідовно обґрунтовано перехід від вихідних даних через проміжні результати до кінцевих висновків.

8. Виявлення припущень, методичних обмежень, похибок, можливих альтернативних пояснень та інших чинників, які могли позначитися на достовірності результату.

9. Зіставлення висновку з іншими доказами у справі та встановлення причин наявних між ними розбіжностей.

10. Визначення виду сформульованого експертного висновку: категоричного, ймовірнісного, альтернативного або такого, що констатує неможливість надати відповідь на поставлене питання, та перевірка його відповідності результатам проведеного дослідження.

11. Формулювання судом мотивованої оцінки достовірності й переконливості висновку експерта, а також його доказового значення в сукупності з іншими матеріалами справи.

На наше переконання, така запропонована послідовність дає змогу розмежувати кілька взаємопов'язаних рівнів судової перевірки, а саме: процесуальний, що стосується допустимості формування та використання висновку; методико-дослідницький, пов'язаний із придатністю вихідних даних, методів і процедур; логіко-аналітичний, спрямований на перевірку внутрішньої обґрунтованості експертних суджень; та інтегративний, у межах якого висновок співвідноситься з усією сукупністю доказового матеріалу.

Отже, уніфікований алгоритм оцінювання висновку експерта слід розглядати як методологічний інструмент структуризації судової пізнавальної діяльності, а не як механізм формального обмеження внутрішнього переконання суду. Його застосування дає змогу забезпечити послідовність, прозорість і перевірюваність судової оцінки, мінімізувати ризик невмотивованого надання переваги окремому експертному висновку та підвищити якість обґрунтування судового рішення.

Дослідження та оцінювання висновку експерта є взаємопов'язаними елементами судового доказування, яке спрямоване на з'ясування змісту висновку, застосованих методик, вихідних даних і логіки експертного дослідження, тоді як оцінювання охоплює перевірку його належності, допустимості, достовірності та узгодженості з іншими доказами.

Оцінювання висновку експерта має здійснюватися за послідовним алгоритмом, що передбачає перевірку компетентності експерта, дотримання процесуального порядку проведення експертизи, достатності об'єктів і матеріалів, обґрунтованості застосованих методик, логічного зв'язку між дослідницькою частиною та відповідями на поставлені питання. Такий підхід запобігає як некритичному сприйняттю висновку, так і його немотивованому відхиленню.

До помилок судового оцінювання належать: формальне прийняття висновку, надання йому наперед установленої сили, підміна спеціальних знань суддівськими припущеннями, ігнорування суперечностей та ототожнення неповноти або неясності з недостовірністю. Процесуальні наслідки мають визначатися характером і істотністю виявленого недоліку: неясність або неповнота можуть бути усунені шляхом пояснень чи додаткової експертизи, тоді як істотні методичні або логічні помилки можуть зумовлювати призначення повторної експертизи.

У разі суперечності кількох висновків доцільним є одночасне заслуховування двох або більше експертів. Така процедура має забезпечувати зіставлення застосованих методик, вихідних даних і результатів, з'ясування причин розбіжностей та постановлення експертам однакових і уточнювальних питань. Її запровадження сприятиме більш повному й обґрунтованому оцінюванню експертних висновків у цивільному судочинстві.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано комплексне вирішення наукового завдання, пов'язаного з розкриттям генези, правової природи, змісту, функціонального призначення й місця висновку експерта в системі засобів доказування в цивільному судочинстві. За результатами дослідження уточнено понятійно-категоріальний апарат, систематизовано процесуальні засади формування, подання, дослідження та оцінювання висновку експерта, виявлено прогалини й неузгодженості правового регулювання, а також обґрунтовано пропозиції щодо вдосконалення цивільного процесуального законодавства і практики його застосування.

Основні результати дисертаційного дослідження полягають у такому:

1. У процесі дослідження генезису формування вітчизняного висновку експерта у судовій експертизі встановлено таку його періодизацію: 1) період Русі і феодальної роздробленості (IX ст. – перша половина XIV ст.), пов'язаний із появою на Русі «знаючих людей» – прототипів сучасних експертів, знання яких використовувалися у визначенні вартості викраденого, наявності тілесних ушкоджень, причин смерті, тощо; 2) період Польсько-литовської доби (із середини XIV ст. до середини XVII ст.) характеризується упровадженням на території України методологічної бази для інституту судової експертизи, яку тодішні фахівці стали використовувати для підготовки висновків з питань, які ставилися перед ними; 3) період Козацької доби (з кінця XV до кінця XVIII ст.) позначений відсутністю будь-яких документальних підтверджень використання експерта в гетьманських судах; 4) період перебування під імперською владою (з кінця XVIII до початку XX ст.) характеризується зростанням наукової уваги до інституту судової експертизи як до самостійного правового явища, і до правового статусу судового експерта як до результату його діяльності та засобу доказування; 5) Україна XX–XXI ст. Третій період (з кінця XV до кінця XVIII ст.) позначений динамічним формуванням сучасних наукових концепцій судової експертизи та найвищою інтенсивністю наукових досліджень висновку експерта як засобу доказування у цивільному судочинстві України.

2. Правова природа висновку експерта в цивільному судочинстві – це сукупність змістовних, доказових та процесуальних характеристик, які розкривають його сутнісну характеристику.

Критерії розуміння правової природи висновку експерта в цивільному судочинстві визначаються через дослідження його процесуальної форми, змісту, функціонального призначення в системі доказування, джерел спеціальних знань, юридичних властивостей з погляду достовірності, належності, допустимості та перевірюваності, а також через його місце в системі процесуальних правовідносин.

За науковими поглядами на правову природу висновку експерту вчені-юристи розділилися на три групи. До першої групи зараховують учених, які вважають, що висновок експерта є самостійним доказом, до другої – джерелом доказів і до третьої – що висновок експерта є самостійним засобом доказування. Також є ще дві групи вчених, одна з яких вважає, що висновок експерта одночасно є і джерелом доказів, і засобом доказування, а друга – і засобом доказування, і доказом.

3. Висновок експерта є не різновидом спеціальних знань, а процесуальною формою їх використання в цивільному судочинстві. Оскільки спеціальні знання становлять зміст професійної діяльності експерта та є методологічною основою проведення експертного дослідження, то висновок експерта є результатом їх застосування. Саме через спеціальні знання результати, які викладені у висновку експерта, набувають доказового значення та стають доступними для сприйняття, оцінки та використання судом і учасниками процесу під час доказування обставин, що мають значення для вирішення спору та ухвалення у справі законного та обґрунтованого рішення. Спеціальні знання є основою формування висновку експерта.

4. Зміст висновку експерта – це сукупність фактичних даних та відомостей, отриманих судовим експертом у результаті проведення дослідження об’єктів, явищ чи процесів під час експертизи із застосуванням спеціальних знань, що містить опис проведених досліджень, використаних методик, установлених фактичних

даних, їх наукове обґрунтування та сформульовані на підставі цього відповіді на поставлені ініціатором питання.

Зміст висновку експерта характеризується єдністю описового, дослідницького та підсумкового складників, які відображають процес перетворення спеціальних знань у доказову інформацію, що може бути використана судом для встановлення обставин справи та прийняття в ній обґрунтованого і законного рішення.

5. Структура висновку експерта в цивільному судочинстві – це нормативно визначена та логічно побудована система взаємопов'язаних елементів, що забезпечують повноту, обґрунтованість і перевірюваність результатів, отриманих експертом під час експертного дослідження.

Структура висновку експерта вміщує вступну частину, у якій зазначаються підстави та умови проведення експертизи, дослідницьку частину, що містить опис об'єктів, методик, перебігу та результатів дослідження, а також підсумкову частину, в якій формулюються мотивовані відповіді на поставлені ініціатором проведення експертизи питання. Така структура забезпечує всі необхідні умови для перевірки достовірності, належності й допустимості висновку як засобу доказування та переконливість його в частині доказового значення для суду.

6. Термін «засіб доказування», який використовується в цивільному процесі, за своїм змістом відрізняється від терміна «джерело доказів», який використовується в кримінальному процесі, попри те, що поняття «засоби» і «джерела» в юридичній літературі вважаються тотожними за своїм змістом. Засіб – це спосіб або якась спеціальна дія, яка через використання певних алгоритмів дає змогу підтвердити чи спростувати, що наданий для дослідження об'єкт є доказом у справі. Джерело – виток або першооснова (носій інформації), тобто істинні відомості, які становлять собою вже закінчений факт – аксіому (догму), яка не потребує додаткового дослідження і підтвердження. Відповідно, засіб доказування – це спосіб його реалізації, а доказ – це зміст. Зроблено висновок, що поняття «засіб доказування» і «джерело доказів» не є тотожними.

7. Основна відмінність між висновками судового експерта, спеціаліста та експерта в галузі права полягає у предметі дослідження, у характері застосування спеціальних знань та в процесуальному значенні їх результатів для суду. Висновок експерта є самостійним засобом доказування обставин, якими обґрунтовуються заявлені вимоги або заперечення сторін у цивільному процесі. Висновок спеціаліста майже завжди є усним і має переважно техніко-консультативний характер. Висновок експерта в галузі права хоча і подається до суду в письмовій формі, проте його результати не є доказом для суду і мають лише рекомендаційний характер та стосуються виключно роз'яснення правових питань.

8. Порядок призначення судової експертизи судом та за власної ініціативи учасниками процесу має прогалини щодо оформлення письмових доручень до експерта на проведення експертизи поза межами суду в приватному порядку. У судочинствах Європейського Союзу, як і в Україні, не закріплено в процесуальних кодексах вимоги щодо оформлення письмових доручень до експерта на проведення експертизи поза межами суду в приватному порядку. У ЄС, як і в Україні, це питання теж є предметом лише професійних стандартів, методичних рекомендацій та правил. Розроблено бланк доручення експерту на проведення експертизи в цивільній справі в приватному порядку (наведено в додатку В).

9. З метою забезпечення логічності побудови нормативного матеріалу, узгодженості розміщення процесуального статусу учасників та належне тлумачення їхніх прав і обов'язків, у чинному Цивільному процесуальному кодексі України доцільно виокремити технічних учасників процесу від групи учасників процесу, які не мають юридичної зацікавленості в результаті розгляду справи, але від їх умовиводів залежить ухвалення судом обґрунтованого та об'єктивного рішення у справі, а також розділити правовий статус експерта від його прав і обов'язків.

Необхідно внести зміни до Розділу 1 «Загальні положення» Глави 3 «Склад суду. Відводи» чинного ЦПК України, а саме: доповнити цю Главу статтею 34-1 «Помічник судді», статтею 34-2 «Секретар судового засідання» та статтею 34-3 «Судовий розпорядник», з одночасним виключенням цих положень із Глави 4

«Учасники судового процесу»§ 3 «Інші учасники судового процесу» (Порівняльну таблицю наведено у додатку Б).

Доцільно внести зміни до Розділу 1 «Загальні положення» Глави 4 «Учасники судового процесу» § 3 «Інші учасники судового процесу», доповнивши чинний ЦПК статтею 72-1 «Права експерта», яку викласти в такій редакції: «1. Експерт має право: 1) ознайомлюватися з матеріалами цивільної справи що стосуються предмета експертизи та виписувати з них необхідні для її проведення відомості; 2) заявляти клопотання про надання йому додаткових матеріалів і зразків, якщо експертиза призначена судом; 3) в окремих випадках клопотати перед судом про задіяння до виконання експертного дослідження інших експертів; 4) для цілей проведення експертизи заявляти клопотання про опитування учасників справи та свідків; 5) клопотати перед судом про надання йому дозволу використовувати методи, які можуть привести до повного знищення або часткового пошкодження об'єктів експертизи, або зміни їх властивостей чи зовнішнього вигляду; 6) бути присутнім під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предмета і об'єктів дослідження; 7) користуватися допомогою перекладача; 8) викладати у висновку експертизи виявлені під час її проведення факти, які мають значення для справи і щодо яких йому не були поставлені питання; 9) ознайомлюватися з аудіо- або відеозаписом судового засідання та протоколом судового засідання, в якому він брав участь, і робити зауваження щодо повноти та правильності запису його дій та висновку експерта, які підлягають внесенню до протоколу. 2. Експерт не має права передоручати проведення експертизи іншій особі. 3. Призначений судом експерт може відмовитися від надання висновку, якщо надані на його запит матеріали недостатні для виконання покладених на нього обов'язків. Заява про відмову повинна бути вмотивованою. 4. Експерт, який є іноземцем, особою без громадянства або громадянином України, але який постійно проживає за межами України, має право ознайомитися за матеріалами справи, які містять відомості, що становлять державну таємницю або є документами для службового користування, лише після отримання допуску в порядку, встановленому законодавчими актами України. 5. Експерт має право на оплату виконаної роботи та на компенсацію

витрат, пов’язаних з проведенням експертизи і викликом до суду. 6. Експерт не має права: 1) вести переговори з учасниками цивільного судочинства з питань, пов’язаних із проведенням експертизи; 2) самостійно збирати об’єкти експертизи; 3) проводити дослідження, які можуть спричинити повне або часткове знищення об'єктів експертизи або зміну їхнього зовнішнього вигляду або основних властивостей, якщо на це не було письмового дозволу суду» [152] (Порівняльну таблицю наведено в додатку Б) .

Доцільно внести зміни до Розділу 1 «Загальні положення» Глави 4 «Учасники судового процесу» § 3 «Інші учасники судового процесу», доповнивши чинний ЦПК статтею 72-1 «Обов’язки експерта», яку викласти в такій редакції: «1. Експерт зобов’язаний: 1) надати суду обґрунтований та об’єктивний письмовий висновок на поставлені йому питання; 2) скласти мотивоване повідомлення про неможливість надання висновку експерта, якщо під час експертизи він установить, що поставлені питання виходять за межі його спеціальних знань або надані йому матеріали, об’єкти непридатні або недостатні для відповіді на ці питання й не можуть бути заповнені, або якщо стан науки та практики не дає змоги відповісти; 3) з’явитися до суду за його викликом та роз’яснити свій висновок і відповісти на питання суду та учасників справи. За відсутності заперечень учасників справи експерт може брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції; 4) на вимог суду надати документи, що підтверджують його спеціальну кваліфікацію; 5) на вимогу суду та сторін у судовому процесі повідомити їм відомості про свій професійний досвід та відносини з учасниками цивільного судочинства; 6) надати на вимогу суду кошторис витрат на проведення експертизи, а також звіт про понесені витрати; 7) не розголошувати відомості про обставини цивільної справи та інші відомості, які стали відомими у зв’язку з проведенням експертизи, якщо слухання цивільної справи проводиться у закритому судовому засіданні. 2. Експерт зобов’язаний вжити заходів щодо збереження об’єктів та документів, які були йому передані для експертизи, і повернути їх суду разом з висновком експерта» [152] (Порівняльну таблицю наведено у додатку Б).

10. Цифровізація цивільного судочинства зумовлює формування електронної форми висновку експерта, не змінюючи його процесуальної та правової природи як засобу доказування, і результату застосування спеціальних знань. Запропоновано «електронний висновок експерта» вважати сформований у формі електронного документа результат експертного дослідження, що відповідає вимогам процесуального закону, підписаний кваліфікованим електронним підписом експерта та поданий до суду засобами ЄСІТС. Доведено, що його електронна форма визначає особливості формування, подання, зберігання, дослідження й оцінки, однак не надає такому висновку самостійної чи наперед установленої доказової сили.

11. Застосування штучного інтелекту у сфері судово-експертної діяльності слід розглядати як один із напрямів цифровізації використання спеціальних знань у цивільному судочинстві. Штучний інтелект не набуває самостійного процесуального статусу та не може підміняти експерта як суб'єкта експертного дослідження, а результати його застосування мають процесуальне значення лише в межах діяльності особи, яка використовує відповідні технології та несе відповідальність за сформульовані висновки. Використання таких систем потребує забезпечення перевірюваності отриманих результатів, можливості їх критичного дослідження та збереження визначальної ролі експерта у формуванні висновку експерта і суду – в його процесуальній оцінці.

12. Спрощений характер розгляду цивільної справи не змінює процесуально-правової природи висновку експерта та не знижує вимог до його належного дослідження й оцінки судом. Особливості спрощеного позовного провадження зумовлюють необхідність узгодити використання спеціальних знань із вимогами процесуальної економії та своєчасності розгляду справи без обмеження права учасників на подання, дослідження й оспорювання висновку експерта. Застосування спрощеної процесуальної форми не може бути підставою для зниження стандартів доказування або надання висновку експерта наперед установленої доказової сили.

13. Розроблено алгоритм судового оцінювання висновку експерта, який побудований на послідовній перевірці його процесуальної допустимості, належності та достатності вихідних матеріалів, компетентності й неупередженості експерта, дотримання меж поставлених перед ним питань, повноти та логічної узгодженості проведеного дослідження, обґрунтованості сформульованих висновків і їх співвідношення з іншими доказами у справі. Обґрунтовано, що такий поетапний підхід забезпечить системність судової оцінки висновку експерта, унеможливить його формальне сприйняття як наперед установленого доказу та буде сприяти формуванню мотивованого висновку суду щодо його доказового значення у конкретній цивільній справі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Амеліна А. С. Оцінка висновку експерта та його доказове значення. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика).* 2018. Вип. 1–2 (10–11). С. 185–192. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/muvnudp_2018_1-2_33 (дата звернення: 02.08.2023).

2. Баглай Т. О. Правовий статус експерта та спеціаліста в цивільному процесі. Проблеми законотворчого процесу в Україні: шляхи вирішення та перспективи розвитку : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та юристів, м. Дніпропетровськ, 25 квіт. 2014 р. Дніпропетровськ, 2014. С. 15–20. URL: https://ir.nmu.org.ua/entities/publication/d0e96664-dff0-4323-99d0-afc62dd1f55f (дата звернення: 02.08.2023).

3. Бараняк В. Використання висновку експерта в контексті предмету доказування. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Серія: Юридичні науки. 2022. Т. 9, № 3 (35). С. 313–316. DOI: https://doi.org/10.23939/law2022.35.313 (дата звернення: 12.04.2023).

4. Бесага І. В. Екзистенціальна філософія права Вернера Майхофера : дис. … д-ра філософії : 081 Право. Львів, 2023. 222 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/5877 (дата звернення: 12.04.2024).

5. Бисага Ю. М., Заборовський В. В. Процесуальне становище експерта та спеціаліста як учасників цивільного процесу. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2021. № 1. С. 31–36. URL: https://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/235779 (дата звернення: 12.04.2024).

6. Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження : монографія. Київ : Атіка, 2011. 420 с.

7. Бичкова С. С., Чурпіта Г. В. Зловживання цивільними процесуальними правами. *Криміналістичний вісник.* 2015. № 2 (24). С. 12–18. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f227e836-77a0-4418-9154-d61b6f774dcb/content (дата звернення: 07.02.2023).

8. Бобрик В. І. Диференціація цивільного судочинства: методологія, стан і перспективи : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 636 с. URL: https://repository.ndippp.gov.ua/handle/765432198/576 (дата звернення: 02.05.2023).

9. Бобрик В. І. Спрощення судового розгляду справ з невеликою ціною позову: європейський досвід і перспективи в Україні. *Підприємництво, господарство і право.* 2016. № 12. С. 4–9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgip_2016_12_2 (дата звернення: 02.05.2023).

10. Буряк Л. С. Правова природа висновку експерта як засобу доказування в цивільному процесі. *Криміналістичний вісник.* 2014. № 1 (21). С. 75–80. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/krvis_2014_1_12 (дата звернення: 02.05.2023).

11. Бухонський С. О. Щодо процесуального становища спеціаліста та експерта у кримінальному провадженні. Право: історія, теорія, практика : матеріали І Міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 4–5 груд. 2015 р. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2015. С. 104–107.

12. Васильєв С. В. Порівняльний цивільний процес : підручник. Київ : Правова єдність : Алерта, 2015. 352 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/9642 (дата звернення: 02.08.2026).

13. Васильєв С. В. Цивільний процес України : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2013. 344 с.

14. Васильєв С. В. Цивільний процес : підручник. Київ : Алерта, 2019. 506 с.

15. Васильєва-Шаламова Ж. В. Застосування спеціальних знань у цивільному процесі. Актуальні питання державотворення в Україні : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 24–25 квіт. 2008 р. Київ, 2008. С. 73–74.

16. Васильєва-Шаламова Ж. В. Судова експертиза в цивільному процесі : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2009. 212 с.

17. Васильєва Ж В. Зміст та структура висновку експерта в цивільному процесі. *Університетські наукові записки.* 2005. № 3 (15). С. 111–116.

18. Васильєва-Шаламова Ж. В., Ковальчук І. А. Електронні докази в цивільному судочинстві: теоретичні та практичні аспекти. *Юридичний науковий електронний*

журнал. 2023. № 5. С. 64–68. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-5/13. URL: https://lsej.org.ua/5_2023/13.pdf (дата звернення: 06.04.2023).

19. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250 000 слів і словосполучень / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. VIII, 1728 с. URL: https://archive.org/details/velykyislovnyk (дата звернення: 08.06.2022).

20. Висновок експерта. Експертно-дослідна служба України : вебсайт. URL: https://ua-expert.com/ua/prices/visnovok-eksperta/ (дата звернення: 08.06.2023).

21. Волкова І. А. Судово-бухгалтерська експертиза : навч. посіб. для студентів закладів вищої освіти. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 84 с.

22. Воробчак А. Р. Висновок експерта як джерело доказів у кримінальному провадженні : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2019. 236 с. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d2dfd0ad-7eb3-460f-965f-698f2d97b889/content (дата звернення: 01.06.2023).

23. Габрелян А. Ю., Чепель О. В. Показання свідка в кримінальному процесі: поняття, зміст, вимоги. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2023. № 4. С. 451–458. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.04.73. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/09/75.pdf (дата звернення: 01.06.2023).

24. Гіппократ. Епідемії / пер. з давньогрец. Ф. Адамса. The Genuine Works of Hippocrates. New York : William Wood and Company, 1886. URL: https://classics.mit.edu/Hippocrates/epidemics.html (дата звернення: 03.03.2022).

25. Гіппократ. Про ушкодження голови / пер. з давньогрец. Ф. Адамса. The Genuine Works of Hippocrates. Vol. 1. New York : William Wood and Company, 1886. URL: https://www.gutenberg.org/ebooks/72583 (дата звернення: 03.03.2022).

26. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 3 : До року 1340. Розд. III : Політичний і суспільний устрій українсько-руських земель в XI–XIII в. URL: https://litopys.org.ua/hrushrus/iur30305.htm (дата звернення: 18.06.2026).

27. Гуцаленко Л. В., Михальчишина Л. Г., Сидорчук В. М., Пентюк І. К. Судово-бухгалтерська експертиза : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 352 с.

28. Давидова Д. В., Волобуєва О. О. Висновок експерта як процесуальне джерело доказів: окремі аспекти теорії та практики. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2015. № 2. С. 151–154. URL: https://sulj.oduvs.od.ua/archive/2015/2/46.pdf (дата звернення: 06.05.2022).

29. Демидова Л. М. Проблеми кримінально-правової відповідальності за заподіяння майнової шкоди в Україні (майнова шкода як злочинний наслідок): теорія, закон, практика : монографія. Харків : Право, 2013. 752 с.

30. Декарт Р. Міркування про метод (щоб правильно спрямувати свій розум і відшукати істину в науках). *Психологія і суспільство*. 2015. № 2. С. 37–46. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Psis_2015_2_8 (дата звернення: 04.06.2022).

31. Джерело права. З практики застосування термінів, слів та словосполучень у юриспруденції. LIGA. 21.05.2007. URL: https://ips.ligazakon.net/document/TS001682 (дата звернення: 04.06.2022).

32. Дуфенюк О. М. Досвід Польщі стосовно участі судового експерта у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2018. Вип. 1. С. 240–249. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/1229 (дата звернення: 20.05.2022).

33. Дроздов О., Григоренко Є., Передерій О., Стєбєлєв А. Переваги та особливості застосування висновків експерта в галузі права. Рада адвокатів Київської області : вебсайт. 30.04.2021. URL: https://radako.com.ua/perevagy-ta-osoblyvosti-zastosuvannya-vysnovkiv-eksperta-v-galuzi-prava/ (дата звернення: 20.05.2022).

34. Дячук В. І. Оцінка слідчим висновку експерта-автотехніка як джерела доказів. *Право і Безпека.* 2011. № 1 (38). С. 168–173. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2011_1_38 (дата звернення: 12.05.2022).

35. Завадський Й. С., Осовська Т. В., Юшкевич О. О. Економічний словник. Київ : Кондор, 2006. 356 с.

36. Експертизи в судовій практиці : навч. посіб. / В. Г. Гончаренко, В. Є. Бергер, Л. П. Булига та ін. Київ : Либідь, 1993. 197 с.

37. Експертизи у судовій практиці / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 388 с.

38. Експертизи у судовій практиці : наук.-практ. посіб. / Київський науково-дослідний інститут судових експертиз, Академія адвокатури України ; за ред. В. Г. Гончаренка. 2-ге вид., перероб. та допов. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 400 с.

39. Експертне забезпечення правосуддя. ІІ квартал 2025 року. Міністерство юстиції України : офіц. вебсайт. URL: https://minjust.gov.ua/m/2-kvartal-2025-roku (дата звернення: 22.06.2025).

40. Енциклопедія судової експертизи / Н. І. Клименко, В. П. Бахін, Т. В. Будко, П. В. Цимбал ; за ред. Н. І. Клименко. Ірпінь : *Національний університет ДПС України*, 2013. 184 с. : іл.

41. Заяць О., Скриньковський Р. Проблемні аспекти участі експерта у цивільному судочинстві України. *Траєкторія науки*. 2019. Т. 5, № 9. С. 3001–3011. DOI: https://doi.org/10.22178/pos.50-3 (дата звернення: 27.03.2022).

42. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1929. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe (дата звернення: 02.04.2022).

43. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1925. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe (дата звернення: 02.04.2022).

44. Збірка документів Ради Європи, ратифікованих Україною / Бюро інформації Ради Європи в Україні. Київ : Фенікс, 2006. 494 с. (Серія «Угоди та договори Ради Європи»).

45. Зеліско А. В. Суб’єкти надання цифрових послуг: сучасні європейські підходи. Матеріали звітної наукової вебконференції викладачів, докторантів, аспірантів університету за 2023 рік Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 1–5 квітня 2024 р., м. Івано-Франківськ. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2024. С. 200–203. URL:

https://librepo.pnu.edu.ua/bitstream/123456789/21262/1/%D0%97%D0%B5%D0%BB%D1%96%D1%81%D0%BA%D0%BE_%D1%82%D0%B5%D0%B7%D0%B8_%D0%B7%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%BD%D0%B0.pdf (дата звернення: 06.06.2024).

46. Інструкція про проведення судово-медичної експертизи : затв. наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17.01.1995 № 6 ; зареєстр. у Міністерстві юстиції України 26.07.1995 за № 254/790. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0254-95 (дата звернення: 27.03.2022).

47. Історія держави і права України : підручник / А. С. Чайковський, В. І. Батрименко, Л. О. Зайцев, О. Л. Копиленко та ін. ; за ред. А. С. Чайковського. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 512 с.

48. Історія експертизи почерку. Судова незалежна експертиза України : вебсайт. URL: https://ekspertiza.com.ua/uk/tse-korisno-znati/603-istoriia-ekspertyzy-pocherku (дата звернення: 27.03.2022).

49. Кармаза О., Кушерець Д. Експерт із питань права в судовому процесі: новели законодавства України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 10. С. 32–36. URL: https://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/10/7.pdf (дата звернення: 30.03.2022).

50. Касьянова О. М. Експерт в освіті: основні характеристики, методи вибору та оцінювання. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах.* 2011. Вип. 21 (74). С. 78–86. URL: http://pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2011/21/21_2011.pdf (дата звернення: 02.05.2022).

51. Кіреєва Н. О., Скорич О. О. Співвідношення висновків, що надаються експертом, спеціалістом, органами державної влади та місцевого самоврядування у цивільному процесі України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: Право. 2016. Вип. 37, т. 2. С. 10–15. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2020/12/No.37-2.pdf (дата звернення: 02.05.2022).

52. Коваленко В. В. Актуальні проблеми застосування науково-технічних засобів спеціалістами при провадженні слідчих дій : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2004. 20 с.

53. Коваленко Є. Г. Наукові засади кримінально-процесуального доказування : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 448 с.

54. Ковальчук І. В. Правові основи організації і діяльності крайових судів у Галичині в складі Австрії та Австро-Угорщини (1850–1918 рр.) : дис. … д-ра філософії : 081 Право / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2021. 260 с. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/08/dis_kovalchuk.pdf (дата звернення: 02.05.2022).

55. Кодекс адміністративного судочинства України : Кодекс України від 06.07.2005 № 2747-IV. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text (дата звернення: 24.10.2026).

56. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Кодекс України від 07.12.1984 № 8073-X. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text (дата звернення: 24.10.2026).

57. Комаров В. В., Світлична Г. О., Удальцова І. В. Окреме провадження: Монографія / За ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. 312 с.

58. Комаров В. В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України. Харків : Право, 2012. 624 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/MONOGRAFII_2012/Komarov_Dinamici_2012.pdf

59. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 27.01.2022).

60. Котюк І. І. Теоретичні аспекти криміналістичної ідентифікації : монографія. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. 208 с.

61. Котюк І. Юридичні факти як підстава виникнення адміністративно-правових відносин. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Право. 2010. Вип. 14, ч. 2. С. 399–402. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/bitstreams/2b5fc109-1f01-4517-8790-03585878de47/download (дата звернення: 07.10.2026).

62. Кравченко А. В., Зеленкова І. І. Проблемні питання участі експерта в цивільному судочинстві. *Адвокат.* 2011. № 12. С. 43–45. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/adv_2011_12_9 (дата звернення: 26.01.2022).

63. Криміналістика : підручник для студентів юридичних спеціальностей закладів вищої освіти / за ред. В. Ю. Шепітька. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. 728 с.

64. Криміналістика : підручник / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. ; за ред. В. Ю. Шепітька. 4-те вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2008. 464 с.

65. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 24.10.2026).

66. Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 24.10.2026).

67. Кримінально-процесуальний кодекс України : Кодекс Української РСР від 28.12.1960 № 1001-05 : втратив чинність 19.11.2012. Законодавство України : база даних / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05 (дата звернення: 07.01.2022).

68. Крупчан О. Д., Проценко В. В. Агентський договір: порівняльно-правовий аналіз за законодавством України та Республіки Молдова : монографія. Київ : НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2011. 358 с.

69. Лаврик Г. В. Статут цивільного судочинства 1864 р. і Цивільно-процесуальний кодекс 1895 р. як моделі цивільного судочинства в українських землях у складі Російської імперії та Австро-Угорщини в другій половині XIX – на початку XX ст. *Порівняльно-аналітичне право.* 2016. № 3. С. 24–25. URL: https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/522936.pdf (дата звернення: 07.01.2022).

70. Левківський Ю. А. Процесуальні особливості допуску до участі в справі експерта з питань права та долучення його висновку до матеріалів справи в порядку цивільного судочинства. *Наукові інновації та передові технології.* 2025. № 1 (41). С. 471–480. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-1(41)-471-480. URL: http://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/18688 (дата звернення: 02.01.2026).

71. Лежух Т. І. Загальна характеристика доказів у цивільному процесі України. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2014. № 5 (9). С. 99–104. URL: https://jurnaluljuridic.in.ua/archive/2014/5/20.pdf (дата звернення: 07.02.2023).

72. Лісовий В. В. Форми і значення використання спеціальних економічних знань в цивільному і господарському процесі. *Вісник ЖДТУ*. Серія: Економічні науки. 2012. № 1 (59), ч. 2. С. 151–153. DOI: https://doi.org/10.26642/jen-2012-1(59)%20Ч.2-151-153. (дата звернення: 12.04.2023).

73. Лопащук І. Д. Правова природа та характеристика основних ознак висновку експерта у цивільному процесуальному праві України. *Приватне право і підприємництво.* 2020. Вип. 20. С. 66–68. DOI: https://doi.org/10.32849/2409-9201.2020.20.12. (дата звернення: 02.06.2022).

74. Лук'янчук О. І. Правомірність рецензування висновку експерта в судовому процесі. *Криміналістичний вісник.* 2021. № 1 (35). С. 38–47. DOI: https://doi.org/10.37025/1992-4437/2021-35-1-38. (дата звернення: 04.08.2026).

75. Максимов О. В., Стельникович С. В. Практики розгляду та вирішення цивільних справ у судах Правобережної України другої половини XIX — початку XX ст. (на прикладі Житомирського окружного суду). Актуальні питання у сучасній науці. 2025. № 4 (34). С. 1442–1459. URL: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-4(34)-1442-1459 (дата звернення: 13.04.2021).

76. Марчук В. М., Ніколаєва Л. В. Нариси з історії права : навч. посіб. Київ : Істина, 2004. 304 с.

77. Матвійчук В. К. Теоретичні та прикладні проблеми кримінально-правової охорони навколишнього середовища : монографія. Київ : Національна академія управління, 2011. 368 с.

78. Менчинська М., Лук'янчиков Б. Електронні докази з блокчейн-систем під час воєнного стану: проблема допустимості. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2025. Вип. 92, ч. 4. С. 343–349. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.47 (дата звернення: 02.01.2026).

79. Миколаєць В. А., Котович І. О. Принципи та процедури судочинства («Цивільне судочинство») : навч. посіб. Ірпінь : Державний податковий університет, 2024. 150 с.

80. Музиченко П. П. Історія держави і права України : навч. посіб. 5-те вид., випр. і допов. Київ : Знання, КОО, 2006. 437 с.

81. Мумінова-Савіна Г. Г. Судово-бухгалтерська експертиза : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2003. 202 с.

82. Надгорний Г. М., Сегай М. Я., Ісакович Б. М. Закон України «Про судову експертизу». Право України. 1996. № 2. С. 76.

83. Нізовцев Ю. Ю., Кучинська І. В. Роль висновку експерта, висновку спеціаліста, довідки спеціаліста у кримінальному процесі. Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 16 грудня 2022 р.). Київ : Університет «Україна», 2022. С. 325–329.

84. Несімко О. Особливості висновків, які виносяться експертами. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Серія: Юридичні науки. 2017. № 865, вип. 4 (14). С. 467–473. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2018/jun/13450/73.pdf (дата звернення: 14.07.2021).

85. Нестор Н. В. Актуальні питання використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 16 грудня 2022 р.). Київ : Університет «Україна», 2022. С. 322–324.

86. Нестор Н. В. Процесуальні аспекти протидії зловживанню процесуальними правами у контексті проведення судової експертизи. *Криміналістика і судова*

експертиза. 2021. Вип. 66. С. 23–31. DOI: https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.03 (дата звернення: 02.03.2022).

87. Огляд судової практики Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду про застосування висновків експерта у спорах щодо прав інтелектуальної власності: рішення, внесені до ЄДРСР, за 2018 рік – червень 2025 року / упоряд. управління забезпечення роботи судової палати для розгляду справ щодо захисту прав інтелектуальної власності, а також пов'язаних з антимонопольним та конкурентним законодавством секретаріату Касаційного господарського суду. Київ : Верховний Суд, 2025. 23 с. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/ogliady/Oglyad_zastos_vusnov_ekspert_intelekt_vlasnist.pdf (дата звернення: 13.10.2025).

88. Озерчук М. В. Висновок експерта у цивільному процесі. Співвідношення висновку експерта з висновком спеціаліста й експерта у галузі права. *Порівняльно-аналітичне право.* 2019. № 4. С. 131–135. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/PAP_4_2019.pdf (дата звернення: 04.10.2023).

89. Особливості, поняття, предмет та методика судово-психологічної експертизи. Освіта.ua : вебсайт. URL: https://osvita.ua/vnz/reports/law/9223/ (дата звернення: 02.03.2026).

90. Педос Ю. В. Становлення та розвиток національного законодавства щодо участі експерта та спеціаліста у кримінальному провадженні. *Вісник Кримінологічної асоціації України.* 2024. Т. 33, № 3. С. 331–340. DOI: https://doi.org/10.32631/vca.2024.3.30. URL: https://vca.univd.edu.ua/index.php/vca/article/view/341 (дата звернення: 02.04.2025).

91. Перелік тем дисертаційних досліджень з юридичних наук. Національна академія правових наук України : офіц. вебсайт. URL: https://nals.com.ua/perelik-tem-dysertaczijnyh-doslidzhen-z-yurydychnyh-nauk/ (дата звернення: 02.02.2026).

92. Пилипенко Г. М. Правова природа та доказове значення висновку експерта (обізнаної особи). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Серія: Юриспруденція. 2013. Вип. 6-2, т. 2. С. 126–129. URL: https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc6-2-2/33.pdf (дата звернення: 13.03.2022).

93. Пиріг І. В. Теоретичні основи експертної діяльності органів внутрішніх справ : монографія. Дніпропетровськ : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ ; Ліра ЛТД, 2011. 312 с.

94. Пільков К. М. Amicus curiae: процесуальні та етичні виміри сторонньої допомоги Верховному Суду у питаннях права. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 3, ч. 1. С. 435–440. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.66 (дата звернення: 02.11.2025).

95. Пілюков Ю. О. Допит експерта в суді як процесуальна форма використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. *Актуальні проблеми правознавства.* 2021. Вип. 2 (26). С. 176–179. DOI: https://doi.org/10.35774/app2021.02.176 (дата звернення: 19.04.2023).

96. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України : у 2 т. Т. 1 : До середини XVII століття. 3-тє вид. Київ : Либідь, 1995. 672 с.

97. Полупанов О. М. Предмет і завдання судової експертизи. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права.* 2014. № 12. С. 72–75. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzlubp_2014_12_20 (дата звернення: 19.04.2022).

98. Понікаров В. Д., Попова С. М., Попова Л. М. Судово-економічна експертиза : навч. посіб. 2-ге вид., допов. та перероб. Харків : Еспада, 2008. 272 с.

99. Про віртуальні активи : Закон України від 17.02.2022 № 2074-IX. Законодавство України : база даних / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20 (дата звернення: 02.05.2023).

100. Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22.05.2003 № 851-IV. Законодавство України : база даних / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15 (дата звернення: 02.05.2023).

101. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 ; зареєстр. у Міністерстві юстиції України 03.11.1998 за № 705/3145. Законодавство України : база даних /

Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98 (дата звернення: 02.05.2023).

102. Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів : наказ Міністерства юстиції України від 03.03.2015 № 301/5 ; зареєстр. у Міністерстві юстиції України 04.03.2015 за № 249/26694. Законодавство України : база даних / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15 (дата звернення: 02.05.2023).

103. Про затвердження Положення про порядок проведення експертизи в галузі державного експортного контролю : постанова Кабінету Міністрів України від 15.07.1997 № 767. Законодавство України : база даних / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/767-97-п (дата звернення: 07.06.2023).

104. Про затвердження Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи : рішення Вищої ради правосуддя від 17.08.2021 № 1845/0/15-21. Законодавство України : база даних / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21 (дата звернення: 08.06.2024).

105. Про наукову і науково-технічну експертизу : Закон України від 10.02.1995 № 51/95-ВР. Законодавство України : база даних / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/51/95-вр (дата звернення: 20.06.2024).

106. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. Законодавство України : база даних / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12 (дата звернення: 02.02.2021).

107. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 № 8. Законодавство України : база даних / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97 (дата звернення: 02.02.2021).

108. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації : розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 67-р.База даних

«Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80 (дата звернення: 07.08.2023).

109. Пугаченко О. Б. Вимоги процесуального законодавства в частині участі експерта при проведенні судової експертизи з економічних питань. Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. *Економічні науки.* Кіровоград : КНТУ, 2013. Вип. 24. С. 340–348. URL: https://dspace.kntu.kr.ua/handle/123456789/814 (дата звернення: 05.04.2022).

110. Розумний С. М. Судова експертиза як ключовий інструмент забезпечення національної безпеки. Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти : матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф., м. Дніпро, 15 берез. 2024 р. : у 2 ч. Дніпро : ДДУВС, 2024. Ч. 1. С. 56–58. DOI: https://doi.org/10.31733/15-03-2024/1/56-58. URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/13860/1/14.pdf (дата звернення: 17.08.2026).

111. Романів С. Р., Голяш І. Д. Основні напрями вдосконалення правового регулювання судово-економічної експертизи в Україні. *Економіка та суспільство.* 2017. Вип. 10. С. 796–801. URL: https://dspace.wunu.edu.ua/bitstreams/08c89ed1-7a97-493a-904c-2ea08881da77/download (дата звернення: 17.04.2026).

112. Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві : монографія. Київ : Національна академія внутрішніх справ України, 2002. 196 с.

113. Савчук О., Кудлатий О. Експертні помилки в судово-експертній діяльності: природа, класифікація та методи запобігання. *Криміналістика і судова експертиза.* 2025. Вип. 70. С. 302–312. DOI: https://doi.org/10.33994/kndise.2025.70.21 (дата звернення: 02.01.2026).

114. Саінчин С. О. Використання спеціальних знань під час розслідування військових злочинів органами ДБР. Державне бюро розслідувань: на шляху розбудови : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16 червня 2018 р.) / редкол.: Г. О. Ульянова (голова ред.), В. М. Дрьомін, Є. Л. Стрельцов та ін. ; НУ «ОЮА», Одеса : Юридична література, 2018. С. 362– 365. URL:

https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9e760efd-4f8a-4a3f-a2a8-6a4043cfa433/content (дата звернення: 22.03.2021).

115. Сакара Н. Ю. Зловживання процесуальними правами та право на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві : презентаційні матеріали. Верховний Суд, 2023. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_Zlovgh_procaes_prav.pdf (дата звернення: 10.07.2024).

116. Северин І. Д. Витоки та історично-правові передумови висновку експерта. *Ірпінський юридичний часопис*. 2025. Вип. 3 (20). С. 226–237. DOI: https://doi.org/10.33244/2617-4154-3(20)-2025-226-237 (дата звернення: 02.03.2026).

117. Северин І. Д. Висновок експерта як один із засобів доказування в цивільному судочинстві: порівняльний аналіз та проблеми судової практики. *Європейський правничий часопис.* 2026. Вип. 13. С. 87–92. DOI: https://doi.org/10.36919/3041-1149(Print)13.2026.87-92 (дата звернення: 02.08.2026).

118. Северин І. Д. Експертний висновок як єдність форм і змісту. *Ірпінський юридичний часопис.* 2026. Вип. 1 (22). С. 115–121. DOI: https://doi.org/10.33244/2617-4154.1(22).2026.115-121. URL: https://ojs.dpu.edu.ua/index.php/irplegchr/article/download/455/441/1696 (дата звернення: 02.06.2026).

119. Северин І. Особливості висновку експерта як засобу доказування у цивільному процесі. Захист прав людини в Україні в умовах воєнного стану : збірник тез доповідей Всеукр. наук.-практ. круглого столу, присвяченого 30-річчю Навчально-наукового інституту права, м. Ірпінь, 8 жовт. 2025 р. Ірпінь : Державний податковий університет, 2025. С. 275–280. URL: https://dpu.edu.ua/images/2025/Photo_dlya_novyn_2025/Navcalno-naukovij%20institut%20prava/11%20listopad%20Navcalno-naukovij%20institut%20prava/Zbirnik%20materialiv%20Vseukrainskogo%20kruglogo%20stolu%208.10.25%20r.pdf (дата звернення: 11.11.2025).

120. Северин І. Д. Поняття, сутність і характерні ознаки висновку експерта. *Європейський правничий часопис.* 2025. Вип. 11. С. 109–115. DOI:

https://doi.org/10.36919/3041-1149(Print).11.2025.109-115 (дата звернення: 02.01.2026).

121. Северин І. Порівняльний аналіз правового статусу судового експерта в українському та міжнародному судочинствах. Фінансова політика: теоретичні та практичні аспекти юридичної науки : збірник тез доповідей VIII Міжнар. наук.-практ. конф., 2 квіт. 2026 р. Тема року: «Сучасний міжнародний правопорядок та міжгалузеві правові процеси» / Міністерство фінансів України, Державний податковий університет, Навчально-науковий інститут права та ін. Ірпінь, 2026. С. 418–421. URL: https://ir.dpu.edu.ua/handle/123456789/6979 (дата звернення: 01.04.2026).

122. Скрипник М. Світовий досвід у судово-експертній діяльності. Експертно-дослідна служба України : вебсайт. 05.02.2019. URL: https://ua-expert.com/ua/news/svitoviy-dosvid-u-sudovo-ekspertniy-diyalnosti/ (дата звернення: 09.03.2023).

123. Сліпченко А. С. Цивільний оборот цифрового контенту. Проблеми цивільного права та процесу : тези доповідей учасників наук.-практ. конф., присвяченої 98-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна (м. Вінниця, 19 травня 2023 р.). Вінниця : ХНУВС, 2023. С. 341–345. URL: https://dspace.univd.edu.ua/handle/123456789/17009 (дата звернення: 02.01.2026).

124. Словник української мови : у 20 т. / Український мовно-інформаційний фонд НАН України. Київ : Наукова думка, 2010. URL: https://sum20ua.com/ (дата звернення: 02.01.2022).

125. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1971. Т. 2 : Г–Ж. 550 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001603 (дата звернення: 22.10.2026).

126. Слюсар А. М. Суб’єкти трудового права України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.05 / Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Харків, 2011. 407 арк.

127. Смичок Є. Джерела «м'якого права» та їх вплив на формування судової доктрини. Юридичний вісник. 2020. № 4. С. 15–22. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v4_2020/4.pdf (дата звернення: 03.03.2022).

128. Снігерьов О. П., Андренко С. О. До питання з визначення поняття судової експертизи в адміністративному провадженні (оглядова стаття). *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2018. Вип. 18. С. 231–240. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2018.25 (дата звернення: 11.04.2022).

129. Сопова К. Висновок експерта vs консультативний висновок. *Асоціація правників України.* 2019. 16 жовт. URL: https://uba.ua/ukr/news/6872 (дата звернення: 04.04.2022).

130. Спеціаліст у цивільному процесі. Навчальні матеріали онлайн. URL: https://studies.in.ua/civlnij-proces/4674-specalst-u-civlnomu-proces.html (дата звернення: 04.04.2022).

131. Старченко О. Проблемні питання процесуального статусу експерта з питань права. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 8. С. 26–29. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/8/6.pdf (дата звернення: 04.04.2022).

132. Степанюк Р. Л., Колесник В. Г. Судова комп'ютерно-технічна експертиза: стан і перспективи розвитку. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2023. Вип. 2 (102). С. 289–305. DOI: https://doi.org/10.33766/2524-0323.102.289-305. (дата звернення: 11.11.2023).

133. Столітній А. В. Електронний висновок експерта в кримінальному провадженні. *Криміналістика і судова експертиза*. 2019. Вип. 64. С. 102–111. URL: https://digest.kndise.gov.ua/index.php/KISE/article/view/452/409 (дата звернення: 03.05.2022).

134. Татулич І. Ю. Правовий статус експерта з питань права в цивільному судочинстві. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 1. С. 66–71. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.01.12 (дата звернення: 02.03.2023).

135. Теорія і практика судової експертизи : зб. матеріалів круглого столу / редкол.: О. Л. Кобилянський, Ю. М. Чорноус, Є. Ю. Свобода. Київ : Навчально-науковий інститут № 2 Національної академії внутрішніх справ, 2016. 410 с.

136. Тимчишин А. М. Судова експертиза як процесуальна форма використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2023. № 1. С. 228–235. URL: http://sulj.oduvs.od.ua/archive/2023/1/40.pdf (дата звернення: 03.10.2023).

137. Топчій В. В. Актуальність судової молекулярно-генетичної експертизи та проблемні питання щодо її проведення. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2018. Вип. 18. С. 256–263. URL: DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2018.28 (дата звернення: 16.04.2022).

138. Тлумачний словник української мови : понад 12 500 статей (близько 40 000 слів) / за ред. В. С. Калашника. 2-ге вид., випр. і допов. Харків : Прапор, 2005. 992 с. URL: https://archive.org/stream/tlumachny2005/tlumachny2005_djvu.txt (дата звернення: 03.11.2021).

139. Тутецька Н. В. Судова експертиза як засіб доказування у кримінальному судочинстві. Теорія і практика судової експертизи і криміналістики : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з нагоди 85-річчя д-ра юрид. наук, проф. Н. І. Клименко, м. Київ, 27 лютого 2018 р. Київ ; Маріуполь, 2018. С. 357–359.

140. Узагальнення судової практики призначення судових експертиз у цивільних справах за 2013–2014 роки. Піщанський районний суд Вінницької області. URL: https://psh.vn.court.gov.ua/sud0219/organizacia/analit/208228/ (дата звернення: 07.01.2022).

141. Українська радянська енциклопедія : у 12 т. / голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. 2-ге вид. Київ : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1977–1985. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0008944 (дата звернення: 03.03.2021).

142. Фартушок Н. Б. Цивільний процесуальний кодекс Польської Республіки 1930 року. URL: https://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=1623 (дата звернення: 03.04.2021).

143. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди ; редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ : Абрис, 2002. VI,

742 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskyi_entsyklopedychnyi_slovnyk.pdf (дата звернення: 13.08.2021).

144. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : монографія. Київ : Атіка, 2005. 332 с.

145. Фурса С. Я. Експерт із питань права в цивільному процесі: необхідність удосконалення законодавчої регламентації. *Часопис Київського університету права.* 2026. № 1. С. 94–100. DOI: https://doi.org/10.36695/2219-5521.1.2026.13 (дата звернення: 03.09.2026).

146. Фурса С. Я., Фурса Є. І. Роль Верховного Суду у реалізації особою права на касаційний перегляд судового рішення: проблемні аспекти. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2026. Т. 1, № 2. С. 315–321. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.1.47 (дата звернення: 03.07.2026).

147. Фурса С. Я., Фурса Є. І. Цифрова економіка, цифрові технології та право (на прикладі впливу цифрових технологій на діяльність нотаріусів і виконавців). *Часопис Київського університету права*. 2024. № 4. С. 56–65. URL: https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/1150/1056 (дата звернення: 03.07.2026).

148. Фурса С. Я., Цюра Т. В. Докази і доказування у цивільному процесі : наук.-практ. посіб. Київ : Видавець Фурса С. Я. ; КНТ, 2005. 256 с. Серія «Процесуальні науки».

149. Харитонов Є. О. Цивільний процес України : навч. посіб. Київ : Істина, 2012. 472 с.

150. Цивільний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 18 лип. 1963 р. № 1501-VI. Втратив чинність 1 верес. 2005 р. Законодавство України / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1501-06#Text (дата звернення: 03.03.2026).

151. Цивільний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV (редакція від 01.09.2005). База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/ed20050901#Text (дата звернення: 24.10.2026).

152. Цивільний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 24.10.2026).

153. Цивільний процес : навч. посіб. / А. В. Андрушко, Ю. В. Білоусов, Р. О. Стефанчук, О. І. Угриновська та ін. ; за ред. Ю. В. Білоусова. Київ : Прецедент, 2005. 293 с.

154. Цивільний процес : навч. посіб. / К. Р. Резворович, О. С. Юнін, М. П. Юніна та ін. Дніпро : ДДУВС, 2023. 224 с. URL: https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/12127 (дата звернення: 24.10.2026).

155. Цивільне процесуальне право України (Особлива частина) : підручник / О. В. Гетманцев, Л. А. Кондрат'єва, Л. А. Остафійчук, А. Л. Паскар, І. Ю. Татулич ; за ред. О. В. Гетманцева. Чернівці : Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2022. 240 с.

156. Цивільне процесуальне право України : підручник / С. С. Бичкова, І. А. Бірюков, В. І. Бобрик та ін. ; за заг. ред. С. С. Бичкової. Київ : Атіка, 2009. 760 с.

157. Цивільне процесуальне право України : навч. посіб. / кол. авт. ; за ред. В. О. Кучера, А. О. Дутко. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. 728 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/7479 (дата звернення: 03.03.2024).

158. Цивільний процесуальний кодекс Республіки Вірменія : Кодекс Республіки Вірменія від 09.02.2018 № ՀՕ-110-Ն. [Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական դատավարության օրենսգիրք : ՀՀ օրենսգիրք]. 09.02.2018 № ՀՕ-110-Ն URL: https://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=150488 (дата звернення: 03.08.2025).

159. Цивільний процесуальний кодекс Грузії: Закон Грузії від 14.11.1997. [საქართველოს სამოქალაქო საპროცესო კოდექსი] URL: https://matsne.gov.ge/ka/document/view/29962?publication=177 (дата звернення: 03.08.2025).

160. Цивільний процесуальний кодекс Республіки Казахстан : Кодекс Республіки Казахстан від 31.10.2015 № 377-V [Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі : Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ Кодексі]. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000377 (дата звернення: 03.08.2025).

161. Чурпіта Г. В. Концептуальні засади захисту сімейних прав та інтересів у порядку непозовного цивільного судочинства : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2016. 479 с.

162. Шапіро В. С. Проблемні аспекти участі експерта в цивільному процесі. *Правові горизонти.* 2018. Вип. 13 (26). С. 24–28. URL: https://repository.sspu.edu.ua/handle/123456789/8356 (дата звернення: 15.04.2021).

163. Шепітько В. Ю. Засоби протидії наданню судовим експертом завідомо неправдивого висновку. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2015. Вип. 15. С. 180–188. URL: https://dspace.nncise.org.ua/handle/123456789/854 (дата звернення: 07.08.2022).

164. Штефан А. С. Висновок експерта у галузі права у цивільному і господарському судочинстві. Імплементація міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України : зб. матеріалів наук.-практ. круглого столу, м. Київ, 16 трав. 2018 р. Київ : НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2018. С. 75–78. URL: https://www.researchgate.net/publication/377234568_Visnovok_eksperta_u_galuzi_prava_u_civilnomu_i_gospodarskomu_sudocinstvi (дата звернення: 03.08.2024).

165. Штефан А. С. Висновок експерта у цивільному судочинстві. *Теорія і практика інтелектуальної власності.* 2018. № 2. С. 16–28. URL: https://journals.uran.ua/index.php/2308-0361/article/view/146321 (дата звернення: 03.08.2024).

166. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України: академічний курс : підручник. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. 624 с.

167. Штефан О. О. Цивільне процесуальне право України : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 360 с.

168. Шум С. С. Експертні помилки в діяльності судово-психіатричного експерта. *Вісник Вищої ради юстиції.* 2013. № 1 (13). С. 84–91. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vvru_2013_1_9 (дата звернення: 03.08.2024).

169. Щербаковський М. Г. Предмет судової експертизи. *Форум права*. 2016. № 5. С. 199–203. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2016_5_34 (дата звернення: 03.08.2024).

170. Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків : В деле, 2015. 559 с. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/396b9c17-fd7d-4998-bf27-f766e0b69129/content (дата звернення: 03.08.2024).

171. Щербаковський М. Г. Процесуальні основи проведення судових експертиз : лекція № 1 : навч.-метод. матеріали. Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2023. URL: https://nm2.univd.edu.ua/ (дата звернення: 03.08.2024).

172. Щербаковський М. Г. Типові завдання судово-експертного дослідження. *Право і безпека.* 2016. № 4 (63). С. 6–11. URL: https://dspace.univd.edu.ua/bitstreams/0b0f57de-0245-4cff-9514-f3132c85a3b3 (дата звернення: 03.08.2024).

173. Щербаковський М. Г. Судова експертологія : навч. посіб. Харків : Вид-во Харків. нац. ун-ту внутр. справ, 2008. 192 с. URL: https://dspace.univd.edu.ua/handle/123456789/12424 (дата звернення: 03.08.2026).

174. Щербаковський М. Г. Стандарт достовірності висновку експерта у кримінальному процесі. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2021. Вип. 3 (25). С. 21–39. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.3.2021.03 (дата звернення: 03.04.2022).

175. Щербанюк Д. В. Особливості тактики використання під час досудового розслідування висновку експерта, в якому реалізовано право на експертну ініціативу. *Право і безпека.* 2017. № 3 (66). С. 92–97. URL: https://dspace.univd.edu.ua/items/dd6a6323-0c02-436b-b1ac-44a05de4ad58 (дата звернення: 03.06.2022).

176. Щокіна О. О. «М'яке право» у системі регулювання корпоративних відносин. *Теорія і практика правознавства*. 2018. Вип. 2 (14). 13 с. DOI: https://doi.org/10.21564/2225-6555.2018.14.149374 (дата звернення: 03.06.2022).

177. Юнацький О. В. Висновок експерта як процесуальне джерело доказів. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 1. С. 437–443. URL: https://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Nvdduvs_2015_1_67&C21COM=S&I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN (дата звернення: 17.05.2021).

178. Юрчишин В. Д. Аналіз та класифікація висновків експерта у кримінальному провадженні: теоретичний та практичний аспекти. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2013. Вип. 1 (3). С. 440–452. URL: https://pjv.nuoua.od.ua/v1_2013/42.pdf (дата звернення: 18.05.2021).

179. Юрчишин В. Д. Висновок експерта як джерело доказів у кримінальному процесі України : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Івано-Франківськ, 2007. 227 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0407U001213 (дата звернення: 18.06.2021).

180. Яновська О. Г. Правова та соціальна природа адвокатської професії. *Вісник кримінального судочинства.* 2015. № 2. С. 108–113. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/2_2015_Yanovska.pdf (дата звернення: 18.06.2021).

181. Яценко І. В. Предмет судово-ветеринарної експертизи та його значення в теорії і практиці судової експертизи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2022. Вип. 73, ч. 2. С. 154–173. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.55 (дата звернення: 03.04.2023).

182. Barbier de La Serre E., Sibony A.-L. Expert evidence before the EC courts. *Common Market Law Review*. 2008. Vol. 45, No. 4. P. 941–985. URL: https://kluwerlawonline.com/journalarticle/Common%2BMarket%2BLaw%2BReview/45.4/COLA2008069 (дата звернення: 03.04.2022).

183. Civil Trials Bench Book / Judicial Commission of New South Wales. Sydney : *Judicial Commission of New South Wales*. URL:

https://www.judcom.nsw.gov.au/publications/benchbks/civil/ (дата звернення: 03.04.2022).

184. Codul de procedură civilă al Republicii Moldova : Codul Republicii Moldova nr. 225-XV din 30 mai 2003 (republicat). Monitorul Oficial al Republicii Moldova. 2018. Nr. 285–294. Art. 436. URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=110220&lang=ro (дата звернення: 03.04.2022).

185. Coslin C., Lapillonne D. France and the concept of amicus curiae: What lies ahead? *Paris International Litigation Bulletin*. 2012. No. 4. P. 14–15. URL: https://www.hoganlovells.com/-/media/hogan-lovells/pdf/publication/parlib011221034v1pilbno4october2012finalen_pdf.pdf (дата звернення: 06.03.2022).

186. Demesle F. Advis pour juger des inscriptions en faulx, ou comparaison des escritures et signatures, pour en faire et dresser les moyens, veoir et descouvrir toutes falsifications et faucetez, plus pour cognoistre et déchifrer les lettres cachées et ocultes. 1604. URL: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8622101g (дата звернення: 13.04.2022).

187. European Commission for the Efficiency of Justice. European Ethical Charter on the use of artificial intelligence in judicial systems and their environment : CEPEJ (2018) 14. Strasbourg : Council of Europe, 2018. URL: https://www.coe.int/en/web/cepej/cepej-european-ethical-charter-on-the-use-of-artificial-intelligence-ai-in-judicial-systems-and-their-environment (дата звернення: 13.04.2023).

188. Expert evidence in criminal proceedings in England and Wales : Law Commission Report No. 325. London : The Stationery Office, 2011. 222 p. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5a7cc0c0e5274a38e575689b/0829.pdf (дата звернення: 05.04.2023).

189. Federal Court of Australia. Expert Evidence Practice Note (GPN-EXPT) / J. L. B. Allsop, Chief Justice. 25 October 2016. URL: https://www.fedcourt.gov.au/law-and-practice/practice-documents/practice-notes/gpn-expt (дата звернення: 12.06.2022)

190. Federal Court of Australia. Expert evidence & expert witnesses. URL: https://www.fedcourt.gov.au/law-and-practice/guides/expert-evidence (дата звернення: 12.06.2022).

191. Herfurtner W. Sachverständigengutachten: der Schlüssel zum Prozesserfolg. Herfurtner Rechtsanwaltsgesellschaft mbH. URL: https://kanzlei-herfurtner.de/sachverstaendigengutachten/ (дата звернення: 03.07.2022).

192. Kelsen H. Pure theory of law / transl. by M. Knight. 2nd rev. and enl. ed. Clark, New Jersey : The Lawbook Exchange, Ltd., 2005. 356 p. URL: https://cdn.oujdalibrary.com/books/612/612-pure-theory-of-law-%28www.tawcer.com%29.pdf (дата звернення: 03.07.2022).

193. Kochevar S. Amici curiae in civil law jurisdictions. The Yale Law Journal. 2013. Vol. 122, № 5. P. 1652–1669. URL: https://yalelawjournal.org/comment/amici-curiae-in-civil-law-jurisdictions (дата звернення: 03.08.2025).

194. Kopczyński G. Konfrontacja biegłych w polskim procesie karnym. Stan prawny na 23 maja 2008 r. Warszawa : *Wolters Kluwer Polska*, 2008. 267, s. Seria «Monografie». URL: https://sip.lex.pl/komentarze-i-publikacje/monografie/konfrontacja-bieglych-w-polskim-procesie-karnym-369187579 (дата звернення: 27.03.2022).

195. Maihofer W. Naturrecht als Existenzrecht. Frankfurt am Main : Vittorio Klostermann, 1963. 54 S. URL: https://www.klostermann.de/Ueber-Uns-1/Verlagsgeschichte/Recht/Wissenschaftliche-Reihen (дата звернення: 22.04.2022).

196. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act). Official Journal of the European Union. 2024. L 2024/1689. 12.07.2024. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng (дата звернення: 15.07.2025).

197. Skovholt T. M., Hanson M., Jennings L., Grier T. A brief history of expertise. Master Therapists: Exploring Expertise in Therapy and Counseling / T. M. Skovholt, L. Jennings. 10th anniversary ed. New York : Oxford University Press, 2016. P. 1–16. DOI:

https://doi.org/10.1093/med:psych/9780190496586.003.0001 (дата звернення: 23.04.2022).

198. Zivilprozessordnung in der Fassung der Bekanntmachung vom 5. Dezember 2005 (BGBl. I S. 3202; 2006 I S. 431; 2007 I S. 1781), zuletzt geändert durch Art. 2 des Gesetzes vom 22. Dezember 2025 (BGBl. 2025 I Nr. 349). Gesetze im Internet / Bundesministerium der Justiz ; Bundesamt für Justiz. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/zpo/BJNR005330950.html (дата звернення: 03.03.2026).

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації (статті у наукових виданнях категорії Б):

1. Лопащук І. Д. Правова природа та характеристика основних ознак висновку експерта у цивільному процесуальному праві України. *Приватне право і підприємництво. Збірник наукових праць.* Вип. 20, 2020 р. / Редкол.: Крупчан О. Д. (гол. ред.) та ін. К.: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України, 2020. 180 с. URL: https://doi.org/10.32849/2409-9201.2020.20.12

2. Северин І. Д. Витоки та історично-правові передумови висновку експерта. *Ірпінський юридичний часопис: науковий журнал*. 2025. Вип. 3 (20). С. 226–237. URL: https://doi.org/10.33244/2617-4154-3(20)-2025-226-237

3. Северин І. Д. Поняття, сутність і характерні ознаки висновку експерта. *Європейський правничий часопис: науковий журнал.* 2025. Вип. 11. С. 109–115. URL: https://doi.org/10.36919/3041-1149(Print).11.2025.109-115

4. Северин І. Д. Експертний висновок як єдність форм і змісту. *Ірпінський юридичний часопис: науковий журнал*. 2026. Вип. 1 (22). С. 115–121. https://doi.org/10.33244/2617-4154-1(22)-2026-115-121

5. Северин І. Д. Висновок експерта як один із засобів доказування в цивільному судочинстві: порівняльний аналіз та проблеми судової практики. *Європейський правничий часопис: науковий журнал*. 2026. Вип. 13. С. 87–92. DOI: https://doi.org/10.36919/3041-1149(Print)13.2026.87-92

*Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації***:**

6. Северин І. Особливості висновку експерта як засобу доказування у цивільному процесі. *Захист прав людини в Україні в умовах воєнного стану*: збірник матеріалів Всеукраїнського науково-практичного круглого столу присвяченого 30-річчю Навчально-наукового інституту права, Ірпінь : Державний податковий університет, 2025.. С. 275–280. URL:

https://dpu.edu.ua/images/2025/Photo_dlya_novyn_2025/Navcalno-naukovij%20institut%20prava/11%20listopad%20Navcalno-naukovij%20institut%20prava/Zbirnik%20materialiv%20Vseukrainskogo%20kruglogo%20stolu%208.10.25%20r.pdf

7. Северин І. Порівняльний аналіз правового статусу судового експерта в українському і міжнародному судочинствах. *Фінансова політика: теоретичні та практичні аспекти юридичної науки* [Електронне видання] : збірник тез доповідей VIII Міжнародної науково-практичної конференції, тема року: «Сучасний міжнародний правопорядок та міжгалузеві правові процеси», 02 квітня 2026 р. / Державний податковий університет, Навчально-науковий інститут права. Ірпінь, 2026. С. 418–21. URL: https://api-ir.dpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/020a7c35-70ea-449b-b6a8-cc4fbb8e4263/content

Додаток Б

ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ
до проєкту Закону України
«Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України»

№№ пп	Чинна редакція	Редакція проєкту Закону
1.	**Стаття 66 «Помічник судді»**	**Стаття 34-1 «Помічник судді»**
2.	**Стаття 67 «Секретар судового засідання»**	**Стаття 34-2 «Секретар судового засідання»**
3.	**Стаття 68 «Судовий розпорядник»**	**Стаття 34-3 «Судовий розпорядник»**
4.	**Стаття 72 «Експерт»** 1. Експертом може бути особа, яка володіє спеціальними знаннями, необхідними для з'ясування відповідних обставин справи. 2. Експерт може призначатися судом або залучатися учасником справи. 3. Експерт зобов'язаний дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок на поставлені йому питання. 4. Експерт зобов'язаний з'явитися до суду за його викликом та роз'яснити свій висновок і відповісти на питання суду та учасників справи. За відсутності заперечень учасників справи експерт може брати участь в судовому засіданні в режимі відеоконференції. 5. Експерт не має права передоручати проведення експертизи іншій особі.	**Стаття 72 «Експерт»** 1. Експертом може бути особа, яка володіє спеціальними знаннями, необхідними для з'ясування відповідних обставин справи. 2. Експерт може призначатися судом або залучатися учасником справи.

	6. Експерт має право: 1) ознайомлюватися з матеріалами справи; 2) заявляти клопотання про надання йому додаткових матеріалів і зразків, якщо експертиза призначена судом; 3) викладати у висновку експертизи виявлені в ході її проведення факти, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені питання; 4) бути присутнім під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предмета і об’єктів дослідження; 5) для цілей проведення експертизи заявляти клопотання про опитування учасників справи та свідків; 6) користуватися іншими правами, що надані Законом України "Про судову експертизу". 7. Експерт має право на оплату виконаної роботи та на компенсацію витрат, пов’язаних з проведенням експертизи і викликом до суду. 8. Призначений судом експерт може відмовитися від надання висновку, якщо надані на його запит матеріали недостатні для виконання покладених на нього	

	обов’язків. Заява про відмову повинна бути вмотивованою.	
5.	**Норма відсутня**	**Стаття 72-1 «Права експерта»** *1. Експерт має право:* 1) ознайомлюватися з матеріалами цивільної справи що стосуються предмета експертизи та виписувати з них необхідні для її проведення відомості; 2) заявляти клопотання про надання йому додаткових матеріалів і зразків; 3) в окремих випадках клопотати перед судом про задіяння до виконання експертного дослідження інших експертів; 4) для цілей проведення експертизи заявляти клопотання про опитування учасників справи та свідків; 5) клопотати перед судом про надання йому дозволу використовувати методи, які можуть привести до повного знищення або часткового пошкодження об’єктів експертизи, або зміни їх властивостей чи зовнішнього вигляду; 6) бути присутнім під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предмета і об’єктів дослідження; 7) користуватися допомогою перекладача;

		8) викладати у висновку експертизи виявлені в ході її проведення факти, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені питання; 9) знайомитися із аудіо- або відеозаписом судового засідання та з протоколом судового засідання, в якому він брав участь, і робити зауваження щодо повноти та правильності запису його дій та висновку експерта, які підлягають внесенню до протоколу. 2. Експерт не має права передоручати проведення експертизи іншій особі. 3. Призначений судом експерт може відмовитися від надання висновку, якщо надані на його запит матеріали недостатні для виконання покладених на нього обов'язків. Заява про відмову повинна бути вмотивованою та обґрунтованою. 4. Експерт, який є іноземцем, особою без громадянства або громадянином України, але який постійно проживає за межами України має право ознайомитися за матеріалами справи, які містять відомості, що становлять державну таємницю або є документами для службового користування, лише після отримання допуску у порядку, встановленому законодавчими актами України.

		5. Експерт має право на оплату виконаної роботи та на компенсацію витрат, пов’язаних з проведенням експертизи і викликом до суду. *6. Експерт не має права:* 1) вести переговори з учасниками цивільного судочинства з питань, пов'язаних із проведенням експертизи; 2) самостійно збирати об'єкти експертизи; 3) проводити дослідження, які можуть спричинити повне або часткове знищення об'єктів експертизи або зміну їхнього зовнішнього вигляду або основних властивостей, якщо на це не було письмового дозволу суду.
6.	**Норма відсутня**	**Стаття 72-2 «Обов’язки експерта»** *1. Експерт зобов’язаний:* 1) надати суду обґрунтований та об’єктивний письмовий висновок на поставлені йому питання; 2) скласти мотивоване повідомлення про неможливість надання висновку експерта, якщо в ході проведення експертизи він встановить, що поставлені питання виходять за межі його спеціальних знань або надані йому матеріали, об'єкти непридатні або недостатні для відповіді на ці питання і не можуть бути

		заповнені, або якщо стан науки та практики не дозволяє відповісти; 3) з’явитися до суду за його викликом та роз’яснити свій висновок і відповісти на питання суду та учасників справи. За відсутності заперечень учасників справи експерт може брати участь в судовому засіданні в режимі відеоконференції. 4) на вимогу суду надати документи, що підтверджують його спеціальну кваліфікацію; 5) на вимогу суду та сторін у судовому процесі повідомити їм відомості про свій професійний досвід та відносини з учасниками цивільного судочинства; 6) надати на вимогу суду кошторис витрат на проведення експертизи, а також звіт про понесені витрати; 7) не розголошувати відомості про обставини цивільної справи та інші відомості, які стали відомими у зв'язку з проведенням експертизи, якщо слухання цивільної справи проводиться у закритому судовому засіданні. 2. Експерт зобов’язаний вжити заходів щодо збереження об’єктів та документів, які були йому передані для експертизи і повернути їх суду разом з висновком експерта

Додаток В
Судовому експерту/експертній установі
_____
_____
_____

Позивача/відповідача, представника позивача/відповідача, третьої особи:
_____
адреса:_____
_____
_____
ел. адреса:_____
тел.:_____

м. _____ **«____»_____202____**

ДОРУЧЕННЯ
на проведення судової експертизи
(на замовлення учасника справи)

Я, _____, який(а) є стороною / представником сторони у цивільній справі № _____ за позовом _____ до _____ про _____, керуючись ст. 106 ЦПК України, доручаю_____(експерту / експертній установі) провести судову _____.експертизу.

1. Передумови провадження.

(У цій частині доручення дається короткий опис обставин та предмета спору. Наприклад: «оцінка будівельних пошкоджень житлового будинку», «визначення придатності технічного пристрою до використання» тощо. А також вписуються сформульовані ініціатором питання, які даються ним експерту на вирішення).

У зв'язку з чим, на вирішення експерта необхідно поставити такі питання:

1. _____;
2. _____;

2. Мета експертизи.

Результати експертизи мають сприяти об'єктивному з'ясуванню спірних фактів у справі і можуть бути в використані судом як доказ при прийнятті кінцевого рішення.

У зв'язку з чим, просимо надати вичерпну, науково-обґрунтовану письмову думку щодо вищезазначених питань.

3. Документи та об’єкти дослідження.

(У цій частині доручення зазначаються документи, які надаються експерту: фотографії, попередні експертизи, договори, плани, тощо, а також додаткова інформація, яка необхідна для об’єктивного вирішення експертизи. Крім того, перераховуються об’єкти, які надаються для дослідження).

Для проведення експертизи надати такі матеріали:

- _____;
- _____;
- _____.

4. Оплата.

(У цій доручення на експертизу зазначаються умови щодо гонорару, оплати експертизи).

5. Подальші дії.

(У цій частині доручення міститься пропозиція експерту чи експертній установі надати письмове підтвердження та приблизний термін виконання роботи, якщо вони погоджуються провести експертизу. А також пропонується експерту домовитися про особисту зустріч або виїзд на огляд місця події, або на місце огляду об’єкта дослідження. Також у цій частині робиться помітка про те, що замовник завіряє експерта, що з будь-яких питань сторона замовника готова до його послуг).

Експертизу прошу провести відповідно до вимог чинного законодавства України про судову експертизу та підготувати висновок експерта для подання до суду.

Експерт під час проведення експертизи має бути попереджений про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок відповідно до ст. 384 Кримінальний кодекс України та за відмову без поважних причин від виконання покладених обов’язків відповідно до ст. 385 Кримінальний кодекс України.

Позивач/відповідач/
представник позивача/відповідача/
третя особа (або їх представник): _____**ім’я та ПРІЗВИЩЕ**

Дата: _____